Historia

ajassa 5 RUOTSIN ITÄMAASTA SUOMEKSI

Ari Höyssä, Anu Lahtinen, Jari Ukkonen

Sanoma Pro Oy
Helsinki

Tiedustelut
Sanoma Pro Oy, Helsinki
puh. 020 391 000
sähköposti: asiakaspalvelu@sanomapro.fi
www.sanomapro.fi

Kustantaja
Sanoma Pro Oy
1. painos, 2017

Tämä aineisto on digitaalinen
rinnakkaisversio tuotteesta
Historia ajassa 5
Ruotsin itämaasta Suomeksi
ISBN 978-952-63-4155-2

6 kk lisenssi
ISBN 978-952-63-4162-0

48 kk lisenssi
ISBN 978-952-63-4163-7

Toimitus
Anna Laine

Kuvatoimitus
Riitta Supperi

Ulkoasu
Tommi Leskinen / Agenda Helsinki

Taitto ja kaaviot
Agenda Helsinki

Kartat
Spatio Oy

© Ari Höyssä, Anu Lahtinen, Jari Ukkonen
ja Sanoma Pro Oy

Kopiointiehdot
Tämä teos on digitaalinen oppikirja, joka
on suojattu tekijänoikeuslailla (404/61).

Miten uusi opetussuunnitelma näkyy tässä kirjassa?

Historia ajassa 5 tarkastelee Suomen historian kehityslinjoja esihistoriasta autonomian ajan alkuun. Kirja esittelee Suomen väestön, hallinnon ja talouden historiallista kehitystä osana Itämeren alueen historiaa. Lisäksi kirjassa käsitellään arjen historiaa, yhteisöjen ja yksilöiden välistä vuorovaikutusta sekä ihmisten elämäntapaa historian eri vaiheissa.

Syventävä aines on eriytetty lisätietolaatikoihin, joissa on seuraavat symbolit:

Aikalainen äänessä antaa puheenvuoron tapahtumien aikaan eläneille ja niissä mukana olleille ihmisille. Tekstien avulla lukija saa kuvan ajasta ja tilanteesta. Tutustu esimerkiksi pohjoissuomalaisen näkyjen näkijä Margaretan tarinaan sivulla 53.

Historia nykyajassa kuvaa, millaisena historia näyttäytyy tänään. Esimerkiksi Lucia-perinteen taustat on esitelty sivulla 181.

Historian tulkinta kertoo tilanteista, joissa historian eri tulkintoja on käytetty politiikan välineenä. Esimerkiksi sivulla 61 kerrotaan Suomen ja Venäjän suhteista vanhan vihan aikaan.

Historiapolitiikassa kertoo, miten historian tapahtumia tulkitaan ja ymmärretään eri toimijoiden näkökulmista. Näin on käynyt muun muassa nuijasodan muuttuvissa tulkinnoissa, joista kerrotaan sivulla 76.

SUOMI UUDEN AJAN ALUSSA

Suomi uuden ajan alussa

Suuret muutokset ravistelivat Suomea ja Ruotsia keskiajan päättyessä 1500-luvulla. Kustaa Vaasan johdolla Ruotsi erosi Kalmarin unionista ja maasta alettiin kehittää modernia, keskusjohtoista valtiota. Kuninkaan valtaa vahvistettiin, hallinto kehittyi, ja aatelissukujen asema heikkeni. Kustaa Vaasan kaudella aloitettiin myös reformaatio eli uskonpuhdistus. Sen myötä Ruotsista tuli luterilainen maa, joka erosi katolisen kirkon ja paavin vaikutuspiiristä. Suomelle nämä muutokset tarkoittivat muun muassa oman kirjakielen luomista ja toisaalta joutumista pelinappulaksi aikakauden sodissa ja valtataisteluissa. Uudistukset loivat perustan, jonka avulla Ruotsi nousi 1600-luvulla yhdeksi Euroopan suurvalloista. Suurvallan tarpeisiin luotiin tehokas hallintokoneisto, ja sotasaaliita kahmineet aateliset rakensivat mahtavia kartanoita. Tavallinen kansa maksoi korkeita veroja ja lähetti nuoria miehiä sotiin kauaksi kotoa. Ankarista ajoista huolimatta Suomi säilyi pitkään suojassa hyökkäyksiltä ja hallinnon keskittäminen mahdollisti monia uudistuksia.

64

Ruotsin ja Tanskan lähvastot ottavat yhteen 1600-luvun maailuksessa. Ruotsi erosi Tanskan johtamasta Kalmarin unionista vuonna 1523. Seuraavina vuosisatoina maat kilpailivat johtoasemasta Itämeren alueella ja kävivät jatkuvia sotia. Ruotsi pääsi 1600-luvulla niskan päälle kamppailussa ja nousi Pohjois-Euroopan suurvallaksi. **Sekitä, kuinka monta sotaa Ruotsi kävi 1500- ja 1600-luvuilla.**

65

SUOMI TEESKILLÄ

3. Kruunu ja kirkko tuovat keskiajan

Suomalaiset kulttuuripiirien rajalla

Vuoden 1000 tienoilla Suomen lähialueilla tapahtui suuria muutoksia. Lännessä Skandinavian hajonnaiset pienet valtakunnat alkoivat yhdistyä entistä voimakkaampien kuninkaiden alaisuuteen. Nämä viikinkihallitsijoiden jälkeläiset antoivat kastaa itsensä katoliseen uskoon. Novgorodin ruhtinaskunta laajensi vaikutusvaltaansa idässä, ja ortodoksinen kirkon asema vakiintui.

Kulttuuripiirien välin jäivät Suomen ja Baltian alueet, jotka saivat vaikutteita sekä idästä että lännestä. Länsi-Suomella oli kiinteät kauppa- ja kulttuurisuhteet Skandinaviaan. Novgorodin vaikutus taas ulottui Karjalaan ja Pohjois-Pohjanmaalle. Vaikutteita tuli myös kauempaa Euroopasta, missä talous kukoisti ja kysyntää riitti myös pohjoisen vientituotteille, kaloille ja turkiksille. Kun Itämeren kaupankäynti vilkastui, naapuriseutujen kirkonmiehet ja valtapiirijät kiinnostuivat mahdollisuuksista toisaalta käännyttää ja toisaalta verottaa Suomen alueen asukkaita.

Alkuvaiheessa käännytystyötä tekivät yksittäiset saarnaajat, ja kristinuskon ajatuksia kulkeutui myös ulkomaisten kauppakumppanien mukana sekä lännestä että idästä. Lännen ja idän valtakunnat rukoivat käännytystyötä tavoitteenaan kasvattaa valtaansa Suomen ja Baltian alueilla. Kristinuskoon kääntyneet hallitsijat saivat tukea kirkoilta, joiden kehittynyt hallinto ja oppineet papit pystyivät edistämään kuninkaiden valtapyrkimyksiä.

Kristilliset tavat sekoittuivat esikristillisiin tapoihin ja uskomuksiin samaan tapaan sekä lännessä että idässä, mutta vaikutteet otettiin lännessä katolisesta ja idässä ortodoksisesta uskonelämästä. Karjalassa ortodoksinen uskonto ja idän kauppasuhteet olivat tärkeämpiä kuin länsiset

Pispa Henrik kastaa suomalaisia ensimmäisen ristiretken yhteydessä. K.W. Ekmanin Turun tuomiokirkkoon tekemä maalaus on 1850-luvulta, ja maalaus kuvastaakin kansallisromanttista ajatusta ristiretkistä.

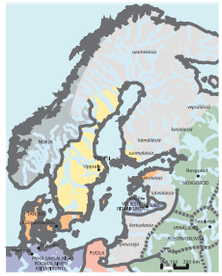

Itämeren alue ristiretkiajalla

vaikutteet, ja suhteet itään olivat usein rauhanomaisia. Kristillinen usko alkoi vakiinnuttaa asemaansa, vaikka puoville valitettiin vielä pitkään, että suomalaiset rilaisuuden tullen palasivat vanhaan uskoonsa ja vainoivat kristittyjä.

Ristiretket – totta vai tarua?

Vastakkainasettelu Itämeren alueella voimistui vuosina 1054, kun Itämeri ja Länttinen kirkko erosivat lopullisesti toisistaan. Samaan aikaan katolisen Euroopan valtasi ristiretkiinnostus, joka levisi myös Itämeren alueelle. Oikean uskon leviämisnä käytettiin myös perusteluna Suomeen ja Baltiaan suunnatuille sotaretkille, joiden mukaan Suomen keskiajan ensimmäistä suihetta (noin 1150–1300) on kutsuttu **ristiretkikaudeksi**.

Suomen historiankirjoituksessa on puhuttu kolmesta ristiretkestä, joiden kauta ensin Varsinais-suomi, sitten Häme ja lopulta Karjala liitettiin

30

31

SUOMALAISTEN JUURET – AINEISTOTEHTÄVÄT JA KERTAUS

1. Oheiset tekstit ovat aotiikista ja keskiajalta peräisin olevia kuvauksia suomalaisista.

a) Millainen kuva suomalaisista annetaan oheissa kuvauksissa?
b) Vertaa oheisia kuvauksia siihen, mitä sivuilla 19–23 kerrotaan rautakauden ajan Suomesta ja suomalaisista.

"Fennit ovat ihmeen villejä, vihollisen käyttiä. Ei heillä ole aseita, ei hevosia, ei asuntoja. Ravintona ovat kasvit, vaatteina nahat, makuusijana maa. Ainoa varallisuus on nuolissa, joita he raudan puuttuessa tedzitävät luilla. Metsästys elättää yhtälöisesti sekä miehiä että naisia. Nämä näet seuraavat miehiä kaikkialle ja pystyvät osan saaliista. Lapsilleksaan ei ole muuta suojaa villeläimiltä ja rajuilmoilta kuin jonkinlainen okoista punottu katos. Sinne palaavat nuoret, se on vanhojen turvapaikka. Mutta tämä on heistä onnellisempaa elämää kuin pellolla huokaileminen, vaivalloinen talojen rakentaminen sekä milloin toiveikas, milloin pelokas huolenpito omasta ja vieraista omaisuudesta. Rauhassa jumalilta ja rauhassa ihmisiltä he ovat saavuttaneet sen vaikeimman päämäärän, ettei heidän tarvitse edes mitään toivoa."

Tacitus, Germania, 39–46 (jae.)

"Thulen naakalaisista asukkaista elää yksi ainoa heimo, skrithifinnit, villipetojen tavalla. Sillä he eivät käytä vaatteita eivätkä kenkiä eivätkä juo viinä eivätkä kasjaa maan hedelmää. He eivät näet viljele maata eivätkä vaimat tee mitään käsitöitä, vaan miehet jo vaimat ollonmaa

vain harjoittavat metsästyksnä avaricsa metsissä ja niitten läheisillä runsaslukuisilla vuorilla. He elävät yksinomaan tapettujen eläinten lihasta ja pukeutuvat niitten nahkoihin. Heillä ei ole pellavakankaita eikä neulimakeinoja, minkä vuoksi he sitovat petojen jänteillä nahkoja yhteen ja verhoavat siten koko ruumiinsa. – – Sellaista on näitten naakalaisten elämä."

Prokopios, De bello Gothico, sivut 308–365 (jae.)

"Mitä tulee Varsinais-Suomeen (Finmark), niin siellä on kyllä runsaasti kylää, viljelyksiä ja karjaa; mutta (varsinaiset) viljelysseutuja ovat ainoastaan Turun ja Kalannin kaupungit. Molemmat ovat suuria kaupunkejä, mutta ympäristö on karjeaa; ja asukkaat elävät puutteessa, sillä kummassakin kaupungissa on ihmisille tarpeellisia navintoaineita riittämättömästi. Satoet ovat siellä rankat ja ainaiset."

Olaus Magnus (ylösnousemuksen vuodelta 1554)

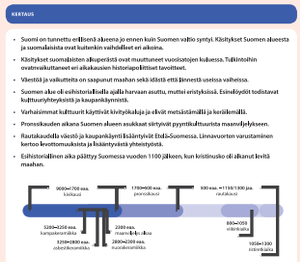

KERTAUS

- Suomi on tunnettu erillisenä alueena jo ennen kuin Suomen valtio syntyi. Käsitykset Suomen alueesta ja suomalaisista ovat kuitenkin vaihdelleet eri aikoina.
- Käsitykset suomalaisten alkuperästä ovat muuttuneet vuosisatojen kuluessa. Tutkintoihin ovatmvaikuttaneet eri aikakausien historiapoliittiset tavoitteet.
- Väestöä ja valkuttetta on saapunut maahan sekä idästä että lännestä useissa vaiheissa.
- Suomen alue oli esihistoriallisella ajalla harvaan asuttu, mutlsi eristyksissä. Esinelöydöt todistavat kulttuuriyhteyksistä ja kaupankäynnistä.
- Varhaisimmat kulttuurit käyttivät kivityökaluja ja elivät metsästämällä ja keräilemällä.
- Pronssikauden aikana Suomen alueen asukkaat siirtyivät pysyttkulttuurista maanviljelykseen.
- Rautakaudella väestö ja kaupankäynti lisääntyivät Etelä-Suomessa. Linnavuorten varustaminen kertoo levottomuuksista ja lisääntyneistä yhteentyöstä.
- Esihistoriallinen aika päättyy Suomessa vuoden 1100 jälkeen, kun kristinusko oli alkanut levitä maahan.

26

27

Keskeisten käsitteiden havaitseminen sekä niiden kertaaminen on tehty mahdollisimman helpoksi. Tekstissä lihavoidut käsitteet on selitetty myös kirjan lopussa olevassa käsitehakemistossa.

Selkeä ja johdonmukainen **teksti** auttaa hahmottamaan aikaa, muutosta ja jatkuvuutta. Sisältö vahvistaa yleissivistystä. Kirjan lopusta löytyvät tutkielman teko-ohjeet.

Harkiten valittu ja sisältöä havainnollistava **kuvitus** tukee oppimista ja auttaa eläytymään menneisyyden henkilöihin elämään sekä tapahtumiin.

Aineistotehtävät harjaannuttavat tiedonhankinnan ja kriittisen analysoinnin taitoja. Lisäksi ne ohjaavat jäsentyneeseen tiedon tuottamiseen esimerkiksi ylioppilaskokeessa.

Kertaus helpottaa opiskelijaa kertaamaan kunkin jakson tärkeimmät historialliset ilmiöt.

Aikajanan avulla on helppo hahmottaa keskeisimpien historiallisten ilmiöiden aikasuhteet.

Sisällysluettelo

Suomalaisten juuret 6

1. Suomen ja suomalaisten alkuperä 8
Mistä Suomen historia alkaa? 8
Käsityksiä suomalaisten alkuperästä 9
Tarunomaisia tulkintoja 11
Tieteen muuttuvat tulkinnat 12

2. Esihistorian Suomi 14
Ensimmäiset asukkaat 14
Varhaiset pyyntikulttuurit 16
Miten arkeologinen tieto syntyy? 17
Metallien käyttö lisää kauppaa 18
Rautakauden yhteiskunta 19
Pelto ja kaski 20
Elinkeinot ja elämänpiiri 21
Muinaissuomalainen uskonto 22
Levoton rautakauden loppuaika 23
Suomi esihistorian päättyessä 24

Suomi keskiajalla 28

3. Kruunu ja kirkko tuovat keskiajan 30
Suomalaiset kulttuuripiirien rajalla 30
Ristiretket – totta vai tarua? 31
Häme ja Karjala liitetään Ruotsiin 33
Valtapiirit vakiintuvat 34
Kuningas ja alamaiset 34
Linnat hallitsijan tukena 36
Oravalan Matti erämaan asuttajana 36
Laki yhdistää valtakuntaa 37
Laki ja oikeus 38
Kirkko uuden kulttuurin tuojana 39
Mahtava kirkko 40

4. Keskiajan yhteiskunta ja elämäntapa 42
Sääty-yhteiskunta syntyy 42
Porvarissääty ja talonpojat 42
Pohjoisen ritari-ihanteita 43
Itsenäiset talonpojat 44
Maatalous tarjoaa elannon 45
Kaikki omalta tilalta 45
Keitä Suomessa asui? 46
Suku ja kylä antavat turvaa 47
Tiiviit perhesuhteet 48
Kirkollinen kulttuuri ja maailmankuva 49
Opetus ja koulunkäynti 50
Margareta, näkyjen näkijä pohjoisesta 53

5. Itämeren alueen valtiot ja Suomen kaupungit keskiajan lopulla 54
Kaupungit kehittyvät 54
Elämää kaupungeissa 55
Keskiajan mahtimies piispa Maunu 56
Hansaliitto valvoo kauppaa 58
Muotia ja maallista mukavuutta 59
Kalmarin unioni yhdistää Pohjoismaat 60
Unioni alkaa rakoilla 60
Venäjän synty ja vanha viha 61

Suomi uuden ajan alussa 64

6. Valtio uudistuu levottomalla 1500-luvulla 66
Ruotsi eroaa Kalmarin unionista 66
Kustaa Vaasa uudistaa Ruotsia 66
Talous ja kaupungit vallankäytön kohteina 68
Suomi Kustaa Vaasan kaudella 69
Valtataisteluiden aika 71
Niskoittelevan talonpojan kohtalo 71
Levottomat sotavuodet ja uusi valtataistelu 73
Nuijasota – talonpojat nousevat kapinaan 74
Hallitsijasuku ja olot vakiintuvat 75

7. Reformaatio ja renessanssi uudistavat kulttuuria 78
Reformaatio Ruotsissa 78
Kirkon valta murtuu hitaasti 79
Uusi usko ja kirjakieli juurtuvat Suomeen 80
Renessanssin kaikuja Pohjolassa ja herttuan hovissa 80
Agricolan suomen kieli 81

8. Ruotsi – Pohjolan suurvalta 84
Suurvallan synty ja sen edellytykset 84
Voittamaton armeija 84
Valtio ottaa ohjat 87
Hakkapeliitat Euroopan sotatantereilla 88
Suomi osana suurvaltaa 90
Itsevaltaisia uudistuksia 91
Kreivin aika 92

9. Suurvaltakauden yhteiskunta ja kulttuuri 96
Säätyjako vahvistuu 96
Talonpoikia ja tilattomia 96
Yläluokka hoveissa ja kartanoissa 97
Lorentz Creutz – Pernajasta valtakunnan huipulle 99
Puhdasoppinen luterilaisuus 100
Noitavainot Suomessa 101
Kansanopetus lisääntyy 102
Suomen ensimmäinen yliopisto 102
Talonpoikainen Suomi 103
Kirkko ja valtio valvovat kansaa 104
Kauppa ja kaupungit valtion ohjauksessa 105
Ruotsin- ja suomenkielistä kulttuuria 106
Uudisasukkaita rajojen taa ja uudelle mantereelle 108

Hyödyn vuosisata 112

10. Suurvallasta säätyvaltaan 114
Suuri Pohjan sota 114
Isoviha 116
Isonvihan kauhea maine 117
Suurvallan ja itsevaltiuden loppu 118
Säätyvallan aika 119

Puolue- ja säätykiistojen aika 121
Lääkkeeksi, vain lääkkeeksi 122
Hattujen sota ja pikkuviha 123
Suomen puolustusta kehitetään 124

11. Hyödyn ja valistuksen aika 126
Jälleenrakennus ja kauppapakko 126
Hyötyajattelu valtaa alaa taloudessa 128
Kauppa ja kaupungit kukoistavat 129
Terva – Suomen metsien musta kulta? 130
Maatalous uudistuu 132
Turun akatemia välittää uutta ajattelua 133
Valistusta ja Herran sanaa kansalle 135
Säätyläisten ja rahvaan kulttuuria 136

12. Kustavilainen aika 140
Kuningas kaappaa vallan 140
Kustaa III valistushallitsijana 140
Kansan olot paranevat 142
Kustavilainen tyyli 143
Maria Augustin, 1700-luvun kauppias 144
Suurvaltahaaveita ja kapinaliikkeitä 145
Kustaa III murhataan 145
Itä-Suomi Venäjän vallan alla 146

Autonomisen Suomen synty 150

13. Ruotsin vallasta osaksi Venäjän keisarikuntaa 152
Suomi suurvaltojen pelinappulana 152
Suomen sota syttyy 152
Viapori antautuu – Suomi miehitetään 154
Haminan rauha sinetöi Suomen kohtalon 155
Viaporin komentaja C. O. Cronstedt 155
Romantisoitu sota 156

14. Autonomia alkaa muotoutua 158
Säädyt kutsutaan Porvooseen 158
Suomesta autonominen suuriruhtinaskunta 158
Autonomisen Suomen hallinto 159
Helsingistä uusi pääkaupunki 160
Vanhan Suomen palautus 162
Miksi Suomi sai autonomian? 162

15. Pikkukaupunkien ja maalaisten maa 164
Säätyläiset ja rahvas elävät omissa piireissään 164
Virkavaltaisuuden aika 165
Suomalainen ylistysruno keisari Aleksanteri I:lle 166
Keisarin uskolliset alamaiset 167
Sara Wacklin – varhainen naiskirjailija Oulusta 168
Agraarinen yhteiskunta 169
Suomen kaupungit autonomian ajan alussa 170
Kehityksen merkkejä 171
Rokotuksia, kuppausta ja piirilääkäreitä 172

16. Käsitys suomalaisuudesta muotoutuu 174
Nationalismi voimistuu Suomessa 174
Arwidsson ja suomen kieli 175
Lönnrot ja Runeberg suomalaisen identiteetin rakentajina 176
Kapinallinen Snellman 177
Kansallisromantiikasta kohti kansallismielistä politiikkaa 177
Kielitaistelusta kaksikielisyyteen 179

17. Suomen varhaishistorian perintö 180
Ruotsin itämaasta Suomeksi 180
Ruotsin ajan perintö 180
Lucia-legendasta juhlituksi valon tuojaksi 181
Autonomian ajan perintö 182

Suomalaisten juuret

Suomi on ollut olemassa maa-alueena jo ennen kuin se sai tarkasti määritellyt rajansa. Suomen alueella kehittynyt kulttuuri ja siellä asuneet ihmiset ovat luoneet pohjaa nyky-Suomelle, joten menneisyyden ymmärtäminen on tärkeää myös nykysuomalaisille. Tätä menneisyyttä tutkitaan ennen kaikkea historian tutkimuksen mutta myös muun muassa arkeologian menetelmin.

Maailmanhistorian mittakaavassa Suomi on asutettu melko myöhään. Ihmisasutus levisi tänne viimeisen jääkauden jälkeen, noin 11 000 vuotta sitten. Maa oli harvaan asuttu muttei eristyksissä. Vuosituhantisten muuttoliikkeiden ja kulttuurivaikutteiden myötä alueella kehittyivät muinaissuomalainen ja -saamelainen kulttuuri.

Suomessa elettiin pitkään esihistorian aikaa, josta ei ole kirjallisia lähteitä. Historian eli kirjoitettujen lähteiden aika alkaa noin 1100-luvulla, jolloin Suomi siirtyi kristinuskon piiriin. Tuolloin Suomi liittyi yhä kiinteämmin sitein osaksi keskiajan eurooppalaista kulttuuria.

Carta Marina, ensimmäinen kattava Pohjoismaiden kartta, ilmestyi vuonna 1539. Ruotsalainen, Roomaan muuttanut pappi Olaus Magnus kokosi siihen tietoja vuosikymmenen ajan ja yhdisteli niin antiikin aikaisia kuvauksia kuin ajantasaisia tietoja Pohjolan ihmisten elämästä, elämäntavoista ja sodankäyntitaidoista. Olaus Magnuksen tavoitteena oli osoittaa, että Pohjoismaiden kansat olivat perinteikkäitä ja maineikkaita ja että ne tulisi siksi saada takaisin katolisen kirkon piiriin. **Millaisena Olaus Magnus esittää Suomen alueen? Millaisia erityispiirteitä asukkaista ja eri seuduista tuodaan esiin?**

1.
Suomen ja suomalaisten alkuperä

Mistä Suomen historia alkaa?

Tässä oppikirjassa käsitellään Suomen historiaa esihistoriasta Venäjän ajan alkuvaiheisiin. Tuona aikana käsitys Suomesta oli vasta muotoutumassa. Historiallisena aikana Suomen alue kuului suurelta osin Ruotsin valtakuntaan, kunnes se vuonna 1809 liitettiin Venäjän imperiumiin. Venäjään liittämisen myötä Suomi sai itsehallinnollisen aseman suuriruhtinaskuntana ja samalla selkeät maantieteelliset rajat. Tätä ennen Suomea ei ollut olemassa nykyisessä valtiollis-poliittisessa merkityksessä. Miten siis voimme puhua Suomen historiasta menneinä vuosisatoina?

Suomi on ollut olemassa maa-alueena jo ennen kuin se sai tarkasti määritellyt rajansa ja autonomisen hallintonsa. Suomalaiset mainitaan erillisenä kansana jo antiikin ajan maantieteellisissä esityksissä. Maan vieraskielinen nimi (Fennia, Finland) esiintyy eurooppalaisten oppineiden teksteissä aikana, jolloin Suomessa elettiin vielä esihistorian aikaa. Alkuaan Suomi tarkoitetti vain nykyistä Varsinais-Suomen maakuntaa. Kun Varsinais-Suomi, Satakunta, Häme ja Karjala keskiajalla siirtyivät osaksi Ruotsin valtakuntaa, näitä maakuntia kutsuttiin yhteisnimityksellä **Itämaa**, alue Pohjanlahdesta itään.

Keskiajan kuluessa nimi Suomi laajeni käsittämään koko Ruotsin valtakunnan itäosan. Suomi-nimityksellä on myös viitattu muihin hallintoalueisiin, esimerkiksi 1500-luvulla Suomen herttuakuntaan ja myöhemmin Suomen kenraalikuvernöörikuntaan. Näiden hallintoalueiden rajat olivat kuitenkin vaihtelevia, eivätkä ne kattaneet kokonaan nyky-Suomen aluetta. Suomalaisten asuinalueet eivät myöskään rajoittuneet Ruotsin valtakuntaan, vaan suomea puhuttiin myös Venäjän puoleisessa Karjalassa.

Kansallismielinen historiankirjoitus loi 1800- ja 1900-luvuilla ajatuksen, että Suomen kansalla oli aina ollut oma historiallinen kohtalonsa. Suomalaiset alkoivat käyttää Ruotsin valtakunnasta nimitystä Ruotsi-Suomi, vaikka tällaiselle nimitykselle ei ollut historiallisia perusteita. Kyseessä ei nimittäin ollut kahden itsenäisen valtakunnan yhteenliittymä (kuten Tanska-Norja) vaan yksi yhtenäinen valtio. Suomi oli ollut kiinteä osa Ruotsia, eikä sitä yleensä ollut kohdeltu erillistapauksena. Suomalaiset eivät myöskään olleet valtakunnassa alistetussa asemassa, vaan heillä oli samat oikeudet ja velvollisuudet kuin muillakin Ruotsin alamaisilla.

Toisaalta Suomen alue oli omalla tavallaan erityinen ja erikoinen maankolkka. Sen olot, tavat, asukkaat ja kieli erosivat muusta Ruotsista, ja sillä oli omia alueellisia etuja esimerkiksi kaupankäynnissä ja politiikassa. Jo 1700-luvulla monet suomalaiset oppineet kokivat selvää kotiseutuylpeyttä, ja eräät suomalaissyntyiset yläluokan edustajat pitivät Suomen ja Ruotsin etuja ristiriitaisina. Nämä alueelliset erityispiirteet vahvistuivat Venäjän vallan aikana kansallistunteeksi, samalla kun Suomen hallinto ja yhteiskunta kehittyivät itsenäisiksi kokonaisuuksiksi.

HISTORIAN TULKINTA

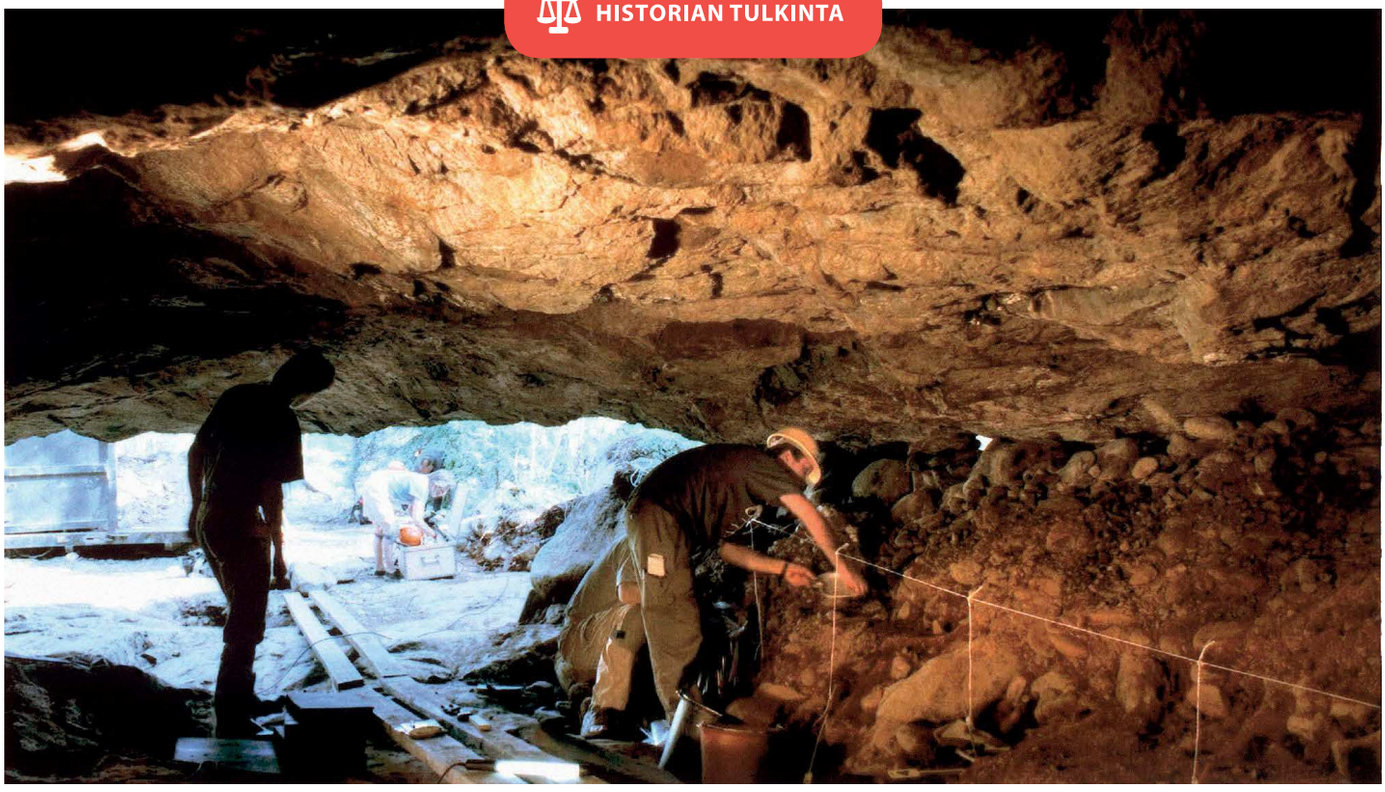

Suomen alueella on saattanut elää ihmislajeja jo ennen jääkautta, mutta vuosituhantiset jäämassat ovat hävittäneet merkit aiemmasta asutuksesta. Etelä-Pohjanmaalla Karijoen Susiluolasta on löydetty mahdollisia jälkiä yli 100 000 vuotta vanhasta asuinpaikasta. Luolassa on voinut asua esimerkiksi neandertalinihmisiä. Löydöt ovat kuitenkin niukkoja, ja niiden uskottavuudesta on väitelty kiivaasti puolesta ja vastaan sen jälkeen, kun ensimmäiset löydöt tehtiin vuonna 1995. Löytyneitä kiviesineitä on epäilty luonnon muovaamiksi ja luolaa on pidetty liian matalana ihmislajin asuttavaksi. Toisaalta on ehdotettu, että luolassa on voinut asua neandertalinihmistä lyhyempi ihmislaji. Susiluolan tapaus on hyvä esimerkki siitä, miten monitulkintaisia kaukaisen esihistorian löydöt voivat olla.

Voidaan siis hyvin puhua Suomen historiasta jo ajalta ennen Suomen hallintoalueen vakiintumista. On silti muistettava, että kyse ei ollut nyky-Suomesta. Suomella voidaan tarkoittaa – tilanteesta ja aikakaudesta riippuen – joko aluetta, jolla asui suomalaisia, tai tiettyä hieman epätarkasti hahmotettavaa osaa Ruotsin valtakunnasta.

Käsityksiä suomalaisten alkuperästä

Suomalaisten alkuperästä on eri aikoina esitetty erilaisia tulkintoja. Varhaiset kansanomaiset selitykset olivat usein myyttisiä kuvauksia ja selityksiä maailman synnystä, esimerkiksi sotkan munasta, jonka särkyessä maailma sai alkunsa. 1500-luvulta lähtien Ruotsin valtakunnan oppineet esittivät uusia menneisyyden tulkintoja. Historian lähtökohtia olivat nyt Raamattu ja antiikin kertomukset, joista esi-isiksi valikoitui mahdollisimman kuuluisia ja ihailtuja sankareita ja kansoja. Suomen kielelle etsittiin sukulaisia hepreasta ja antiikin kreikasta. Tällaiset kuvaukset, joissa ruotsalaiset ja suomalaiset esitettiin antiikin jälkeläisinä, palvelivat valtakunnan poliittisia tavoitteita. Historiatulkinta tarjosi loistavan menneisyyden aluevalloituksia tavoittelevalle valtakunnalle, jonka asukkaita muualla Euroopassa pidettiin melko takapajuisina.

1700-luvulla mielikuvitukselliset tulkinnat hylättiin, kun historiantutkimuksessa alettiin

Historiaa käytetään elävöittämään monenlaisia harrastuksia ja tapahtumia. Joskus tavoitteena on historiaan tutustuminen, joskus taas elämykset ja taloudellinen hyöty. Kuvassa on ratsastaja Hämeenlinnan keskiaikamarkkinoilla. **Pohdi, miten tarkkaan historialliseen tietoon markkinat ja esitykset perustuvat. Mitä hyötyä ja mitä ongelmia historian käytöstä voi olla?**

vaatia uskottavia tietolähteitä historiankirjoituksen tueksi. Suomensukuiset kielet luokiteltiin nyt omaksi ryhmäkseen, jolle oletettiin oma erityinen ”alkukoti”. Kriittinen tarkastelu riisti sekä ruotsalaisilta että suomalaisilta muhkean menneisyyden. Sen sijaan hyväksyttiin ajatus, että suomalaiset olivat alun perin eläneet melko yksinkertaisissa heimoyhteisöissä.

1800-luvulla uudet kielitieteelliset ja arkeologiset tutkimukset toivat uutta, jäsentynyttä tietoa Suomen asukkaiden menneisyydestä. **Suomalais-ugrilaisten kielten** leviämisen perusteella pääteltiin, että suomalaisten alkukoti oli idässä, ”Volgan mutkassa”, josta suomalaiset olivat vuosituhansien kuluessa vaeltaneet nykyisille asuinseuduilleen. Ajatus suomalaisten itäisestä alkuperästä sopi myös **autonomian** alkuajan poliittiseen ilmapiiriin, kun Venäjään haettiin uutta, rauhanomaista suhdetta.

Rauta- ja pronssikauden taitekohdasta, ensimmäiseltä vuosituhannelta ennen ajanlaskun alkua, on säilynyt niin vähän löytöjä, että aiempien asukkaiden luultiin hylänneen Suomen. Ajanlaskun alussa rautaesineiden yleistyminen aloitti uuden kulttuurivaiheen, ja 1800-luvulla tutkijat arvelivat, että uudet esineet olivat merkki suomalaisten maahanmuutosta. Tuolloin siis ajateltiin, että suomalaiset tulivat maahan rautakaudella, yhden suuren muuttoaallon seurauksena. Näkemys sopi hyvin kansallismieliseen ajatteluun, sillä näin voitiin ajatella suomalaisten muuttaneen uudisasukkaina lähes tyhjään maahan, jonka voitiin ajatella luontevasti kuuluvan heille.

1800-luvun kansallismieliseen ajatteluun kuului näkemys, että kullekin kansalle kuului oma kansallisvaltionsa, ja kansa samaistettiin usein yhteen kieliryhmään. Näkemys kasvatti kuitenkin jännitteitä, kun kansallismieliset suomen- ja ruotsinkieliset kiistelivät siitä, pitäisikö suomalaisten kansakunnan kielenä olla suomi vai ruotsi. Suomenkieliset korostivat suomalaisten ratkaisevaa osuutta kansakunnasta ja painottivat kulttuuri- ja kieliyhteyksiä Venäjällä asuviin suomalais-ugrilaisiin kansoihin. Monet ruotsinkieliset taas korostivat skandinaavisen kulttuurivaikutuksen merkitystä. Saamelaisten kieli ja kulttuuri nähtiin taantuvana ja häviävänä, ja sille ei riittänyt sijaa kansallisvaltiohaaveissa.

HISTORIAPOLITIIKKA

Tarunomaisia tulkintoja

1560-luvulta alkaen Ruotsi laajeni aluevalloituksin, ja valtakunnalle kaivattiin menneisyyttä, joka puolustaisi sen suurvaltatavoitteita. Hallitsijat olivat tyytyväisiä, kun oppineet julkaisivat teoksia, joissa ruotsalaiset yhdistettiin muinaiseen goottien germaanikansaan ja antiikin tarunomaisiin skyytteihin. Suomalaistenkin alkuperää jäljitettiin Nooan poikiin, joiden ajateltiin valloittaneen maailman vedenpaisumuksen jälkeen.

Historiankirjoittajat hakivat innoitusta Raamatusta ja antiikin kertomuksista ja keksivät itse uusia tapahtumia ja sankareita. Esimerkiksi muinaiset tarinat pohjoisen onnellisista hyperboreaalaisista yhdistettiin Pohjolaan. Suomen kielelle etsittiin sukulaisuutta hepreasta ja muinaiskreikasta. Kansan alkuperäselitystä käytettiin oikeuttamaan vallitsevia poliittisia oloja ja tavoitteita. Jos Ruotsi voitiin osoittaa antiikin sivistyksen alkukodiksi, se saattoi helpommin vaatia suurvalta-asemaa Euroopassa.

Osa historiantutkijoista epäili lennokkaita tulkintoja alusta alkaen, mutta liian äänekkäät epäilijät syrjäytettiin rahoitusta ja virkoja jaettaessa. Kriittiset äänet voimistuivat 1700-luvulla, kun Ruotsi menetti suurvalta-asemansa eikä historiankirjoitusta enää tarvittu politiikan tueksi. Samaan aikaan yliopistomaailmassa alettiin puhua lähdekritiikistä: tietolähteiden luotettavuutta arvioitiin entistä tiukemmin, ja mielenkiinto kohdistui kansanperinteeseen, kielten tutkimukseen ja alkuperäisiin lähdetodisteisiin.

Uudet, käytännön havaintoihin perustuneet tutkimukset osoittivat, että suomensukuiset kielet olivat oma ryhmänsä, jolle oletettiin oma erityinen ”alkukoti”. Uusissa tulkinnoissa suomalaisten historia ei olut yhtä mairitteleva kuin aiemmin: suomalaisilla ei ollutkaan mahtavia valtakuntia, vaan yhteisö oli ollut varsin alkukantainen, kunnes läntiset kulttuurivaikutteet olivat siirtäneet sen osaksi kristillistä Eurooppaa.

Uuden tieteellisen tutkimuksen eturiviin nousi Turun Akatemian professori Henrik Gabriel Porthan (1739–1804). Hän korosti lähteiden merkitystä ja perehtyikin sekä historiallisiin lähteisiin että koottuun kansanperinteeseen. Porthan arveli, että suomenkielisten kansojen itäinen yhteisö oli alun perin ollut yhtenäinen, mutta että siitä olivat ajan mittaan erkaantuneet saamelaiset, antiikin tarinoiden ”fennit”, ja sitten myös virolaiset ja suomalaiset. Porthan arveli suomalaisten saapuneen maahan noin 200-luvulla.

Porthanin aikaan alkanut kansanperinteen ja -runouden keruu ja myöhemmin runoudesta koottu *Kalevala* herättivät innostuksen suomalaisen kansanperinteen kuvaamia myyttisiä sankareita kohtaan. 1800-luvun alkupuolella romanttinen aatesuunta, joka ihaili luonnonkansojen alkuvoimaa, kiinnostui suomalaisesta kansanperinteestä. Vaikka enää ei kerrottu tarinoita suurvaltamenneisyydestä, kalevalaisesta runoudesta ja sen sankareista haettiin kuitenkin pohjaa kansalliselle identiteetille.

Länsi- ja Itä-Suomen kulttuurialueiden erot

Suomen alueella on vaihtelevia kulttuurivyöhykkeitä. Koska Itämeren alue on ollut tärkeä kulkureitti, rannikkoalueiden esineet ja kulttuuripiirteet ovat usein muistuttaneet skandinaavisia ja balttilaisia. Sisä-Suomen alueella taas on usein saatu vaikutteita idästä, nykyisen Venäjän alueelta. Kuvassa on joitakin nykyäänkin havaittavia eroja, jotka jakavat Suomea itäisiin ja läntisiin alueisiin.

Itsenäistyneessä Suomessa oli tärkeää luoda yhtenäinen kansallinen kertomus ja rakentaa Suomen kansalle kunniakas historia. Siksi menneisyyden tulkinnat korostivat suomen kielen ja Suomen kansan yhtenäisyyttä ja yhteisiä juuria. Toisen maailmansodan jälkeen politiikan painopisteet muuttuivat. Poliittinen paine yhtenäisen kertomuksen löytämiseksi on vähentynyt, ja myös kehittyvä tutkimus on muuttanut käsityksiä Suomessa asuvien ihmisten alkuperästä.

Tieteen muuttuvat tulkinnat

Viime vuosikymmeninä uudet arkeologiset löydöt ja nykytutkijoiden käytettävissä olevat geenitekniikan ja lääketieteen menetelmät ovat muuttaneet käsityksiä suomalaisten ja saamelaisten alkuperästä. Nykyään tutkijat voivat verrata geenien piirteitä ja löytää perimästä merkkejä esimerkiksi itäisestä tai eteläisestä alkuperästä. Arkeologisia löytöjä on puolestaan tehty yhä enemmän. Ne osoittavat yhtäältä, että asutus oli jatkuvaa, ja toisaalta, että maahan on jatkuvasti saapunut uusia kulttuurivaikutteita ja ihmisiä.

Lopputulos tuntuukin olevan, että alkuperäkysymykseen ei voi saada yksiselitteistä vastausta. Koko alkuperän käsitettä on jouduttu arvioimaan uudelleen, kun on huomattu, että kielen ja muiden kulttuuripiirteiden leviäminen ja ihmisyhteisön geneettinen perimä ovat eri asioita. Kieli ja kulttuurivaikutteet saattavat levitä kansalta toiselle ilman geneettistä sekoittumista, ja vastaavasti pienen maahanmuuttajien joukon perimä saattaa sulautua alkuperäisiin asukkaisiin ilman merkittävää kulttuurin muutosta.

Nykykäsityksen mukaan Suomen alueella on elänyt monenlaisia ihmisryhmiä, joiden juuret ovat eri puolilla Eurooppaa. Suomen vanhoista paikannimistä osa näyttää pohjautuvan johonkin tuntemattomaan kuolleeseen kieleen, joka ei ole

sukua suomen kielelle. Suomen kieli taas on itäistä alkuperää, ja **varhaiskantasuomen** puhujia on saapunut maahan jo kivikaudella. Täällä he sulautuivat maan aiempiin asukkaisiin ja myöhemmin sulauttivat joukkoonsa uusia maahanmuuttajia eri suunnilta. Kieli kehittyi ulkopuolisten lainojen ja vaikutteiden kautta nykyiseen muotoonsa vasta Suomen alueella.

Geeniperimänsä suomalaiset ovat saaneet useista eri suunnista, kuten kaikki muutkin Euroopan kansat. Geenien periytymistä voidaan tutkia X- ja Y-kromosomien merkkiominaisuuksien kautta eli selvittää niin sanottuja isä- ja äitilinjoja. Äitilinjat näyttävät sitovan suomalaiset enimmäkseen länteen, esi-isiä sen sijaan löytyy enemmän idästä. Myös suomalaisten välillä on huomattavia eroja. Etelä- ja länsisuomalaiset eroavat niin geneettisesti kuin murteeltaankin itä- ja pohjoissuomalaisista. Jakolinja kulkee luoteesta kaakkoon ja osuu jokseenkin yksiin jo kivikaudelta tunnetun kulttuurirajan kanssa. Eroja voidaan selittää muuttoliikkeellä ja kauppayhteyksillä, jotka ovat tuoneet rannikkoseuduille enemmän läntistä vaikutusta kuin sisämaahan.

Saamelaiset eroavat paitsi kieleltään myös perimältään niin suomalaisista kuin muista pohjois-eurooppalaisista. Saamelaisten geneettisiä erityispiirteitä selitetään Pohjois-Norjan rannikon suunnasta tulleilla vaikutteilla ja tuhansien vuosien suhteellisella eristyneisyydellä muista kansoista. Saamen kieli on sukua suomelle ja siis alun perin kotoisin idästä. Se on eriytynyt **itämerensuomalaisista kielistä** mahdollisesti vasta Suomessa.

Nykykäsityksen mukaan suomalaiset eivät siis ole tulleet maahan yhtenäisenä joukkona, kuten 1800-luvulla ajateltiin. Maahan on kivikaudelta alkaen muuttanut ihmisiä niin Skandinaviasta, Venäjältä kuin etelämpää Euroopasta, ja he ovat luoneet Suomessa omaleimaisia paikallisia yhteisöjä. Nykyinen ruotsinkielinen asutus syntyi keskiajan taitteessa, kun rannikolle asettui Ruotsin alueelta saapuneita uudisasukkaita. Muuttoliike on jatkunut myös historiallisena aikana. Suomeen on vuosisatojen kuluessa muuttanut myös muun muassa romaneja, tataareja ja saksalaiselta kielialueelta saapuneita kauppiaita.

TEHTÄVÄT

1. **Milloin suomalaisten historia mielestäsi on alkanut? Perustele.**
2. **Millaisia tulkintoja suomalaisten alkuperästä on esitetty eri aikoina?**
3. **Mikä on nykyisin vallitseva käsitys suomalaisten alkuperästä?**
4. **Millä keinoilla suomalaisten kielellistä ja geneettistä alkuperää on mahdollista tutkia?**

2.
Esihistorian Suomi

Ensimmäiset asukkaat

Kun ensimmäiset metsästäjä-keräilijät asettuivat Suomen alueelle, homo sapiens oli jo levinnyt alkukodistaan Afrikasta kaikkiin maanosiin ja sopeutunut mitä erilaisimpiin ympäristöihin. Skandinavian alueen myöhäistä asuttamista selittää viimeisin jääkausi, joka peitti alueen paikoin jopa kolmen kilometrin paksuisen jääkerroksen alle 30 000–10 000 vuotta sitten.

Jääkauden päättyessä Pohjoismaita peitti pitkään erillinen jäätikkö, jonka keskus oli Ruotsin tuntureilla. Jäätikön sulaminen muokkasi Suomen luontoa luomalla suuret harjumuodostelmat, kuten Salpausselät. Valtavat jäämassat olivat painaneet maata alaspäin, ja aluksi suurin osa nykyisen Suomen alueesta oli vedenpinnan alapuolella. Jääkauden päättymisestä lähtien maa on Suomessa kohonnut; nopeinta nousu on nykyään Pohjanlahden rannikolla. Rantaviiva, vesistöt ja jokien virtaussuunnat ovat ajan kuluessa muuttuneet, mikä on vaikuttanut ihmisten asuinpaikkoihin ja elintapoihin aina nykypäivään asti.

Ilmaston lämmetessä saapuivat ensimmäiset metsästäjät ja kalastajat. Varhaisimmat esinelöydöt nyky-Suomen alueelta ja Karjalan kannakselta on ajoitettu noin vuoteen 8800–8500 eaa., ja ne osoittavat asukkaiden tulleen maahan kaakosta ja etelästä. Näiden ihmisten kielestä tai kulttuurista ei tiedetä paljoakaan. Löydetyt nuolen-, keihään- ja harppuunankärjet kertovat, että muuttajien elinkeinoina olivat metsästys ja kalastus. He asuivat, metsästivät ja kalastivat muinaisen rantaviivan tuntumassa. Ilmaston lämmetessä jäätikön rippeetkin sulivat. Metsästäjät tunkeutuivat yhä syvemmälle pohjoisiin metsiin, ja vuoteen 7300 eaa. mennessä asutuksesta on merkkejä koko Suomen alueelta. Tätä varhaisinta kivikautista kult-

Kivikauden ajan ihminen oli ennen kaikkea metsästäjä-keräilijä, joten hänen vaatetuksenaan oli metsästettyjen eläinten nahat ja turkikset. Vaatemalleista ei tiedetä paljoakaan, koska suuri osa orgaanisista materiaaleista on hajonnut vuosituhansien aikana.

Esihistorian kaudet

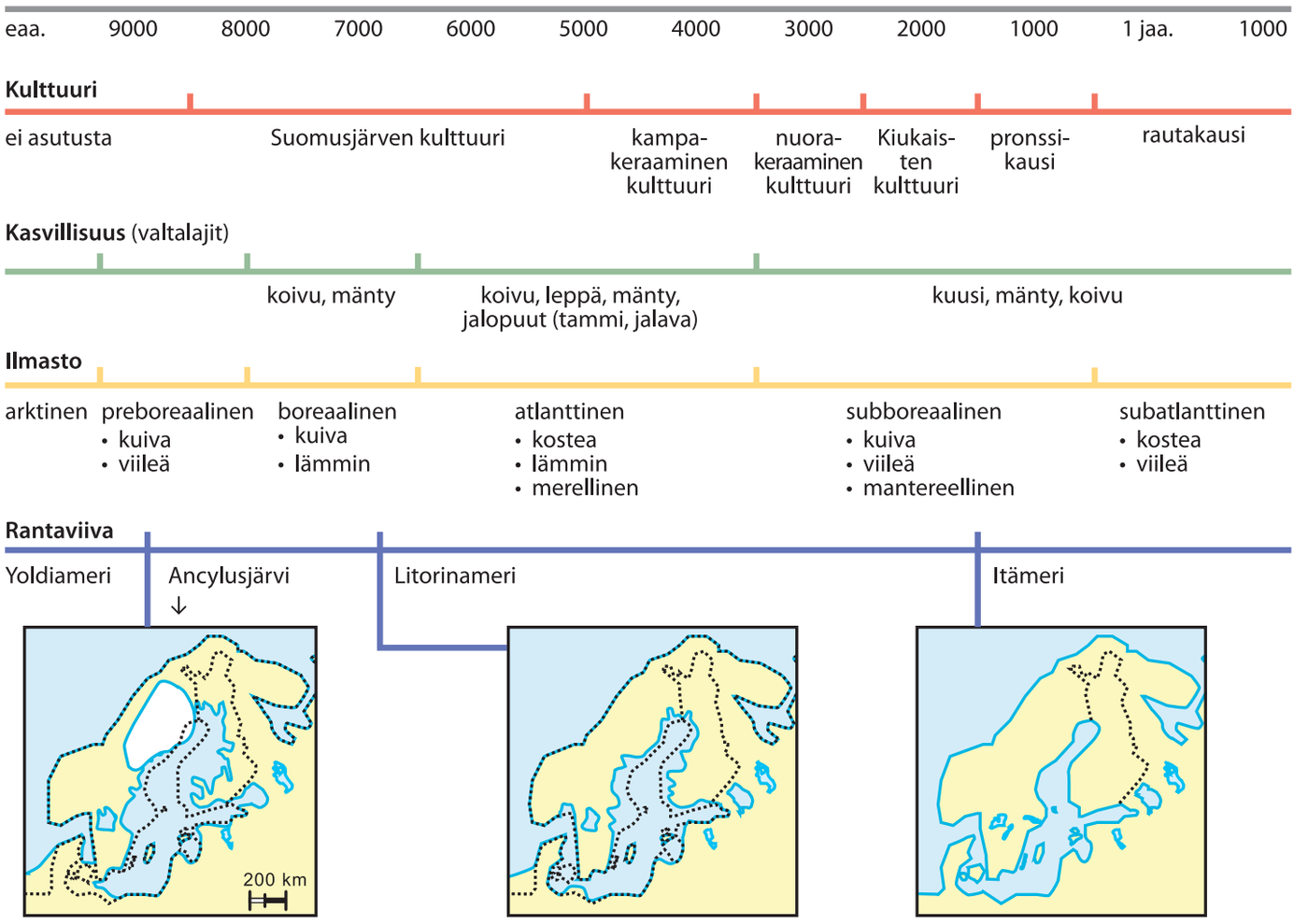

Kivikauden ajan ihmiset osasivat muokata kiveä taitavasti. Eläinhahmot kuvattiin usein hyvin luonnonmukaisesti, mutta ihmiset esitettiin vain viitteellisesti, minkä voi huomata kuvan ihmisfiguurista. Kivikaudella mahdollisesti uskottiin, että ihmisen luonnonmukainen kuvaaminen voisi olla onnettomuudeksi. Suuria riistaeläimiä kuten hirviä ja karhuja haluttiin kuvata mahdollisimman näköisinä. Koska kivikauden ihmisten omista käsityksistä ei ole tietoa, on toisaalta erityinen vaara, että heidän aikeitaan ja uskomuksiaan tulkitaan väärin. Erityisesti on kritisoitu sitä, että tutkijat liiankin helposti, muiden selitysten puutteessa, arvelevat tavan tai esineen tarkoitusta uskonnolliseksi.

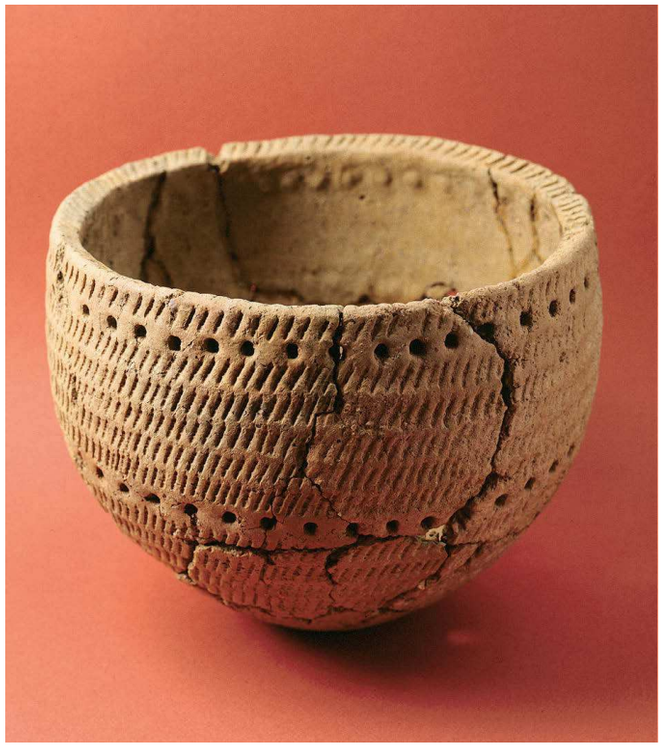

Saviastioiden valmistus oli tärkeä säilöntää ja ruoanlaittoa helpottanut keksintö. Kivikauden kulttuureja on nimettu astioiden koristelutavan ja raaka-aineiden mukaan. Tunnetuimmat keraamiset tyylit ovat kampakeramiikka (noin 5200-3250 eaa.), asbestikeramiikka (noin 4200–2500 eaa.) sekä nuorakeramiikka (noin 2800–2300 eaa.). Ehjät astiat ovat usein haudoista, sillä vainajien mukaan laitettiin erilaisia käyttöesineitä. Usein vainajia myös koristeltiin punamullalla, joka lienee symboloinut elämää ja elinvoimaisuutta. Myös kuvan kampakeraaminen astia, joka on Taipalsaaren Vaaterannasta, on löydetty tällaiselta hauta-alueelta.

tuuria on kutsuttu **Suomusjärven kulttuuriksi** tärkeän löytöpaikan mukaan.

Varhaiset pyyntikulttuurit

Ensimmäisten asukkaiden jäljessä maahan suuntautui jo kivikauden (8800–1700 eaa.) kuluessa useita muuttoaaltoja eri suunnista. Suomen kivikautiset asukkaat toivat mukanaan erilaisia kulttuureja. Kulttuuri tarkoittaa tässä yhteydessä ihmisjoukon jakamia yhteisiä esinetyyppejä ja elinkeinoja, mahdollisesti myös tapoja ja uskomuksia. Kulttuurin jäsenet eivät välttämättä edusta tiettyä kansallisuutta tai kieliryhmää.

Pyyntielinkeinot säätelivät ihmisten elämää kivikaudella ja monissa osissa maata pitkään sen jälkeenkin. Keräily ja kivikauden lopulta alkaen maatalous tuottivat jonkin verran ravintoa, mutta metsästys ja kalastus säilyivät keskeisinä elinkeinoina. Ihmiset elivät suhteellisen pienissä yhteisöissä, sillä ravinnonhankintaan tarvittiin laajat metsästysmaat. Kivikauden loppupuolella yleistyi myös maanviljely, josta ensimmäiset merkit ovat noin vuodelta 2300 eaa.

Kivikautisen Suomen väkiluvusta voi esittää vain suuntaa-antavia arvioita, mutta se ei ole voinut olla muutamaa tuhatta suurempi. Pyyntielinkeino edellytti siirtymistä sopiville saalistusseuduille vuodenajasta toiseen. Liikkuva elämäntapa ei silti tarkoittanut koditonta kiertolaisuutta. Samoille paikoille palattiin kerta toisensa jälkeen, ja joiltain paikoilta löytyy asumisen merkkejä vuosituhansien ajalta.

Arkeologisissa tutkimuksissa on löydetty ennen kaikkea kivi- ja saviesineitä, jotka säilyvät melko hyvin. Kivestä tehtiin työkaluja, aseita ja verkonpainoja, savesta taas muotoiltiin astioita. Saviastioiden muoto, koristelutekniikat ja materiaalin koostumus vaihtelevat kulttuurista toiseen. Suomessa puhutaankin koristelutapojen mukaan **kampakeraamisesta kulttuurista** (5200-3250 eaa.) ja **nuorakeraamisesta kulttuurista** (2800-2300

Arkeologiset kaivaukset vaativat tarkkuutta ja huolellisuutta. Maata poistetaan hitaasti kerroksittain ja jokainen vaihe dokumentoidaan huolellisesti, jotta esinelöytöjen tarkka löytöpaikka ja yhteys muihin esineisiin voidaan myöhemmin tarkistaa. Ulkoisesti vaatimattomat löytöesineet kuten pienet lasinsirpaleet tai värjäytynyt maa tarjoavat vähintään yhtä tärkeää tietoa kuin jalometalliesineet, ja usein niiden löytöyhteys on tärkeää selvittää. Rakennushankkeiden alla tehtävissä niin sanotuissa pelastuskaivauksissa ei aina ehditä tehdä tarpeeksi huolellista dokumentointia.

Miten arkeologinen tieto syntyy?

Arkeologia tutkii menneisyyttä, josta ei ole kirjallisia lähteitä. Arkeologian merkitys on viime vuosina lisääntynyt myös historiallisen ajan tutkimuksessa. Erityisesti keskiajan Suomesta on jäänyt niin vähän kirjallisia lähteitä, että tietoja keskiajan elämäntavasta on voitu huomattavasti tarkentaa arkeologian keinoin.

Arkeologien tärkeimpiä lähteitä ovat erilaiset esineet, joita saadaan pääasiassa kaivausten avulla. Tärkeimpiä työvälineitä ovat vielä nykyäänkin lastat, harjat ja seulat, joilla maa-aineksesta erotellaan pienet esineet. Erilaiset mittausvälineet ovat välttämättömiä esineiden löytösyvyyden ja keskinäisen sijainnin määrittelemiseksi. Uusien teknisten menetelmien ansiosta arkeologit ovat päässeet laajemmin tutkimaan myös erilaisia orgaanisia jäänteitä kuten siitepölyjäämiä ja puuainesta. Esimerkiksi järvien pohjakerrostumista on löydetty oletettua varhaisempia viljalajien siitepölyjäämiä. Tämä on muuttanut käsitystä viljelyn alkamisesta.

Arkeologisen tutkimusaineiston suurimpia ongelmia on ajoittaminen. Esiin kaivettua saviastian sirpaletta tai luunpalasta on vaikea ajoittaa tiettyyn vuoteen tai edes oikealle vuosituhannelle. Eri esinetyyppejä voidaan ajoittaa esimerkiksi vertaamalla niiden valmistustapoja. Puurakenteita voidaan ajoittaa mittaamalla vuosilustoja ja vertaamalla niitä muualta tunnettuihin vuosirenkaiden sarjoihin.

Tarkastikaan ajoitettu ruukunsirpale ei vielä kerro suoraan käyttäjästään tai tämän elämäntavasta. Tutkijan panos löytöjen tulkinnassa onkin tärkeä. Esimerkiksi asetyyppien tai eläinten luiden perusteella voidaan tehdä johtopäätöksiä tärkeimmistä saaliseläimistä. Uskonnollisista käsityksistä voidaan esittää arvioita hautalöytöjen ja korujen perusteella. Eriaikaisia löytöjä tai löytöpaikkojen muuttumista vertailemalla voidaan tarkkailla keksintöjen leviämistä tai ihmisryhmien muuttoliikkeitä.

eaa.). Koristelun muuttuminen voi kertoa kulttuurin ja väestön vaihtumisesta. Nuorakeraamisen kulttuurin kanssa samaan aikaan yleistyivät pronssikirvestä jäljittelevät vasarakirveet. Niitä käytettiin vallan tai yhteenkuuluvuuden merkkeinä. Myös puuta, luuta ja muita orgaanisia aineksia käytettiin paljon työkaluissa, vaatetuksessa ja rakentamisessa. Ne säilyvät kuitenkin huonosti Suomen maaperässä.

Arkeologinen aineisto ei kerro kovin paljoa ihmisten henkisestä kulttuurista. Esinelöytöjä tai asuinpaikkoja tutkimalla voidaan tehdä johtopäätöksiä elinkeinoista tai yhteisöjen koosta, mutta ihmisten ajattelusta ne eivät kerro paljoakaan. Henkisestä elämästä kertovia jäänteitä, kuten kalliomaalauksia, taide-esineitä ja hautapaikkoja on toki säilynyt. Niiden käyttötarkoitusta on kuitenkin usein vaikea tulkita.

Hautaamistavat kertovat ihmisten suhtautumisesta kuolemanjälkeiseen elämään. Luut eivät yleensä säily Suomen maaperässä, joten johtopäätöksiä voidaan tehdä vain hautaesineiden kautta. Useimmissa kivikauden kulttuureissa vainajat haudattiin maakuoppiin. Varhaisimmissa kulttuureissa vainajat peitettiin usein punamullalla. Hautoihin laitettiin myös koruja ja tarve-esineitä, joita vainajan oletettiin tarvitsevan kuoleman jälkeisessä elämässä.

Taide ja hautaustavat viittaavat **samanistiseen** uskontoon, joka on sukua saamelaisten ja muiden suomalais-ugrilaisten kansojen historialliseen aikaan asti säilyneille uskomuksille. Luonnonilmiöillä ja esimerkiksi eri saaliseläimillä on ollut suojelijahenkensä, joihin on pyritty saamaan yhteys uhraamalla tai samaanien eli noitien välityksellä. Säilyneet esineet ja kalliomaalaukset kuvaavat muun muassa hirviä, karhuja ja vesilintuja, joiden voi ajatella olleen tärkeitä kivikauden ihmisten mielenmaisemassa.

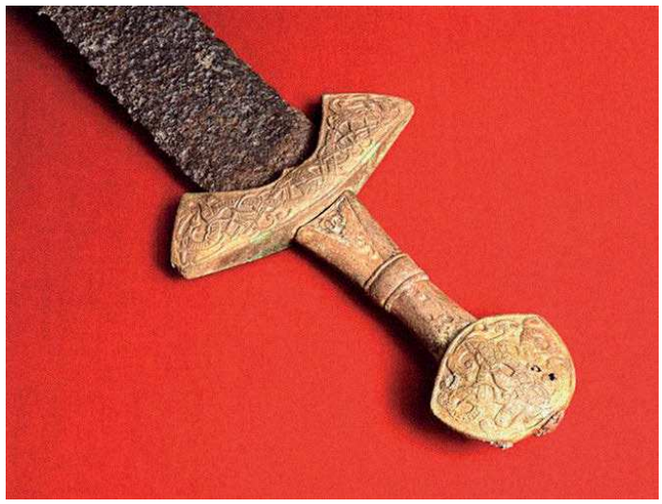

Viikinkiaikainen pronssikahvainen miekka on löydetty Hattulan Tyrvännöstä. Pronssikahvassa näkyy tyypillistä skandinaavista nauhaeläinkoristelua. Raskaat loistomiekat olivat ennen kaikkea vallan ja aseman symboleja.

Metallien käyttö lisää kauppaa

Metallurgian eli metallien käsittelytaidon kehittyminen mahdollisti uudentyyppiset esineet, kuten soljet ja miekat, joita ei kivestä voinut muotoilla. Ensimmäinen tärkeä metalli oli pronssi**,** joka syntyi kuparin ja tinan yhdistelmästä. **Pronssikauden** katsotaan alkaneen Suomessa n. 1700 eaa., kun pronssiesineiden löydöt yleistyvät. Kiveä käytettiin silti paljon, eivätkä pronssilöydöt ole kovin yleisiä. Pronssisia kirveenteriä on Suomen tuhatvuotisen pronssikauden ajalta löydetty vain viitisenkymmentä, ennen kaikkea rannikkoseudulta, jolla oli yhteyksiä Skandinavian pronssikausikulttuureihin. Sisämaassa oli selvästi oma kulttuurialueensa, jonka esinekulttuuri liittyi idän suuntaan. Esinelöydöt kertovat tiiviistä kauppayhteyksistä tai ehkä lisäväestön muutosta Itämeren yli vuoden 1000 eaa. tienoilla. Suomen kielen vanhat germaaniset lainasanat, kuten pelto ja kuningas, ovat peräisin tältä ajalta.

Pronssin harvinaisuus johtuu osin siitä, että metallia oli helppo kierrättää. Kun kivikirves halkesi, se piti heittää pois. Arvokkaan pronssikirveen

Halikon hopea-aarre on yksi Pohjoismaiden hienoimpia esihistoriallisia aarrekätköjä. Muun muassa tämä hopeinen ristiriipus oli kätketty maahan saviastiassa. Löytö on ajoitettu 1100-luvulle. Kristilliset aiheet kertovat kulttuurivaikutteista. Aarrekätköjen määrä puolestaan osoittaa, että ajat olivat levottomat, koska arvoesineitä piilotettiin vihollisilta.

saattoi sen sijaan sulattaa ja valaa uudelleen. Kiviesineitä käytettiin yhä, koska pronssin pääraaka-ainetta kuparia ei saatu Suomesta. Kupari ja suuri osa pronssiesineistäkin oli siis tuontitavaraa.

Raudan käsittely oli keksitty Lähi-idässä vuoden 2000 eaa. vaiheilla. Suomeen taito levisi noin vuonna 500 eaa., jolloin **rautakauden** katsotaan alkaneen (500 eaa. – 1150 /1300 jaa.). Rauta on pronssia kovempaa, joskin sen käsittely vaatii korkeampaa lämpötilaa. Suomessa raudan suurin etu oli sen helppo saatavuus. Rautapitoista malmia löytyi lähiseutujen kallioperästä, ja myös järvien pohjakerroksiin laskeutui järvimalmia, jota voitiin nostaa pintaan ja josta voitiin erotella rautaa.

Rautakauden vaiheet on nimetty ulkomaisten vaikutteiden mukaan, sillä aikakaudelta on löydetty tarkasti ajoitettavissa olevaa ulkomaista esineistöä, kuten roomalaisia kolikoita ja aseita. Esihistorian ja rautakauden viimeisiä vaiheita, **viikinkiaikaa** (800–1050) ja **ristiretkiaikaa** (1050–1150/1300) leimasivat yhä tiiviimmät kontaktit ulkomaailmaan.

Viikinkiajalla Itämeren alueen kauppa vilkastui ja skandinaavisten purjehtijoiden eli viikinkien **idäntie** kulki Suomen eteläarannikon sivuitse. Ajan runsaat hopeakätköt ja tuontiaseet kertovat kaupasta ja varallisuudesta. Naapurimaiden lisääntynyt kiinnostus Suomea kohtaan näkyi ensin ryöstö- ja kaupparetkinä ja lopulta pysyvään valloitukseen ja kristinuskon levittämiseen tähtäävinä ristiretkinä.

Rautakauden yhteiskunta

Rautakauden aikana Etelä- ja Länsi-Suomen asutus muuttui maatalousvaltaiseksi ja kiinteäksi. Tiheimmin asuttuja olivat Varsinais-Suomi, Häme ja Karjala, mutta pysyvää asutusta oli myös Satakunnassa, Etelä-Pohjanmaalla ja rautakauden lopulla myös Etelä-Savossa. Suuri osa sisämaasta oli erämaana, mutta se ei tarkoittanut täysin asumatonta seutua. Erämaat olivat maatalousyhteisöille tärkeitä metsästysmaita, joihin tehtiin säännöllisiä pyyntimatkoja ja joissa myös viljeltiin eräkaskia. Eräretket saattoivat kestää viikkoja tai kuukausia, mikä tarkoitti käytännössä osavuotista asumista erämaissa. Metsäseuduilla harjoitettiin myös **kaskiviljelyä**, ja sinne perustettiin uudistiloja, kun vanhoissa kylissä ei ollut tarpeeksi tilaa uusille perheille ja maatiloille.

Sisämaassa oli myös liikkuvaa elämäntapaa viettäviä metsästäjä-keräilijöitä, joita on kutsuttu

Pelto ja kaski

Suomalaiset käyttivät esihistorialliselta ajalta alkaen kahta erilaista viljelymenetelmää, kaski- ja peltoviljelyä. **Kaskiviljelyssä** metsään hakataan aukio ja puut poltetaan, jonka jälkeen tuhkan rikastamaan maahan kylvetään siemenet. Tavallisesti kaskeen kylvettiin ohraa, ruista tai naurista. Kaskeaminen vaati paljon metsäalaa, joten asutus ei kaskialueilla muodostunut kovin tiheäksi. Esihistoriallisella ajalla kasket kaadettiin lehti- ja sekametsiin, ja ne tuottivat polttamisen jälkeen satoa 2–4 vuoden ajan. Tämän jälkeen metsän piti antaa kasvaa takaisin eikä uutta kaskeamista voitu tehdä ainakaan pariinkymmeneen vuoteen. Kaskeaminen on ollut muillakin maailman metsäisillä seuduilla varhaisin viljelymenetelmä.

Kaskien lisäksi alettiin varhain raivata myös pysyviä peltoja, joista saatiin satoa vuodesta toiseen. Tällainen **peltoviljely** oli pitkään pienimuotoista, mutta rautakauden loppua kohden se yleistyi ensin Lounais-Suomessa ja sittemmin muuallakin. Peltoviljelyyn liittyy karjanhoidon lisääntyminen, sillä pitkään samalla paikalla viljellyt pellot vaativat lannoitusta. Härät antoivat lannan lisäksi panoksensa peltoviljelyyn myös vetojuhtina.

lappalaisiksi. Heitä liikkui kaikilla harvaanasutuilla alueilla eteläistä Suomea myöten. Pohjoisen Suomen lappalaiset olivat nykyisten saamelaisten esi-isiä. Kaikki Etelä-Suomen lappalaiset eivät kuitenkaan välttämättä olleet saamelaisia. Eräiden tutkijoiden mukaan nimitystä saatettiin käyttää myös pyyntielinkeinon säilyttäneistä suomalaisista.

Suomen asukasmäärä rautakauden lopulla oli arviolta 50 000 henkeä, josta ylivoimainen enemmistö asui verraten pienellä alueella Varsinais-Suomen, Hämeen ja Karjalan ydinalueilla. Paljon laajemmalla alueella liikkuneiden lappalaisten määrästä ei voida esittää kuin arvailuja, mutta heitä ei liene ollut kovin montaa tuhatta. Suomalaisten muinaisista hallintotavoista ei tiedetä paljoakaan, mutta luultavasti tietyn alueen asukkaat kokoontuivat välillä yhteen päättämään esimerkiksi eränkäynnistä, sotaretkistä tai maaomistusten rajoista. Arkeologisten lähteiden avulla on kuitenkin vaikea päätellä, miten järjestäytynyt yhteiskunta oli.

Etelä- ja Länsi-Suomessa maatalous tuotti suuren osan ravinnosta. Pronssikaudella oli viljelty aluksi ohraa, rautakaudella yleistyivät myös kaura ja ruis. Lisäksi kasvatettiin kaskinaurista ja palkokasveja. Kotieläimistä koira oli ollut ihmisen seuralainen jo kivikaudella. Varhaisimpia karjaeläimiä olivat lehmät, siat, vuohet ja lampaat. Rautakaudella yleistyneitä uusia kotieläimiä olivat hevoset ja kanat.

Maataloustuotteiden lisäksi ruokapöytää täydennettiin metsän ja vesien antimilla. Riistaa pyydettiin asein, ansoin ja kuopin, ja pyyntimatkat saattoivat suuntautua kauas erämaihin. Tärkeimpiä saaliseläimiä olivat rannikolla hylkeet ja sisämaassa hirvet, peurat ja turkiseläimet. Turkikset ja hylkeenrasva olivat myös tärkeitä kauppatavaroita.

Vaikutteiden leviäminen Suomeen ennen keskiajan alkua

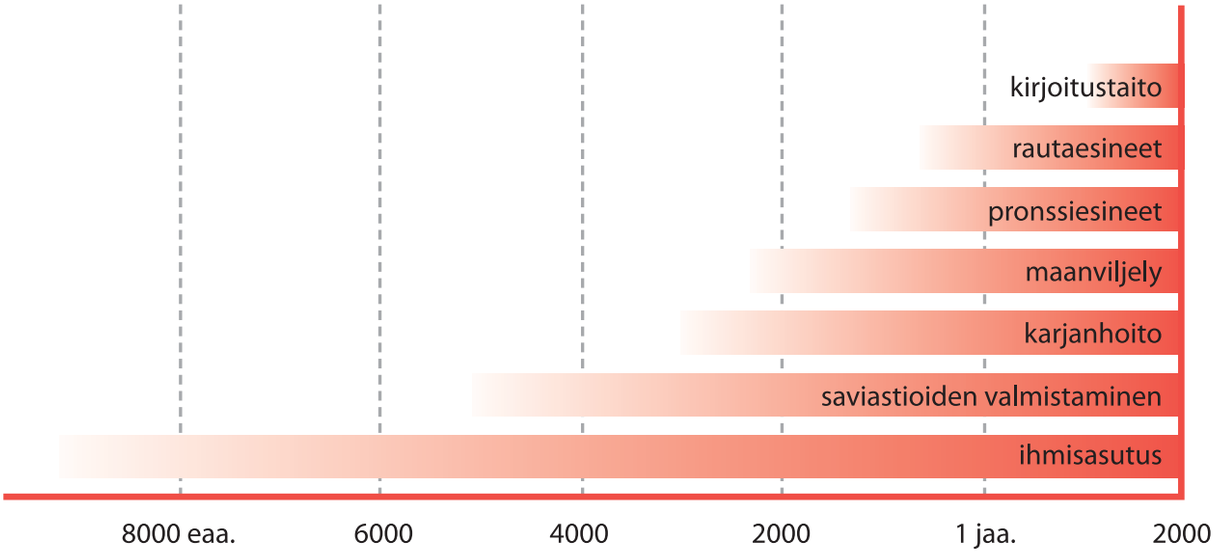

Roomalaisajalla kauppareitit ulottuivat Välimereltä Itämerelle ja Suomenkin alueelle kulkeutui hienoja ylellisyysesineitä kuten lasipikareita. Kuvan lasipikari on löydetty Laitilasta.

Elinkeinot ja elämänpiiri

Maatalousalueella asuttiin pääosin puurakenteisissa taloissa, joiden rakenteet ovat kuitenkin useimmiten tuhoutuneet vuosisatojen kuluessa. Säilyneistä perustuksista voidaan päätellä, että Ahvenanmaalla ja Varsinais-Suomessa rakennettiin skandinaavisen mallin mukaan niin sanottuja pitkiä taloja, jotka olivat paalurakenteisia ja kiviperustaisia. Pienten hirsirakenteisten savupirttien rakentamisen on arveltu yleistyneen sisämaassa, ja rautakauden lopulla se oli tärkein rakennustyyppi suurimmassa osassa maata.

Pyyntielinkeinoja harjoittavat lappalaiset asuivat edelleen kodissa ja majoissa, jollaisia suomalaisetkin suosivat eräretkillään. Asumukset rakennettiin yhä veden läheisyyteen, sillä juomaveden saanti, kalavedet ja vesistöjen tarjoamat helpot kulkuyhteydet olivat ensisijaisen tärkeitä.

Viljelyssä ja karjanhoidossa tarvittiin uudenlaisia työkaluja ja laitteita, kuten vetoeläinten länkiä ja rehun niittämiseen käytettyjä viikatteita. Kivisten sirppien tilalle tulivat viljan leikkuuta helpottavat metallisirpit. Muidenkin metalliesineiden, kuten kirveiden, solkien ja saranoiden, tarve kasvoi. Yksinkertainen metallintaonta saattoi olla jokamiehen taito, mutta vaativampiin töihin, kuten aseiden valmistukseen, pystyivät vain ammatillisesti erikoistuneet sepät. Aseiden yleistymisen lisäksi varallisuuden kasvusta

AIKALAINEN ÄÄNESSÄ

Röykkiöhauta eli kivestä ja maasta rakennettu esihistoriallinen hauta. Hautaröykkiöitä esiintyy sekä Suomessa että lähialueilla kuten Ruotsissa ja Virossa. Niiden on arveltu olleen näkyviä muistomerkkejä haudatuille vainajille, ja ne ovat myös saattaneet toimia merkkeinä maanomistuksesta.

Muinaissuomalainen uskonto

Vanhin kuvaus muinaissuomalaisesta uskonnosta on Mikael Agricolan Psalttarin esipuheesta 1550-luvulta. Siinä Agricola kuvaa värikkäästi erilaisia jumaluuksia ja niihin liittyviä uskomuksia. Monijumalaisessa luonnonuskonnossa eri elämänaloilla oli omat suojelijansa, joista tunnetuimpia lienevät hämäläisten metsänjumalaksi mainittu Tapio ja vedenjumala Ahti. Agricola mainitsee myös Ukon, joka usein kuvataan yli- ja ukkosen jumalaksi. Myös vainajat ja erilaiset luonnonhaltijat, kuten tontut ja menninkäiset, olivat Agricolan mukaan palvonnan kohteena.

Agricolan kuvaus on kirjoitettu vuosisatoja maan kristillistymisen jälkeen. Tällaiset myöhemmät muistiinpanot eivät sellaisenaan kelpaa muinaissuomalaisen uskonnon lähteiksi. Ne kertovat muinaissuomalaisen ja kristillisen perinteen sekoittumisesta.

Tärkeimpiä uskonnosta kertovia arkeologisia lähteitä ovat haudat ja uhripaikat. Uhraukset tehtiin usein kallioon tai kiveen kaiverrettuihin mataliin syvennyksiin. Tällaisiin vain muutaman sentin syvyisiin kuppikiviin uhrattiin kansanperinteen mukaan ainakin viljaa hyvän sadon varmistamiseksi. Kuppikiviä on runsaasti vanhojen asutuspaikkojen lähellä, peltojen laidoilla tai kalmistojen yhteydessä. Kalmistojen uhrikivet viittaavat Agricolankin mainitsemaan vainajien palvontaan, samoin kalmistoista löydetyt merkit muistoaterioiden eli peijaisten järjestämisestä. Vainajien uskottiin asuvan kalmistoissa ja vaikuttavan elävien maailman tapahtumiin.

Kalmistot sijaitsivat melko lähellä asutuksia, ja hautoihin laitettiin hautauhreja. Hautaesineet kertovat paitsi kuolemanjälkeiseen elämään liittyvistä uskomuksista myös ihmisten arkielämästä ja sukupuolirooleista. Miesten hautoihin pantiin aseita ja juoma-astioita, naiset puolestaan saivat mukaansa sirppejä ja värttinöitä. Varhaisrautakauden miesten uskottiin ilmeisesti pitävän huolta ulkonäöstään myös tuonpuoleisessa, sillä hautoihin laitettiin partaveitsiä ja muita siistiytymistarvikkeita. Vauraudesta ja korkeasta asemasta kertovia koruja, aseita ja arvoesineitä on löytynyt sekä miesten että naisten haudoista.

kertovat myöhäisrautakauden hautojen runsaat korulöydöt. Osa koruista on kotimaista tuotantoa, mutta joukossa on myös tuontitavaraa, esimerkiksi Itämeren alueen meripihkaa.

Kauppiaat toivat Suomeen niin käyttöesineitä kuin ylellisyystuotteitakin. Varhaisella rautakaudella metalliesineet olivat yleensä tuontitavaraa, mutta kun kotimainen raudantuotanto kehittyi, niiden osuus tuonnista supistui. Tuontitavaroissa on paljon ylellisyysesineitä, kuten roomalaisaikaisia juomasarvia ja hopeisia viinikauhoja tai venäläisiä hopeakoruja. Elintarvikkeista suola ja viini olivat luultavasti Suomessa haluttuja, vaikkei niistä ole säilynyt samanlaisia jälkiä kuin muista kauppatavaroista. Koruihin hankittiin muun muassa meripihkahelmiä.

Tuonnin vastineeksi Suomesta vietiin turkiksia, mahdollisesti myös hylkeenrasvaa eli traania. Kaupankäynti oli vaihtokauppaa, rahaa ei vaihdon välineenä tunnettu. Suomesta on tosin löydetty kolikoita, joiden alkuperä on etelämpänä Euroopassa. Niiden arvo perustui painoon kuten hopearenkaiden ja -korujenkin, ja välillä kolikoita käytettiinkin koruina.

Rautakauden yhteisöt olivat hierarkkisia. Maanviljelys ja vakituinen asutus mahdollistivat maaomaisuuksien synnyn ja vaurauden kertymisen tiettyjen sukujen käsiin. Jotkut talot ja perheet olivat rikkaita ja vaikutusvaltaisia, toiset elivät hyvin vaatimattomasti, mahdollisesti orjan tai vuokraviljelijän asemassa. Poikkeuksellisen runsain uhrilahjoin, miekoin ja ylellisyysesinein varustetut haudat kertovat mahtisuvuista ja päälliköistä.

Levoton rautakauden loppuaika

Yhteisiä puolustusjärjestelyjä on pidetty merkkinä kehittyvästä yhteiskunnasta. **Linnavuoret** olivat muinaissuomalaisille tärkeä yhteistoiminnan muoto, ja niitä löytyykin useimmilta kiinteästi asutuilta seuduilta. Yksinkertaisimmillaan linnavuori oli korkea ja jyrkkärinteinen kallio, jolle asukkaat saattoivat paeta vihollisen uhatessa. Tällaisia pakolinnoja oli jo pronssikaudella, mutta runsainta niiden käyttö oli esihistoriallisen ja historiallisen ajan taitteessa. Tällöin osaan linnoista rakennettiin luonnonolosuhteita täydentäviä muureja ja vallituksia, mahdollisesti pysyviä rakennuksiakin.

Linnavuoren varustaminen ja ylläpito vaativat paikallisyhteisöltä järjestäytymistä ja voimavaroja, mutta niistä ei syntynyt pysyviä varuskuntia tai hallintokeskuksia. Suomalaisten laajin pysyvä yhteisökokonaisuus oli mahdollisesti muinaispitäjä, joka yhdisti joukon saman seudun kyliä. Pitäjän asukkaat saattoivat kokoontua määräajoin käräjille sopimaan yhteisistä asioista ja käymään oikeutta.

Puolustusjärjestelyjen ja sotaretkien perusteella rautakauden loppuvaihe oli levotonta aikaa. Samanlaisia johtopäätöksiä on tehty miekkojen ja rahakätköjen lisääntymisestä. Sekä lännestä että idästä tehtiin Suomeen satunnaisia ryöstö- ja pakkoverotusretkiä. Suomalaiset vastasivat kostoretkillä mutta kahinoivat kyllä keskenäänkin, osin venäläisten tai ruotsalaisten kanssa liittoutuen. Toisaalta runsaat raha- ja aselöydöt kertovat vilkkaasta kaupasta, joka kukoisti viikinkien idäntien varrella. Muinaissuomalaisten arjessa kauppa ja levottomuudet olivat kuitenkin sivuseikkoja. Elämää sääteli ruuanhankinta eli maatalouden, metsästyksen ja kalastuksen vuotuinen kiertokulku.

Esihistorian lopulla on havaittavissa kristillisten vaikutteiden yleistyminen. Ristiriipukset ja muu kristillinen esineistö alkoivat yleistyä 1000-luvulta alkaen. Kristilliset korut eivät itsessään todista kantajansa uskonnosta, mutta ne kertovat yhteyksien kristilliseen maailmaan tii-

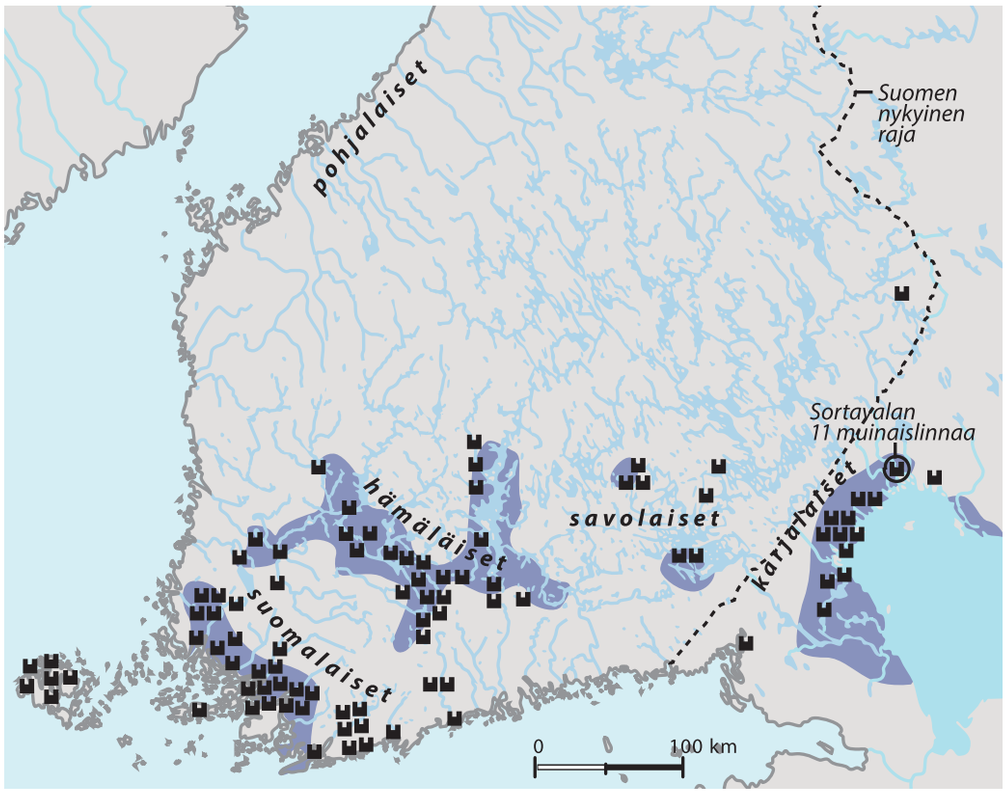

Rautakauden kiinteät asutusalueet ja linnavuoret

Kiinteät asutusalueet rautakaudella

Muinaislinna

vistyneen. Varmana merkkinä uudesta uskonnosta voidaan kuitenkin pitää esineettömän ruumishautauksen yleistymistä. Sekä esineistö että hautaustavat näyttävät levinneen Suomeen samoihin aikoihin niin idän ortodoksisen kuin lännen katolisenkin kirkon piiristä.

Ahvenanmaalla ja Varsinais-Suomen pohjoisosissa kristinusko näyttää saaneen jalansijaa jo 1000-luvulla. Muualla uusi uskonto pääsi vallalle vasta seuraavalla vuosisadalla. Maan sisäosat saatettiin kristinuskon piiriin vasta historiallisella ajalla. Kristinusko ja pakanalliset perinteet elivät pitkään rinnakkain ja sekoittuivat osin keskenään. Uusi uskonto näyttää siis alun perin tulleen maahan vähittäin ja rauhanomaisesti. 1100- ja 1200-luvuilla tehtiin myös **ristiretkiksi** kutsuttuja sotaretkiä, jotka näyttelivätkin merkittävää osaa kirkon vallan vakiinnuttamisessa.

Suomi esihistorian päättyessä

Varhaisimmat Suomesta kertovat kirjalliset kuvaukset ovat antiikin ajalta, ja ne perustuvat monen välittäjän kautta kuultuihin tarinoihin. Suunnilleen nykyisen Suomen alueelle sijoitettiin kansa, jota kutsuttiin fenneiksi ja joka kuvattiin äärimmäisen köyhäksi ja takapajuiseksi. Suomalaisten sijasta kuvausten on arveltu viittaavan pyyntikulttuurissa eläneisiin lappalaisiin. Joka tapauksessa ne kertovat enemmän antiikin ihmisten muukalaisia koskevista mielikuvista kuin Suomen todellisista oloista.

Viikinkiajalta alkaen ulkomaisten lähteiden tiedot suomalaisista lisääntyvät ja tarkentuvat. Venäjän varhaishistoriasta kertovat **kronikat** mainitsevat jäämejä eli hämäläisiä vastaan käydyistä sodista. Monissa viikinkien saagoissa ja riimuki-

vissä sivutaan Suomea ryöstöretkien kohdemaana. Maailmankartalle Suomen nosti arabimaantieteilijä Idrisi vuonna 1154. Hänen kartoissaan ja kuvauksissaan on ensi kertaa mukana tunnistettavia varsinaissuomalaisia ja hämäläisiä paikannimiä. Kirjalliset tiedot ovat kuitenkin vielä niukkoja ja tulkinnanvaraisia.

Rautakauden lopulla Etelä-Suomessa oli tiheää maatalousasutusta kylineen. Väestö oli keskittynyt kolmelle alueelle, Varsinais-Suomeen, Hämeen-Satakunnan alueelle ja Karjalaan, johon myös Savon alueen tuore asutus voitiin katsoa kuuluvaksi. Eri alueiden asukkailla oli omat murteensa ja tapansa, joiden muotoutumiseen vaikuttivat yhteydet lähialueille. Karjalan asukkaat pitivät yllä kaupallisia ja kulttuurisia yhteyksiä Venäjälle, varsinkin Pohjois-Venäjän johtavaan kauppakaupunkiin **Novgorodiin**. Varsinais-Suomi puolestaan oli tiiviissä yhteydessä Ruotsiin. Ruotsalaisten muuttoliike maahan oli alkamassa; Ahvenanmaalla asutus oli jo varhain ruotsinkielistä ja ruotsalaiset kulttuurivaikutteet muutenkin voimakkaita.

Euran muinaispuku perustuu viikinkiaikaiseen hautalöytöön. Kivikauden turkis- ja nahkavaatteiden tilalle oli tullut villa- ja pellavakankaita, joiden tuotanto edellytti karjanhoitoa ja pellavan viljelyä. Pronssisoljet ja -ketjut, korut sekä arabialaiset rahat kertovat vainajan vauraudesta. Pronssin hapettuessa siitä irtoaa suoloja, jotka estävät kankaan maatumisen. Tämän ansiosta joistakin viikinkiaikaisista puvuista tiedetään myös kankaiden laatu ja väri. Kuvan naisella on kädessään värttinä. **Ota selvää, mihin värttinää käytettiin.**

TEHTÄVÄT

1. **Pohdi, millaiset seikat ovat houkuttaneet eri aikoina asukkaita Suomen alueelle.**

2. **”Esihistoriallisella ajalla ei vielä ollut suomalaisia.” Etsi perusteita väitteen puolesta ja sitä vastaan.**

3. **Mitä kauppatavaroita Suomeen tuotiin ja mitä Suomesta vietiin rautakaudella?**

4. **Arkeologia tutkii esihistoriallisen ihmisen elämää esinelöytöjen avulla. Historiantutkijalla puolestaan on käytettävissään myös kirjoitettuja lähteitä. Pohdi, miten arkeologian ja historian tutkimusmenetelmät ja niiden avulla saatu tieto eroavat toisistaan.**

1. Oheiset tekstit ovat antiikista ja keskiajalta peräisin olevia kuvauksia suomalaisista.

a) Millainen kuva suomalaisista annetaan oheisissa kuvauksissa?
b) Vertaa oheisia kuvauksia siihen, mitä sivuilla 19-23 kerrotaan rautakauden ajan Suomesta ja suomalaisista.

”Fennit ovat ihmeen villejä, viheliäisen köyhiä. Ei heillä ole aseita, ei hevosia, ei asuntoja. Ravintona ovat kasvit, vaatteina nahat, makuusijana maa. Ainoa varallisuus on nuolissa, joita he raudan puutteessa terästävät luilla. Metsästys elättää yhtäläisesti sekä miehiä että naisia. Nämä näet seuraavat miehiä kaikkialle ja pyytävät osan saaliista. Lapsillakaan ei ole muuta suojaa villieläimiltä ja rajuilmoilta kuin jonkinlainen oksista punottu katos. Sinne palaavat nuoret, se on vanhojen turvapaikka. Mutta tämä on heistä onnellisempaa elämää kuin pelloilla huokaileminen, vaivalloinen talojen rakentaminen sekä milloin toiveikas, milloin pelokas huolenpito omasta ja vieraasta omaisuudesta. Rauhassa jumalilta ja rauhassa ihmisiltä he ovat saavuttaneet sen vaikeimman päämäärän, ettei heidän tarvitse edes mitään toivoa.”

Tacitus. *Germania. (55–120 jaa.)*

”Thulen raakalaisista asukkaista elää yksi ainoa heimo, skrithifinnit, villipetojen tavalla. Sillä he eivät käytä vaatteita eivätkä kenkiä eivätkä juo viiniä eivätkä korjaa maan hedelmää. He eivät näet viljele maata eivätkä vaimot tee mitään käsitöitä, vaan miehet ja vaimot alinomaa vain harjoittavat metsänkäyntiä avarissa metsissä ja niitten läheisillä runsaslukuisilla vuorilla. He elävät yksinomaan tapettujen eläinten lihasta ja pukeutuvat niitten nahkoihin. Heillä ei ole pellavakankaita eikä neulomakeinoja, minkä vuoksi he sitovat petojen jänteillä nahkoja yhteen ja verhoavat siten koko ruumiinsa. – – Sellaista on näitten raakalaisten elämä.”

Prokopios. *De bello Gothico. (noin 500–565 jaa.)*

”Mitä tulee Varsinais-Suomeen [Finmark], niin siellä on kyllä runsaasti kyliä, viljelyksiä ja karjaa; mutta [varsinaisia?] viljelysseutuja ovat ainoastaan Turun ja Kalannin kaupungit. Molemmat ovat suuria kaupunkeja, mutta ympäristö on korpea; ja asukkaat elävät puutteessa, sillä kummassakin kaupungissa on ihmisille tarpeellisia ravintoaineita riittämättömästi. Sateet ovat siellä rankat ja ainaiset.”

Tallgren-Tuulio. *Suomi ja Idrisin maantiede vuodelta 1154.*

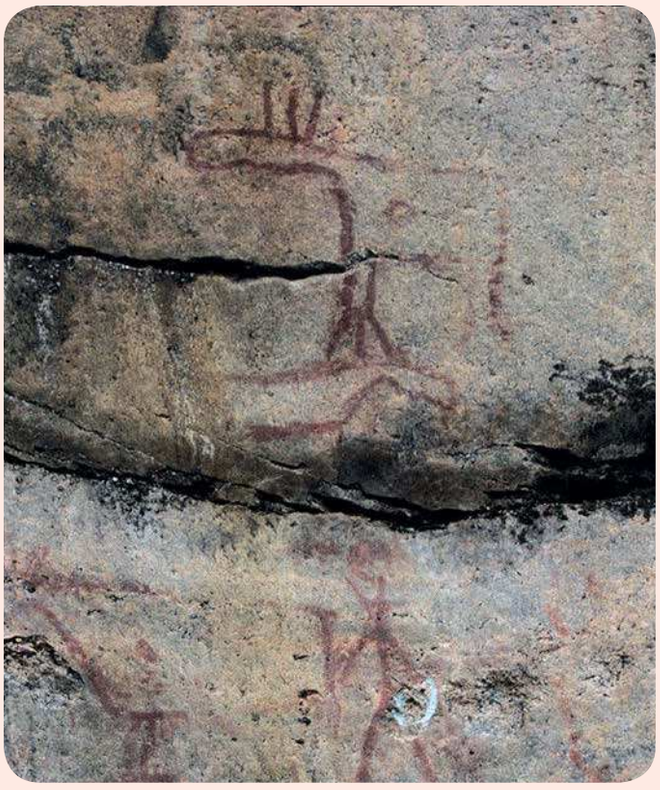

KERTAUS

- **Suomi on tunnettu erillisenä alueena jo ennen kuin Suomen valtio syntyi. Käsitykset Suomen alueesta ja suomalaisista ovat kuitenkin vaihdelleet eri aikoina.**
- **Käsitykset suomalaisten alkuperästä ovat muuttuneet vuosisatojen kuluessa. Tulkintoihin ovatnvaikuttaneet eri aikakausien historiapoliittiset tavoitteet.**
- **Väestöä ja vaikutteita on saapunut maahan sekä idästä että lännestä useissa vaiheissa.**
- **Suomen alue oli esihistoriallisella ajalla harvaan asuttu, muttei eristyksissä. Esinelöydöt todistavat kulttuuriyhteyksistä ja kaupankäynnistä.**
- **Varhaisimmat kulttuurit käyttivät kivityökaluja ja elivät metsästämällä ja keräilemällä.**
- **Pronssikauden aikana Suomen alueen asukkaat siirtyivät pyyntikulttuurista maanviljelykseen.**
- **Rautakaudella väestö ja kaupankäynti lisääntyivät Etelä-Suomessa. Linnavuorten varustaminen kertoo levottomuuksista ja lisääntyvästä yhteistyöstä.**
- **Esihistoriallinen aika päättyy Suomessa vuoden 1100 jälkeen, kun kristinusko oli alkanut levitä maahan.**

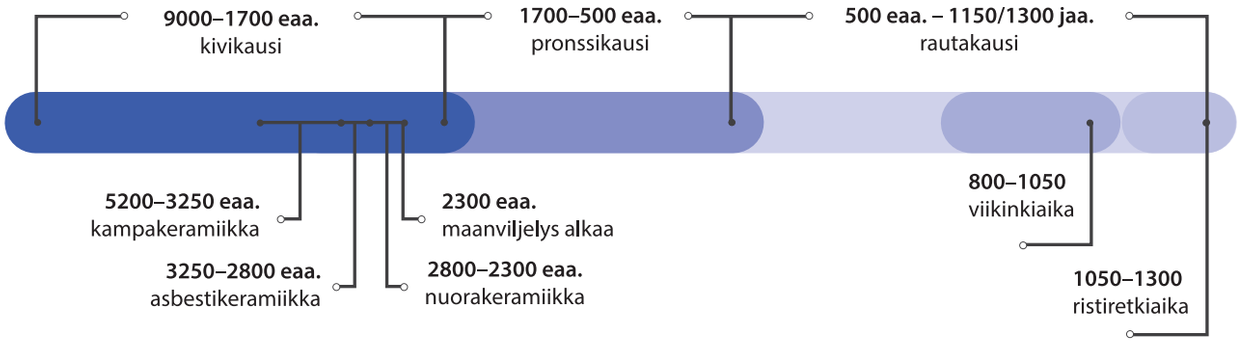

Suomi keskiajalla

Läntinen ja eteläinen Suomi päätyivät 1100–1300-lukujen kuluessa osaksi Ruotsin ja katolisen kirkon valtapiiriä. Tästä lasketaan Suomen keskiaika, noin vuodet 1150–1520. Maan itä- ja pohjoisosissa ortodoksinen kirkko ja Novgorodin ruhtinaskunta pyrkivät vakiinnuttamaan valtansa. Kristinuskon myötä Suomi siirtyi esihistoriasta kirjoitettujen lähteiden aikaan ja omaksui monia eurooppalaisia kulttuurivaikutteita. Keskiajan tärkeitä piirteitä olivat katolisen kirkon vahva asema sekä sääty-yhteiskunnan vähittäinen synty. Kauppaa hallitsi saksalaisten kauppiaiden hansaliitto. Keskiajan lopulla kuningasvalta vahvistui, ja kaikki Pohjoismaiden asukkaat, suomalaiset mukaan lukien, elivät yhteisen Kalmarin unionin alaisuudessa.

Turun messukirja, latinaksi Missale Aboense, oli ensimmäinen Suomea varten painettu kirja. Kirja sisältää kirjoituksia kirkollisia toimituksia varten. Messukirjan alussa on kuvattu Pyhä Henrik, ja kuvan alalaitaan on sortunut hänen murhaajansa Lalli. Pohdii, mitä kuva kertoo Suomen keskiajasta. **Miksi ensimmäinen Suomea varten painettu kirja ilmestyi latinankielisenä?**

3. Kruunu ja kirkko tuovat keskiajan

Suomalaiset kulttuuripiirien rajalla

Vuoden 1000 tienoilla Suomen lähialueilla tapahtui suuria muutoksia. Lännessä Skandinavian hajanaiset pienet valtakunnat alkoivat yhdistyä entistä voimakkaampien kuninkaiden alaisuuteen. Nämä viikinkihallitsijoiden jälkeläiset antoivat kastaa itsensä katoliseen uskoon. Novgorodin ruhtinaskunta laajensi vaikutusvaltaansa idässä, ja ortodoksisen kirkon asema vakiintui.

Kulttuuripiirien väliin jäivät Suomen ja Baltian alueet, jotka saivat vaikutteita sekä idästä että lännestä. Länsi-Suomella oli kiinteät kauppa- ja kulttuuriyhteydet Skandinaviaan. Novgorodin vaikutus taas ulottui Karjalaan ja Pohjois-Pohjanmaalle. Vaikutteita tuli myös kauempaa Euroopasta, missä talous kukoisti ja kysyntää riitti myös pohjoisen vientituotteille, kaloille ja turkiksille. Kun Itämeren kaupankäynti vilkastui, naapuriseutujen kirkonmiehet ja vallanpitäjät kiinnostuivat mahdollisuuksista toisaalta kääntyttää ja toisaalta verottaa Suomen alueen asukkaita.

Alkuvaiheessa käännytystyötä tekivät yksittäiset saarnaajat, ja kristinuskon ajatuksia kulkeutui myös ulkomaisten kauppakumppanien mukana sekä lännestä että idästä. Lännen ja idän valtakunnat tukivat käännytystyötä tavoitteenaan kasvattaa valtaansa Suomen ja Baltian alueilla. Kristinuskoon kääntyneet hallitsijat saivat tukea kirkoilta, joiden kehittynyt hallinto ja oppineet papit puolestaan edistivät kuninkaiden valtapyrkimyksiä.

Kristilliset tavat sekoittuivat esikristillisiin tapoihin ja uskomuksiin samaan tapaan sekä lännessä että idässä, mutta vaikutteet otettiin lännessä katolisesta ja idässä ortodoksisesta uskonelämästä. Karjalassa ortodoksinen uskonto ja idän kauppasuhteet olivat tärkeämpiä kuin läntiset

Piispa Henrik kastaa suomalaisia ensimmäisen ristiretken yhteydessä. R. W. Ekmanin Turun tuomiokirkkoon tekemä maalaus on 1850-luvulta, ja maalaus kuvastelee kansallisromanttista ajatusta ristiretkistä.

Itämeren alue ristiretkiajalla

vaikutteet, ja suhteet itään olivat usein rauhanomaisia. Kristillinen usko alkoi vakiinnuttaa asemaansa, vaikka paaville valitettiin vielä pitkään, että suomalaiset tilaisuuden tullen palasivat vanhaan uskoonsa ja vainosivat kristittyjä.

Ristiretket – totta vai tarua?

Vastakkainasettelu Itämeren alueella voimistui vuonna 1054, kun itäinen ja läntinen kirkko erosivat lopullisesti toisistaan. Samaan aikaan katolisen Euroopan valtasi ristiretki-innostus, joka levisi myös Itämeren alueelle. Oikean uskon levittämistä käytettiin myös perusteluina Suomeen ja Baltiaan suunnatuille sotaretkille, joiden mukaan Suomen keskiajan ensimmäistä vaihetta (noin 1150–1300) on kutsuttu **ristiretkikaudeksi**.

Suomen historiankirjoituksessa on puhuttu kolmesta ristiretkestä, joiden kautta ensin Varsinais-Suomi, sitten Häme ja lopulta Karjala liitettiin

Turun linnan rakentaminen aloitettiin 1200-luvulla, ja sitä laajennettiin 1600-luvun alkuun asti. Aurajoen suulla, Turun edessä sijainneesta linnasta tuli läntisen Suomen hallinnon, verotuksen ja puolustuksen tärkeä keskus, jolla oli kiinteät yhteydet meren yli nyky-Ruotsin alueelle.

osaksi läntistä kristikuntaa ja Ruotsin kuningaskuntaa. Suomen alueesta kiistelivät ennen kaikkea Novgorod ja Ruotsi, jotka pyrkivät laajentamaan valtapiiriään paitsi sodankäynnin myös kaupan ja rauhanomaisen hallinnon keinoin.

Ristiretkistä kertovat lähteet ovat vähäisiä, ja ne on kirjoitettu kauan itse tapahtumien jälkeen. Sotaretkien luonnetta tai merkitystä lienee liioiteltu, ja jotkut tutkijat ovat sitä mieltä, ettei ainakaan varhaisinta ristiretkeä koskaan tehtykään. Ristiretkistä säilyneet kertomukset heijastelevat kuitenkin sitä, miten Suomen alue kehittyi ja Ruotsin vaikutuspiiri laajeni asteittain 1100–1300-luvuilla.

Ensimmäinen ristiretki ajoitetaan tavallisesti vuoden 1155 paikkeille. Keskiaikaisten pyhimyslegendojen mukaan retkeä johtivat ruotsalainen vallantavoittelija Eerik sekä englantilaissyntyinen piispa Henrik . He nousivat sotajoukkoineen maihin Lounais-Suomessa ja kastoivat pakanoita, jotka suostuivat kasteelle vasta taistelun jälkeen. Henrik jäi Suomeen kehittämään kirkkoa Satakunnassa ja Varsinais-Suomessa. Kansanperinteen mukaan hän kuoli pian, kun Lalli-niminen talonpoika surmasi hänet Köyliönjärven jäällä.

Kuvaus sankarillisesta ristiretkestä on liioiteltu. Täysin pakanallisen maakunnan valloittamisesta ja pakkokäännyttämisestä ei varmasti ollut kyse. Suomen alueella oli jo kulttuuri- ja kauppayhteyksiä länteen, ja ruotsalaisia asukkaita oli alkanut muuttaa Varsinais-Suomen, Uudenmaan ja Pohjanmaan rannikoille. Nämä tulokkaat olivat nykyisten suo-

Viipurin linna rakennettiin Ruotsin keskiaikaisen valta-alueen itärajalle. Se sijaitsi puolustuksellisesti hyvällä paikalla, kapeassa salmessa olevalla saarella. Rajalinnan päälliköllä oli paljon valtaa niin verotuksen, puolustuksen kuin diplomatiankin järjestelyissä. Ajoittaisista sotaisuuksista huolimatta Viipurin asukkaat kävivät myös rauhanomaista kauppaa itään päin.

menruotsalaisten esivanhempia, ja heidän merkityksensä Uudenmaan asuttamisessa oli tärkeä.

Häme ja Karjala liitetään Ruotsiin

1200-luvulla katolinen kirkko ja Ruotsin valta olivat vähitellen vakiintuneet Länsi-Suomeen. Tästä olivat merkkinä seurakuntien verkosto, kruunuverot sekä kuningasta palvelevien päälliköiden linnat ja kartanot. Hämeen ja Karjalan asemasta sen sijaan taisteltiin vielä vuosisadan ajan. Silti Hämettäkin yhdistivät jo länteen tärkeät kulkureitit kuten Kokemäenjoki ja varhaiskeskiaikainen **Hämeen härkätie**, joka kulki nykyisen Hämeenlinnan seudulta Turkuun.

Ruotsalaisten ja novgorodilaisten yritykset vahvistaa valtaansa Hämeessä ja Karjalassa johtivat toistuviin sotaisuuksiin. Molemmista suunnista tehtiin käännytys- ja sotaretkiä.

Ruotsalaiset tekivät 1200-luvun puolimaissa Hämeeseen sotaretken, jota kutsutaan **toiseksi ristiretkeksi**. Keskiaikaiset kronikat ylistivät ristiretken johtajaa, Birger-jaarlia, jonka sanottiin ”alistaneen Suomen Ruotsin alaisuuteen”. Retken tapahtumista tiedetään vain vähän, eikä sen tarkkaa ajoitustakaan tunneta. Noihin aikoihin ruotsalaisten asema kuitenkin vahvistui rannikon lisäksi sisämaassa, ja Hämettä linnoitettiin Novgorodia vastaan.

Vuosisadan lopulla Ruotsin valtapiiri oli jo laajenemassa Karjalaan. Vuonna 1293 marski Tyrgils

Knutinpoika järjesti sotaretken, jota on kutsuttu **kolmanneksi ristiretkeksi**, vaikka kyse oli ennemminkin sota- ja linnoitustoimista Karjalassa. Retken tuloksena ruotsalaiset rakennuttivat Viipurin linnan ”siihen maanääreen, missä kristitty maa päättyy ja pakanamaa alkaa”. Linnan tuntumaan alkoi kasvaa Viipurin kaupunki. Vaikka osa Karjalaa jäi yhä Novgorodin vaikutuspiiriin, vuoteen 1300 mennessä Varsinais-Suomi, Häme ja läntinen Karjala olivat vakiintuneet osaksi Ruotsin katolista valtakuntaa.

Valtapiirit vakiintuvat

Ruotsi ja Novgorod olivat 1300-luvun alkupuolella valmiita solmimaan rauhan. Rauhanneuvotteluja välittivät saksalaiset kauppiaat, jotka toivoivat, että Itämeren olot rauhoittuisivat ja kaupankäynti helpottuisi. Vuonna 1323 Laatokan Pähkinälinnassa solmittiin **Pähkinäsaaren rauha**, jossa sovittiin valtapiirien jaosta. Eteläinen Suomi vahvistettiin osaksi Ruotsin valtakuntaa, ja Novgorodin oikeus Nevan seutuun vahvistettiin. Rajalinja määriteltiin alkuosastaan melko selkeästi kulkemaan Viipurin itäpuolelta Saimaaseen. Siitä pohjoiseen rajalinja on kuitenkin tulkinnanvarainen, eikä sitä luultavasti aikoinaan vedettykään kovin tarkasti. Epäselvyydet antoivat molemmille osapuolille mahdollisuuden yrittää laajentaa alueitaan omavaltaisesti.

Suomen kehityksen kannalta oli keskeistä, että maan tiheimmin asutut alueet Karjalasta Pohjanlahteen vahvistettiin osaksi Ruotsin valtakuntaa, kun taas Laatokan Karjala jäi Novgorodille. Suomesta eli Itämaasta oli pitkän liittämisvaiheen kuluessa tullut kiinteä osa Ruotsia, eikä sitä kohdeltu valloitettuna maana. Suomalaiset saivat vähitellen samat oikeudet kuin ruotsalaiset. Viimeistään vuodesta 1362 suomalaisten edustajat saivat osallistua Ruotsin kuninkaanvaaliin siinä missä muidenkin maakuntien edustajat.

Suomen asema Ruotsin osana erosi jyrkästi Viron ja muun Baltian kohtalosta. 1200-luvulta lähtien saksalainen ritarikunta valloitti nopeasti nämä alueet. Ritarikunnan mukana Baltiassa omaksuttiin saksalainen keskiaikainen yhteiskuntajärjestelmä. Siihen kuului maaorjuus, joka ei Ruotsin valtakunnassa saanut jalansijaa.

Suuri osa nykyisen Suomen alueesta jäi edelleen Novgorodin etupiiriin. Valtaosa tästä alueesta oli harvaan asuttua erämaata, jossa valtasuhteet olivat epävarmoja. Esimerkiksi Pohjanlahden rannikolla Novgorod ei saanut pysyvää jalansijaa. Tiheämmin asutussa Karjalan itäosassa Novgorodin valta sen sijaan vakiintui. Venäläinen verotus ulotettiin Karjalaan ja alue läänitettiin ajoittain venäläisille aatelismiehille. Valta ei vakiintunut aivan rauhanomaisesti, sillä karjalaiset nousivat 1200- ja 1300-luvuilla useasti kapinaan epäoikeudenmukaisiksi kokemiaan veroja vastaan. He jakoivat kuitenkin saman uskon venäläisten kanssa.

Kuningas ja alamaiset

Keskiajalla valtakunnat olivat hajanaisia kaikkialla Euroopassa. Monissa maissa oli vallalla feodaalinen järjestelmä, jossa paikallisilla mahtimiehillä oli enemmän valtaa kuin kuninkaalla. Keskiajan Ruotsissa ei kehittynyt varsinaista feodalismia, mutta eri maakunnilla oli omaleimaiset tapansa, elinkeinonsa ja lakinsa. Vaikka valtakunnalla oli yhteinen hallitsija, hän jäi usein alamaisille etäiseksi.

Ruotsissa kuningas valittiin vaalilla, yleensä hallitsijasuvun jäsenistä. Valinta tehtiin periaatteessa eliniäksi, vaikka moni kuningas syrjäytettiin kesken valtakautensa. Todellista vaikutusvaltaa kuninkaan valinnassa oli muutamilla mahtisuvuilla, jotka pääsivät myös vaikuttamaan valta-

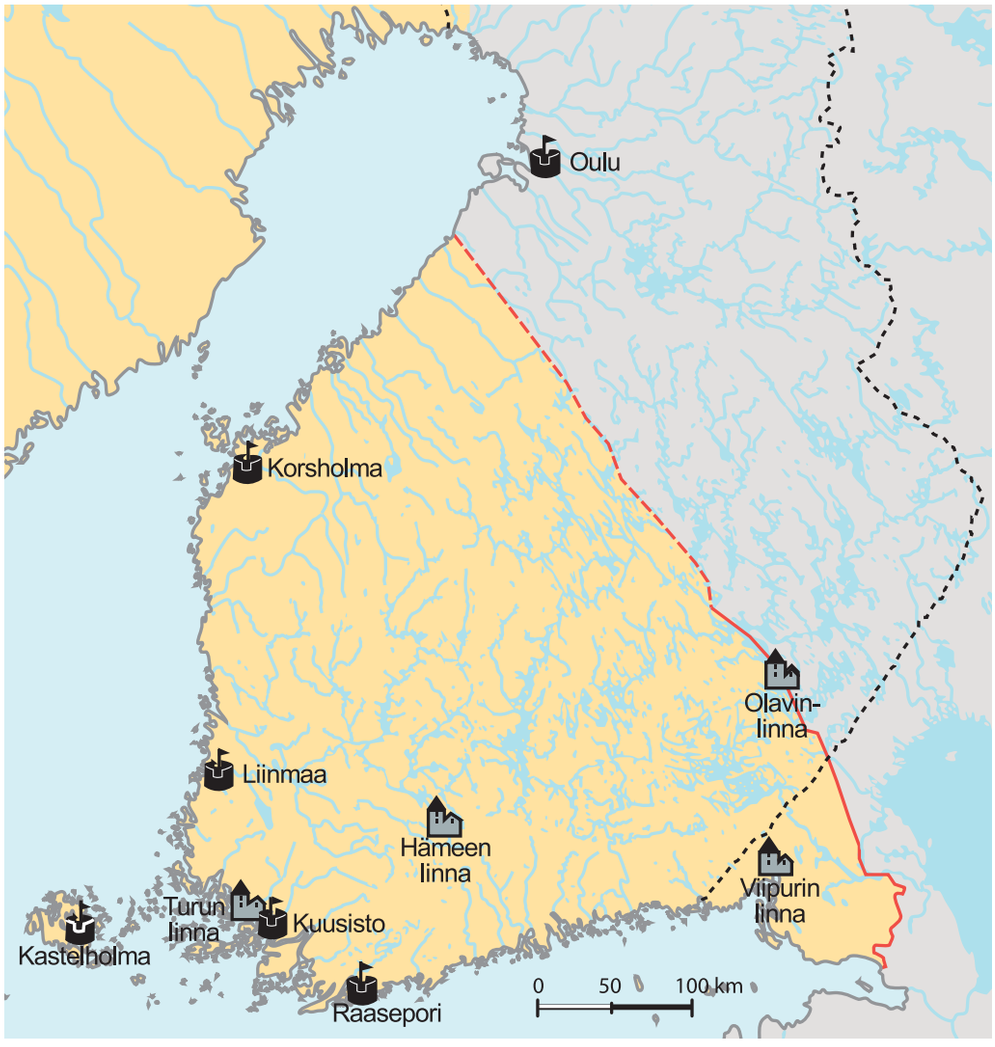

kunnan politiikkaan. Kuninkaan ympärille alkoi 1200-luvulla kehittyä neuvonantajien ryhmä, **valtaneuvosto**. Valtaneuvoksiin kuuluivat maan johtavat ylimykset ja piispat eri puolilta valtakuntaa. He tukivat kuningasta, mutta saattoivat myös liittoutua hallitsijaa vastaan ja estää häntä toimimasta liian omavaltaisesti.

Jos hallitsija tarvitsi tukea veronkorotukselle tai sotaretkelle, hän saattoi kutsua koolle suuremman joukon valtakunnan ylimyksiä ja pappeja. Näihin valtakunnankokouksiin alettiin 1400-luvulla kutsua myös talonpoikia. Tältä pohjalta syntyi sittemmin Ruotsin kansanedustuslaitos **valtiopäivät**. Talonpoikien osallistuminen päätöksentekoon oli poikkeuksellista keskiajan Euroopassa.

Kuningas rakennutti valtansa tueksi keskuslinnoja, joista käsin hallittiin ympäröivää laajaa **lääniä**. Suomessa tärkeitä varhaisia hallintolinnoja olivat Turun linna, Hämeen linna ja Viipurin linna. Linnasta huolehti joko kuninkaan palkkaama **vouti** tai aatelinen linnanpäällikkö, jolle kuningas antoi valtuudet huolehtia **linnaläänin** verotuksesta, hallinnosta ja puolustuksesta.

Verot kerättiin monenlaisina tuotteina kuten viljana, voina, kalana, turkiksina ja myös päivätöinä. Tilanteen vaatiessa verotulot käytettiin kokonaan läänin omaan hallintoon, mutta myös

kuninkaan kassaan kertyi yleensä jonkin verran tuloja. Erityisesti Viipurin läänin kaltaisella rajaseudulla linnanpäällikkö sai paljon valtaa, jotta hän saattoi tarvittaessa ripeästi järjestää alueen puolustuksen.

Linnat hallitsijan tukena

Hajanaisessa valtakunnassa hallitsija oli riippuvainen siitä, että linnanpäälliköt pysyivät hänelle uskollisina. Siksi hän antoi lääniensä hallinnon sellaisille ylimyksille, joihin luotti. Se, jolle alue annettiin **läänityksenä,** sai kerätä verot itselleen. Vastineeksi hänen oli järjestettävä läänityksen puolustus ja hallinto. Ruotsin linnaläänit erosivat Länsi-Euroopan feodaalisista läänityksistä. Niitä ei annettu perinnöksi, vaan linnanpäällikön elinajaksi tai niin pitkäksi aikaa, kun kuningas luotti päällikkönsä uskollisuuteen. Jos kuninkaalla oli luotettavia miehiä kaikissa valtakunnan linnoissa, hän hallitsi käytännössä koko maata. Vastaavasti se, joka halusi syöstä hallitsijan vallasta, pyrki saamaan eri läänien linnat puolelleen.

Linnat rakennettiin eurooppalaisen mallin mukaisesti sekä asumista että puolustautumista varten. Muurien oli torjuttava hyökkäykset ja kestettävä piiritykset. Ennen tuliaseiden käyttöönottoa linnojen muurit rakennettiin mahdollisimman umpinaisiksi. 1300-luvulla Euroopassa otettiin käyttöön musta ruuti, ja tuliaseet muuttivat vähitellen sodankäyntiä. Kun tykit yleistyivät, linnoihin alettiin rakentaa pyöreitä torneja, joista ammukset kimposivat paremmin ja joista myös puolustajien tulitus ulottui laajemmalle säteelle.

Suurten keskuslinnojen lisäksi Suomeen rakennettiin joitakin aatelisten kartanolinnoja, jotka olivat kooltaan vaatimattomampia. Myös kirkko osoitti valta-asemaansa rakennuttamalla piispanlinnan Kuusistoon, Turun eteläpuolelle. Piispanlinna oli omana aikanaan uudenaikainen

AIKALAINEN ÄÄNESSÄ

Oravalan Matti erämaan asuttajana

Vuonna 1365 kuningas Albrekt Mecklenburgilainen, joka tuolloin oleskeli Turussa, antoi turvakirjeen kymenlaaksolaiselle Oravalan Matille. Turvakirjeessä lueteltiin nimeltä Mattia häirinneet hämäläiset ja lappeelaiset miehet, jotka olivat anastaneet hänen omaisuuttaan. Matin oli määrä saada omaisuutensa takaisin kuuden viikon sisällä siitä, kun kirje oli tavoittanut pahantekijät.

Matti oli asettunut elämään Kymenlaakson Valkealaan, hämäläisten ja karjalaisten raja-alueelle, joka oli ennen ollut kaukaisten kylien erämaana. Ruotsin hallitsija oli 1300-luvulla antanut käskyn, että vanhoja eräomistuksia voitiin ottaa uudisasukkaiden käyttöön. Tämä ei ollut kaikkien mieleen, ja Mattikin oli joutunut kiistoihin monien eri kylien asukkaiden kanssa. Tapahtumiin saattoi liittyä myös valtapolitiikkaa, sillä kuningas Albrekt kävi samaan aikaan taisteluita varmistaakseen valtansa koko maassa.

Matin saama suojeluskirje on hyvä esimerkki siitä, miten keskiajalla voitiin vedota suoraan hallitsijaan omien oikeuksien varjelemiseksi. Suojeluskirjeellään Albrekt korosti asemaansa hajanaisen valtakunnan hallitsijana ja koetti saada otetta maakunnista, joiden laajoissa metsissä hänen sananvaltansa oli yhä melko vähäinen.

puolustusta myöten, ja piispalla oli myös oma sotajoukkonsa. Kuninkaat eivät suhtautuneet suopeasti näihin kilpaileviin valtakeskittymiin vaan pyrkivät rajoittamaan kartanolinnojen kokoa ja muutenkin aatelin ja piispojen sotilaallista valtaa.

Laki yhdistää valtakuntaa

Pohjolassa oli jo viikinkiajalla noudatettu perinnäistapoja ja lakeja, jotka vaihtelivat maakunnittain. Nämä maakuntalait siirtyivät suullisessa muodossa sukupolvelta toiselle, kunnes niitä alettiin 1200-luvulla kirjoittaa muistiin. Kuningas Maunu Eerikinpojan aikana 1300-luvun puolivälissä koottiin ensi kertaa koko Ruotsin valtakuntaa koskeva **maanlaki** ja **kaupunginlaki**. Lakikirjaan oli koottu oikeuden peruslinjat, joita havainnollistettiin ennakkotapauksilla. Tärkeintä oli noudattaa lain henkeä ja tavoitella oikeudenmukaista ratkaisua. Tätä kuvasti tuomarinohjeiden lausahdus ”mikä ei ole oikeus ja kohtuus, ei voi olla lakikaan”.

Riita- ja rikosasioita selviteltiin käräjillä, jotka kokoontuivat pitäjittäin muutaman kerran vuodessa. Oikeuden päätöksiä antoivat tuomari sekä kaksitoista paikallista **lautamiestä**, jotka olivat yleensä paikallisia maanomistajia. Paikallisilla asukkailla oli siis tärkeä rooli, kun oikeutta jaettiin. Tarvittaessa kuultiin todistajia tai nimitettiin puolueettomia tarkistusmiehiä selvittämään esimerkiksi tonttien välisiä rajoja.

Varsinainen tuomari oli yleensä aatelismies, jonka kuningas nimitti käräjäkansan ehdotuksesta. Tuomarin virka oli tuottoisa, sillä tuomari sai palkkionaan kolmanneksen sakkomaksuista. Tuomarit eivät yleensä olleet opiskelleet lakia ja oikeutta, eivätkä kaikki edes olleet lukutaitoisia. Heillä oli tukenaan kirjureita ja lainlukijoita, jotka tarvittaessa kertoivat, mitä lakikirjassa sanottiin.

Monet keskiaikaiset lakitekstit alkoivat sanoilla ”Maa on lailla rakennettava”. Kristitty hallitsija esitettiin lakia ja oikeutta suojelevana kuninkaana. Piirros on kuvitusta Ruotsin keskiaikaiseen maanlakiin.

Joistakin rikosepäilyistä saattoi vapautua **myötävannojien** avulla. Syytetyn oli hankittava tuekseen kaksitoista henkilöä, jotka vannoivat valallaan, että rikoksesta epäilty oli kunnialliseksi tunnettu henkilö. Yleensä todistajat ja vannojat olivat miehiä, mutta jos oikeudessa käsiteltiin karjanhoitoon tai synnytykseen liittyviä oikeusjuttuja, naisten todistajanlausunnot olivat tärkeitä, koska heitä pidettiin näiden elämänpiirien asiantuntijoina.

Keskiaikaiseen oikeusajatteluun kuului, että jokainen valtakunnan asukas oli suoraan kuninkaan alamainen ja kaikilla oli siksi oikeus vedota suoraan hallitsijaan. Tavalliset miehet tai naisetkin

AIKALAINEN ÄÄNESSÄ

Laki ja oikeus

Keskiajalla rikolliset tuomittiin yleensä sakkoihin tai ruumiilliseen rangaistukseen, esimerkiksi piiskattaviksi tai hirtettäviksi. Varhaisina aikoina suvut olivat käytännössä sopineet keskenään veritekojen sovitukset ja maksaneet verirahat tai toteuttaneet verikoston, mutta nyt yleinen laki pyrki tuomaan rikokset oikeuden eteen ja yksityinen sopiminen kiellettiin. Kunniattomasta tai epäsiveellisestä elämästä voitiin antaa häpeärangaistuksia, joissa syyllinen joutui esimerkiksi jalkapuuhun tai häpeäpaaluun julkiselle paikalle. Vankeusrangaistuksia ei tunnettu, vaikka rikoksesta epäiltyä voitiin jonkin aikaa pitää tutkintavankeudessa.

Törkeitä rikoksia ei voinut sovittaa sakoilla, vaan niihin syyllistynyt menetti sekä henkensä että omaisuutensa. Tällaisia rikoksia olivat esimerkiksi murha, kaksinnaiminen, noitakeinoilla surmaaminen ja maanpetos. Kuningas oli ottanut erityissuojelukseensa tiettyjä paikkoja, tapahtumia ja henkilöitä. Siksi puhutiin kirkkorauhasta, käräjärauhasta, kotirauhasta ja naisrauhasta, joiden rikkoja sai ankaran rangaistuksen. Myös joulurauhan julistus on samaa perua.

Keskiajalla käräjöitiin paitsi rikoksista, myös perintöriidoista, omaisuuskiistoista ja kunnianloukkauksista. Loukkaavaa nimittelyä pidettiin erittäin vakavana, koska nimitellyn maine ja kunnia joutuivat vaakalaudalle.

Esimerkkejä erilaisista tärkeistä säädöksistä Kuningas Kristoferin vuoden 1442 maanlain mukaan:

Naimiskaari, 1. luku. Jos mies tahtoo pyytää itselleen vaimoa, menköön neidon naittajan ja lähimpien sukulaisten luokse ja esittäköön asiansa. Olkoon isä tyttärensä naittaja. Mies, ei nainen, mutta kuitenkin äidin neuvosta, jos tämä elää.

Perintökaari, 1. luku. Jos mies tai vaimo kuolee ja heiltä jää lapsia: poika ja tytär, periköön poika kaksi osaa ja tytär kolmannen osan.

Maakaari, 31. luku. Jos mies tai nainen tulee vanhaksi tai sairastuu, tulee lasten ylläpitää ja elättää häntä hänen kuolinpäiväänsä saakka.

Rauhanvalan kaari, 3. luku. Niin laajalti kuin talonpoika on rakennuksilla ja aidoilla ympäröinyt tonttiaan, jolla hän asuu, tulee hänellä ja kaikella, mikä on hänen, olla kotirauha. Joka niissä tekee toista vastaan rikoksen, on rikkonut rauhanvalan.

Rauhanvalan kaari, 12. luku. Jos joku makaa naisen väkisin ja nainen hänet siinä tappaa, ja kaksitoista miestä sen todistaa, jääköön silleen.

Tahallisen tapon kaari, 15. luku. Nämä ovat konnantyöt (jotka osoittavat erityistä julmuutta): jos joku tappaa isänsä tai äitinsä, poikansa tai tyttärensä, veljensä tai sisarensa tai seitsemää vuotta nuoremman lapsi-ikäisen, paitsi jos se tapahtuu tapaturmasta, tai tappaa nukkuvan tai salmella uimassa olevan miehen tai pahoinpitelee miestä niin kuin orjaa, niin että tämä siitä kuolee – –

Kuningas Kristoferin maanlaki 1442, suom. Ulkuniemi (SKS 1978)

Äiti surmaa avioliiton ulkopuolella syntyneen lapsensa puukolla. ”Rakas äiti”, puhuttelee lapsi äitiään. ”Jos jätän sinut henkiin, minua kutsutaan helppohintaiseksi naiseksi”, äiti vastaa. Keskiaikainen maanlain kuvitus kertoo yksinäisen naisen häpeästä. Koska naisella ei ole päässään huivia, hän on naimaton. Kuvassa on käytetty keskiajalle tyypillisiä, sarjakuvamaisia puhekuplia.

saattoivat lähteä ”kuninkaissa käymään”, jos he kokivat, että tuomari tai paikallinen aateli kohteli heitä kaltoin tai että vouti keräsi heiltä liikaa veroja. Tämä merkitsi myös sitä, että tuomarien ja voutien oli varottava tekojaan, koska he saattoivat joutua vastaamaan teoistaan kuninkaan edessä.

Kirkko uuden kulttuurin tuojana

Kristinuskon myötä suomalaiset omaksuivat länsieurooppalaisen kulttuurin, jossa yhdistävänä tekijänä oli katolinen kirkko. Maalliset hallitsijat olivat varsin etäisiä hahmoja, joiden vaikutusmahdollisuudet olivat Suomessa rajalliset. Kirkko sen sijaan oli kehittänyt tehokkaan koulutus- ja hallinto-organisaation sekä oman lainsäädäntönsä, **kanonisen oikeuden**. Se sisälsi säädöksiä kirkon hallinnosta, pappisvihkimyksistä ja pyhistä toimituksista. Jos papit syyllistyivät rikoksiin, heidän asiansa käsiteltiin kanonisen oikeuden mukaan kirkon piirissä.

Kirkon kiellot ja rajoitukset vaikuttivat myös tavallisten ihmisten elämään. Kirkko kielsi esimerkiksi lähisukulaisia menemästä toistensa kanssa naimisiin. Lähisukulaisiksi laskettiin kaukaisetkin serkut, joiden oli pyydettävä avioliittoa varten erityislupaa paavilta asti.

Katolisen kirkon oppien ja instituutioiden mukana omaksuttiin kirjallinen kulttuuri, latinalaiset aakkoset ja kristityt etunimet. Latinan kieli yhdisti Länsi-Euroopan kristittyjä oppineita yli valtakuntien rajojen. Kirkko huolehti myös siitä, että papeilla oli tarpeeksi paikallisen kielen ja kulttuurin tuntemusta.

Uskonto vaikutti lisäksi orjuuden häviämiseen Pohjoismaista. Sekä Skandinaviassa että Suomessa oli aiemmin pidetty orjia, jotka saattoivat olla sotavankeja tai perheessä aiemmin eläneiden orjien jälkeläisiä. 1300-luvulla Ruotsin kuningas julisti, että kristityn ihmisen ei tullut pitää toista kristittyä omaisuutenaan. Vaatimus ei kuitenkaan koskenut saamelaisia, jotka harjoittivat omaa uskontoaan. He joutuivat kärsimään pakkoverotusta, ja heitä saatettiin kohdella kuin omaisuutta.

Kirkko rakennutti omia pyhättöjään vanhojen uhripaikkojen tuntumaan. Osittain tällä haluttiin osoittaa uuden uskon valta-asemaa. Samalla uskonnollisen elämän jatkuvuus taattiin, kun pyhä paikka säilyi pyhänä, vaikka uskonto vaihtui. Uusi

uskonto ei juurtunut nopeasti eikä täydellisesti. Pakanalliset tavat säilyivät pitkään kristillisten rinnalla tai sekoittuivat niihin.

Ortodoksinen usko levisi Karjalan itäosiin paljolti samalla tavoin ja samoihin aikoihin kuin katolisuus Länsi-Suomeen. Uusi uskonto oli saanut kannattajia jo esihistoriallisella ajalla. Ortodoksisen kirkon seurakuntahallinto ulottui Karjalaan viimeistään 1200-luvulla. Lähetystyön erityispiirre olivat luostarit, joita perustettiin hengellisiksi keskuksiksi syrjäseuduille. Laatokan saarelle syntyi ehkä jo 1100-luvulla munkkiyhteisö, joka kehittyi myöhemmin merkittäväksi Valamon luostariksi. Luostareista etenkin suuremmat kuten Valamo ja Konevitsa vaikuttivat hengelliseen elämään, ja niillä oli myös taloudellista valtaa. Ortodoksinen usko kiinnitti karjalaiset itäiseen kulttuuripiiriin ja vaikutti voimakkaasti karjalaisten kulttuuriin ja identiteettiin.

Mahtava kirkko

Tavalliselle ihmiselle kuningasvalta merkitsi lähinnä vuotuista veronmaksua sekä satunnaisia tilaisuuksia valittaa paikallisten päälliköiden mielivallasta. Kirkko ja oma seurakunta olivat useimmille paljon läheisempiä. Lounais-Suomessa, jonne kirkollinen elämä juurtui varhain, seurakunnat olivat pieniä ja kirkolle oli lyhyt matka. Toisin oli sisämaassa. Esimerkiksi Hollolan suuri keskiaikainen harmaakivikirkko tarjosi sielunhoitoa satojen kilometrien säteellä asuville ihmisille.

Kirkon virallinen kieli oli latina, jonka avulla melkein kaikki paavista tavalliseen seurakuntapappiin kykenivät ymmärtämään toisiaan yli valtakuntien rajojen. Katolinen kirkko pyrki kouluttamaan paikallista väkeä papeiksi, jotta nämä pystyivät opettamaan esimerkiksi tärkeät rukoukset seurakuntalaisten omalla kielellä, tässä tapauksessa siis suomeksi ja ruotsiksi.

Monen seurakuntapapin koulutus rajoittui perustaitoihin, joita olivat lukeminen, kirjoittaminen, laskento, laulutaito ja latinan alkeet. Seurakuntalaisille oli tärkeintä, että pappi osasi toimittaa messun ja huolehtia pyhistä toimituksista kuten kasteesta, vihkimisestä, peltojen siunaamisesta ja viimeisestä voitelusta. Pappi saattoi myös opettaa muutamille lahjakkaille nuorille kirjoitus- ja laulutaidon alkeita. Seurakuntien yläpuolella oli hiippakunnan keskushallinto eli piispa ja tämän tukena tuomiokapituli. Keskiajalla koko silloinen Itämaa kuului Turun hiippakuntaan, joka oli Uppsalan arkkipiispan alainen.

Turun piispa oli Suomen alueen vaikutusvaltaisin henkilö. Olojen vakiinnuttua useimmat Turun piispat olivat suomalaista syntyperää. Kuninkaan linnanpäälliköt hallitsivat vain yksittäisiä läänejä, mutta piispa johti koko Turun hiippakuntaa. Laajan alueen johtajana hän edusti usein maallista politiikkaa ja osallistui tarvittaessa rauhanneuvotteluihin. Hänellä oli oikeus osallistua kuninkaan valtaneuvoston päätöksentekoon, ja usein hän edusti yksin Suomen aluetta. Piispalla oli myös oma linnansa Kuusiston saarella.

Kirkko keräsi varoja muun muassa **kymmenyksinä** eli kirkollisverona, joka oli kymmenesosa sadosta. Kymmenykset jaettiin piispan, seurakuntapapin ja seurakunnan kesken. Lisäksi kirkko kokosi monenlaisia muita maksuja ja vastaanotti lahjoituksia. Varsinkin varakkaat olivat valmiita lahjoittamaan kirkolle maaomaisuutta, rahaa ja ehtoollisastioita syntiensä sovitukseksi ja lyhentääkseen kärsimyksiään kiirastulessa. Keskiajan lopulla varsinkin Lounais-Suomen kirkot ja seurakunnat olivat jo sangen vauraita.

Vanajan seurakunta on yksi varhaisimpia suomalaisia seurakuntia. Sen kivikirkko on 1400-luvun lopulta, mutta paikalla lienee ollut aiemmin puinen kirkko. Keskiaikainen harmaakivikirkko oli usein seudun suurin ja näkyvin rakennus. Alun perin kirkot oli kalkittu ulkopuolelta valkoisiksi. Näkyville paikoille rakennetut rakennukset ja kirkonkellojen ääni hallitsivat monen keskiajan ihmisen elinympäristöä.

Kirkko puuttui ihmisten yksityiselämään tuomitsemalla moniavioisuuden ja esiaviolliset suhteet ja korosti, että seksi ja suvunjatkaminen olivat sallittuja vain eliniäksi solmitussa avioliitossa. Lisäksi kirkko vaati, että avioliiton laillisuus edellytti morsiamen ja sulhasen omaa suostumusta. Tämä kyseenalaisti vanhojen mahtisukujen aseman, sillä ne olivat tottuneet päättämään lastensa avioliitoista. Jotkut kirkon sakramentit, esimerkiksi kirkollinen vihkiminen, vakiintuivat vasta keskiajan jälkeen.

TEHTÄVÄT

1. **Laadi käsitekartta tai luettelo syistä, jotka vaikuttivat niin sanottujen ristiretkien tekemiseen Suomen alueelle.**

2. **Pohdi, millaisia poliittisia ja kulttuurisia vaikutuksia Pähkinäsaaren rauhalla on ollut Suomen kehitykseen.**

3. **Millä eri tavoilla kirkon mahtiasema vaikutti tavallisten ihmisten elämään keskiajalla?**

4. **Miten keskiaikaisissa oikeudenkäynneissä pyrittiin varmistamaan syytettyjen oikeusturva ja tuomioiden oikeudenmukaisuus?**

5. **Lue otteet kuningas Kristoferin laista sivulla 38. Miten miesten ja naisten välinen eriarvoisuus näkyy laissa?**

4. Keskiajan yhteiskunta ja elämäntapa

Sääty-yhteiskunta syntyy

Keskiajan kuluessa Ruotsin valtakunnan asukkaat alkoivat jakautua neljään **säätyyn – aatelistoon**, **papistoon**, **porvaristoon** ja **talonpoikiin**. Säätyjako perustui yleiseurooppalaisiin esikuviin, joita sovellettiin Ruotsin ja Suomen olosuhteisiin. Kullakin säädyllä oli omat velvollisuutensa, minkä lisäksi aatelistolla, papistolla ja porvaristolla oli säädynmukaisia erityisoikeuksia, **privilegioita**. Lapset perivät vanhempiensa aseman, etuoikeudet ja velvollisuudet. Kirkko ja maallinen valta kehottivat jokaista tyytymään säädynmukaiseen asemaansa ja täyttämään siihen liittyvät velvollisuudet.

Maallinen ylimystö syntyi kuninkaan lähipiiriin kuuluneista varakkaista miehistä, jotka toimivat neuvonantajina ja johtivat sotaretkiä. Valtakunnan laajetessa kuningas tarvitsi entistä enemmän ratsumiehiä valtansa tueksi. 1200-luvulta lähtien myönnettiin verovapaus (ruots. frälse, suomeksi **rälssi**) miehille, jotka ryhtyivät ratsumiehiksi tai kustansivat ratsumiehen ja hevosen kuninkaan armeijaan. Ratsupalvelus periytyi usein isältä pojalle, ja niin verovapaus muuttui vähitellen perinnölliseksi. Alun perin verovapaus koski vain yhtä tilaa, mutta vähitellen se laajeni kattamaan kaikki rälssimiehen omistamat maat. Keskiajalla kuka tahansa varakas talollinen saattoi periaatteessa nousta **maalliseen rälssiin**, josta kehittyi vähitellen suljettu aatelissääty. Suomeen asettui myös ruotsalais- ja tanskalaissyntyisiä aatelisia perheitä, esimerkiksi kuuluisat Tottin ja Flemingin suvut.

Myös **hengellinen rälssi** eli papisto nautti verovapauksia. Lisäksi sillä oli oikeus kantaa veroja ja maksuja kirkollisista palveluksista. Kirkonpalvelijoita ei saanut tuomita maallisessa oikeudessa. Heitä koskevat rikosasiat oli alistettava kirkollisen lain ja piispan tai tarvittaessa paavin harkintaan. Papeilta vaadittiin selibaattia, joten asema hengellisessä rälssissä ei yleensä periytynyt vanhemmilta lapsille. Selibaattivaatimusta ei tosin aina noudatettu kovin tunnollisesti. Jotkut papit elivät vihkimättömissä suhteissa ja saivat myös lapsia, joista osa sai oikeuden seurata isää papin tehtäviin. Useimmat hengellisen rälssin jäsenet kuitenkin tulivat muista säädyistä. Pappissäätyyn siirtyminen saattoi merkitä maanviljelijän pojalle merkittävää yhteiskunnallista nousua.

Porvarissääty ja talonpojat

Porvarissääty syntyi ensimmäisten kaupunkien myötä. Siihen kuuluivat kauppiaat ja käsityöläiset. Kuningas tuki kaupunkeja privilegioin,

AIKALAINEN ÄÄNESSÄ

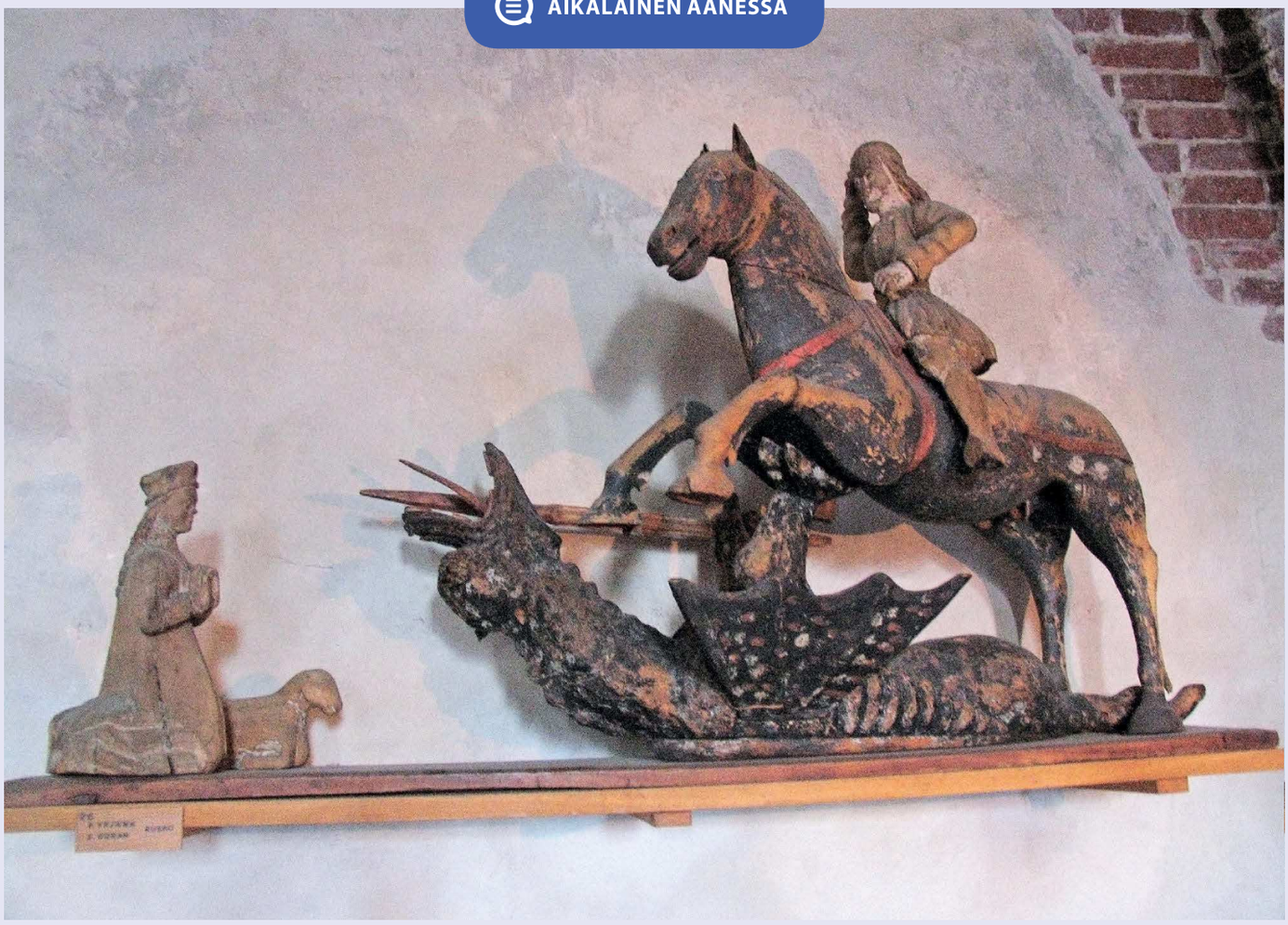

Kun ritarikulttuuri alkoi 1100-luvulta lähtien saada jalansijaa, Pohjolassakin alettiin kunnioittaa ritaripyhimys Yrjöä eli Yrjänää. Pyhää Yrjöä kuvaavissa patsaissa esiintyy myös legendaan liittyvä prinsessa, jonka Yrjänä pelasti lohikäärmeen kidasta. Kuvan veistos on Turun linnassa. Alun perin veistokset oli koristettu värikkäällä maalilla ja jalometalleilla ja niiden yllä saattoi myös olla kalliita kankaita.

Pohjoisen ritari-ihanteita

Ruotsin valtakuntaan ei koskaan ehtinyt muodostua samanlaista paikallisten linnanherrojen ja ritarien järjestelmää kuin Etelä- ja Keski-Eurooppaan. Kun Ruotsissa alettiin antaa ritariarvoja, kyse oli nimenomaan kuninkaan ylhäisistä suosikeista, jotka kuuluivat valtaneuvostoon. Arvonimiä annettiin vain hallitsijan kruunajaisissa, joten ritarien määrä jäi vähäiseksi. Ruotsissakin ritarit vannoivat joka tapauksessa valan, joka osoitti, että eurooppalaiset ritari-ihanteet olivat saavuttaneet Pohjolan:

”Pyrin kaikin voimin, sekä elämälläni että omaisuudellani, suojelemaan pyhää kristinuskoa ja evankeliumia, tukemaan ja puolustamaan kirkkoa ja sen palvelijoita, näiden vapauksia ja oikeuksia, vastustamaan vääryyttä ja edistämään rauhaa ja oikeutta sekä suojelemaan isättömiä ja äidittömiä lapsia, neitoja, leskiä ja köyhää väkeä, olemaan tuki ja turva kuninkaalleni ja valtakunnalleni sekä oikeamielisesti hoitamaan ja harjoittamaan ritarin tehtäviäni, Jumalalle kunniaksi, parhaan kykyni mukaan, Jumala minua auttakoon.”

Kalastusta kuvattuna Olaus Magnuksen myöhäiskeskiaikaisessa teoksessa Pohjoisten kansojen historia. Erityisen arvostettuja kalastuspaikkoja olivat suurten jokien suut ja koskipaikat, joissa kutemaan nousevia lohikaloja oli helppo pyydystää. Koskipaikkojen omistuksesta ja kalastusoikeudesta kiisteltiin usein, koska kala oli arvokas vientituote.

koska hän halusi keskittää käsityön ja kaupan kaupunkeihin, joissa sitä oli helpompi valvoa ja verottaa. Kaupunkilaisten etuoikeuksiin kuuluivat kaupankäyntioikeudet sekä oma hallinto ja oma lainsäädäntö. Rikkaimmilla kauppiailla oli poliittista vaikutusvaltaa ja yhteyksiä aatelistoon ja papistoon. Käsityöläiset olivat yleensä arvossa kauppiaita alempana, mutta heistäkin jotkut, ennen kaikkea kultasepät, olivat muita arvostetummassa asemassa.

Vain muutama prosentti valtakunnan asukkaista kuului etuoikeutettuihin säätyihin. Esimerkiksi aatelisia sukuja tunnetaan keskiajan Suomesta vain noin 250. Myös porvariston määrä säilyi pienenä, sillä kaupunkeja oli vähän. Lisäksi säätyjen välillä oli huomattavaa eriarvoisuutta: köyhimmät aatelisperheet eivät juuri eronneet vauraista talonpojista, ja vaikutusvaltainen piispa käytti aivan erilaista valtaa kuin paikalliskirkon kappalainen. Säätyjako merkitsi eriarvoisuuden virallista vahvistamista yhteiskunnassa, mutta keskiajan Suomessa jako ei vielä kehittynyt kovin jyrkäksi. Säädystä toiseen siirtyminen oli mahdollista, vaikka säätyasema yleensä periytyikin. Suurin osa ihmisistä kuului talonpoikaissäätyyn, maataviljelevään väestöön. Sen jäsenillä ei ollut etuoikeuksia, ainoastaan velvollisuuksia. Heidän tuli maksaa veroja niin kuninkaalle kuin kirkollekin. Periaatteessa veronmaksu vapautti talonpojat sotapalveluksesta, mutta käytännössä he joutuivat kuitenkin osallistumaan sodankäyntiin.

Itsenäiset talonpojat

Vaikka Ruotsin valtakunnan talonpojilla oli paljon velvollisuuksia, he eivät olleet maaorjia kuten esimerkiksi Baltian maalaisväestö tai monet Länsi-Euroopan talonpojat. He omistivat itse maatilansa, ja kuningas tarvitsi heidän suostumuksensa esimerkiksi verojen korottamiseen. Paikalliset oikeuden edustajat, **nimismies** ja lautamiehet, valittiin maata omistavien talonpoikien joukosta. Vauraimmat talonpoikaistilat eivät välttämättä eronneet paljoakaan maalaisaatelin kartanoista.

Talonpoika saattoi myös nousta aatelissäätyyn ratsupalveluksen tai avioliiton avulla.

Kaikki maaseudun asukkaat eivät olleet maanomistajia. Aatelisilla ja kirkolla oli tiloillaan vuokraviljelijöitä eli **lampuoteja**, jotka viljelivät peltoja vuokraa vastaan. Valtakunnan Suomen puoleisessa osassa 90 % tiloista kuului itsenäisille talonpojille, mutta Ruotsin puolella osuus oli alle 50 %. Osa maaseutuväestöstä elätti itsensä piikoina tai renkeinä. Kaupungeissakin asui paljon ihmisiä, jotka eivät olleet käsityöläisiä tai kauppiaita vaan ansaitsivat elantonsa muiden palveluksessa.

Jos kirkon ja kruunun kiristyvät vaatimukset herättivät tyytymättömyyttä, talonpojilla oli mahdollisuus vastatoimiin. Yksi vaihtoehto oli lähteä uudisraivaajaksi erämaihin, esimerkiksi Savoon, jonne voudin tai papin ote ei ulottunut. Myös niskoittelua ja suoranaista kapinointia esiintyi ajoittain, kun talonpojat kokivat, että veroruuvia oli kiristetty liikaa.

Maatalous tarjoaa elannon

Koska suurin osa väestöstä asui maaseudulla, talonpoikaiset elinkeinot muodostivat keskiaikaisen talouden perustan. Myös pappien ja seppien tapaiset erikoistuneet ammattiryhmät olivat sidoksissa talonpoikaisyhteisöön. Kaupunkilaisten osuus oli keskiajan lopullakin vain pari prosenttia väestöstä.

Maaseudun elinkeinot vaihtelivat alueelta toiselle. Länsi-Suomessa peltoviljely oli vakiintunut jo esihistoriallisella ajalla. Keskiajan kuluessa otettiin käyttöön uusia peltoviljelymenetelmiä kuten tehokkaammat aurat ja **kaksivuoroviljely**. Kaksivuoroviljelyssä pellon annettiin levätä vuorovuosin kesannolla. Uudet auratyypit mahdollistivat sen, että talonpojat saattoivat ottaa käyttöön vaikeammin muokattavia savimaita. Samalla väestö kasvoi ja kylämäinen asutus levisi uusille alueille.

Kaskiviljelyä harjoitettiin jonkin verran Länsi-Suomessakin, mutta Itä-Suomessa se oli tärkein viljelymenetelmä. Vaikka menetelmä oli suuritöinen, se antoi hyvän sadon. Kaskeaminen oli varsinkin uudisraivaukseen soveltuva viljelytapa, jonka avulla savolaiset ja karjalaiset ottivat erämaita viljelykäyttöön.

Rannikolla kalastus oli paikoin tärkeämpää kuin maanviljely ja karjanhoito. Kaikkialla maassa pyydettiin kalaa kotitarpeiksi. Kalaa suolattiin ja kuivattiin myös vientiin, koska katolinen kirkko edellytti määräaikoina paastoa, jolloin lihan syönti oli kiellettyä mutta kala sallittua. Myös hylkeiden pyynti oli tärkeää sekä turkkien, lihan että hylkeenrasvan eli traanin takia.

Lihariistan ja turkiseläinten metsästys oli pääelinkeino lähinnä Pohjois-Pohjanmaalla ja Peräpohjolassa. Turkiseläimiä olivat niin oravat ja ketut kuin arvokkaammat karhut ja ilvekset. Hämäläisillä ja satakuntalaisilla taloilla oli erämaaomistuksia, joilta pyydettiin turkiseläimiä myyntiä ja verojen maksua varten. 1300-luvulla kuningas kuitenkin alkoi luovuttaa erämaita uudisasukkaiden haltuun.

Kaikki omalta tilalta

Maatilat olivat enimmäkseen omavaraisia. Omilta pelloilta saatiin juurekset sekä viljat leipään ja puuroon, metsistä tarvepuut rakentamiseen ja huonekaluihin. Oman karjan maidosta tehtiin juustoa, voita ja piimää. Voita ja suuria juustokiekkoja vietiin myös myyntiin, ja niillä voitiin maksaa veroja. Karjalle kerättiin rehua luonnonniityiltä ja ruovikoista. Karja oli tärkeää myös siksi, että lannalla lisättiin peltojen kasvuvoimaa.

Keitä Suomessa asui?

Suomen alueella asui keskiajalla enimmäkseen suomenkielistä maaseutuväestöä, jonka paikalliset tavat ja murteet erosivat toisistaan hyvinkin paljon. Suomalaisten lisäksi alueella eli silti monia kieli- ja väestöryhmiä. Rannikkoseutujen ruotsinkielinen asutus on pääasiassa keskiaikaista perua. Ahvenanmaa oli ollut ruotsinkielinen jo esihistoriallisella ajalla, ja Ruotsin vallan vakiintuessa Suomeen suuntautui voimakas muuttoliike. Suuri osa Turun saaristosta sekä Uudenmaan rannikko saivat ruotsalaisen uudisasutuksen, johon alueen harvalukuiset suomalaiset sulautuivat.

Liikkuvaa elämäntapaa noudattavia lappalaisia asui keskiajalla myös Etelä-Suomessa, mutta heidän alueensa rajoittui koko ajan pohjoisemmaksi. He saivat elantonsa lähinnä metsästyksestä ja kalastuksesta. Poronhoito alkoi yleistyä Lapissa vasta keskiajan lopulla. Lappalais-nimitystä käytettiin väljästi, mutta suurin osa heistä oli saamelaisia, joilla oli oma kieli ja uskonto.

Saamelaiset olivat tärkeitä kauppakumppaneita, sillä heiltä saatiin turkiksia ja nahkoja, kapakalaa, höyheniä sekä arvokasta ”norsun-” eli mursunluuta. Saamelaisten ja valtaväestön suhteet eivät olleet pelkästään rauhanomaiset. Lappi oli vielä vuosisatojen ajan jakamatonta yhteismaata, ja saamelaisia verottivat niin Norjan, Ruotsin kuin Novgorodinkin hallitsijat.

Suomen harvat kaupungit olivat kansainvälisiä, ja niiden kaduilla saattoi kuulla paitsi ruotsia ja suomea, myös esimerkiksi saksaa. Saksankieliset kauppiasverkostot ja perheet olivat vaikutusvaltaisessa asemassa, ja saksan kieltä käytettiin kirjeenvaihdossa Itämeren johtavien kaupunkien kanssa. Keskiajan lopulta on säilynyt mainintoja myös romaneista, jotka olivat paenneet Itä-Euroopan sotaisuuksia ja hakivat suojaa Suomen alueelta.

Kankaisiin tarvittavat pellavat ja hamput viljeltiin ja muokattiin itse langoiksi, kankaiksi tai lämpimiksi ryijyiksi. Villat saatiin omista lampaista ja nahat karjasta tai turkiseläimistä. Ruoka oli tavallisesti säilöttyä: liha ja kala savustettiin, kuivattiin tai hapatettiin, ja myös eläinten sisäelimet käytettiin makkaroihin ja sylttyihin. Janojuomana nautittiin vedellä jatkettua piimää ja usein olutta.

Elämän rytmiä, töitä ja ravinnon saantia säätelivät vuoden luonnollinen kierto ja sääolot. Töitä tehtiin paljolti luonnonvalon vaihtelun mukaan. Kesä oli kiireistä peltoviljelyn aikaa, kun taas talvella keskityttiin sisätöihin. Rikkainkaan ihminen ei välttynyt ajoittaiselta nälältä tai yksitoikkoiselta ravinnolta talvisaikaan tai niukkoina satovuosina, kun ruokavarastot tyhjenivät. Jos halla vei sadon, leipään oli lisättävä puun rungosta kaavittua kuitua tai jauhettuja vehkan juuria. Koska rehukin kävi talvella vähiin, karja laihtui talven mittaan ja lehmien maidontuotanto ehtyi.

Vaikka talonpojat pystyivät tuottamaan suurimman osan tarvitsemastaan ruuasta ja tarvikkeista itse, moni talonpoika kävi myös pienimuotoista kauppaa. Paikallisilla markkinoilla ja kaupungeissa talonpojat myivät maataloustuotteita, kalaa ja turkiksia. Myyntituloillaan he ostivat suolaa, työkaluja ja aseita – tuotteita, joiden valmistamiseen heillä ei ollut taitoja tai mahdollisuuksia. Maaseu-

dulla tehtiin myös käsitöitä myyntiin, ja rannikon puuastioita myytiin ulkomaille asti.

Suku ja kylä antavat turvaa

Kyläyhteisö tarjosi ihmisille turvaa elämän epävarmuutta vastaan. Suurimmiksi uhkiksi koettiin katovuodet, kulkutaudit ja sota-ajat. Jos halla vei viljan, vauraskin maanviljelijäperhe saattoi joutua vaikeuksiin ja velkaantua. Köyhemmät saattoivat joutua kerjuulle ja jopa nääntyä nälkään. Vaikka keskiajan alku oli ilmastollisesti suotuisaa, 1300-luvulta lähtien koko Euroopan ilmasto alkoi viileä ja katovuosia esiintyi yhä useammin.

Ei ole varmaa, milloin keskiajan pelätyin kulkutauti, paiserutto, saapui Suomeen. Mustana surmana tunnettu 1340-luvun epidemia ei ehkä ulottunut ainakaan sisämaahan. 1400-luvulta lähtien ruttoepidemiat kuitenkin koettelivat maata säännöllisesti, eivätkä maaseudunkaan asukkaat säästyneet niiltä. Tiheään asutut, liikenteen ja kaupan solmukohdissa sijaitsevat kaupungit olivat vielä alttiimpia kulkutaudeille. Rannikko ja rajaseudut sekä kaupungit kärsivät myös sodista ja levottomuuksista. Itärajalla syntyi jännitteitä ja yhteenottoja, kun maanviljelysasutus laajeni Savoon ja Pähkinäsaaren rauhan rajan tuolle puolen.

Läntisellä peltoviljelyalueella kyläyhteisö tarjosi ihmisille tärkeän tukiverkoston. Asutus oli keskittynyt kyliin, joissa talot rakennettiin tiiviisti toistensa läheisyyteen kylän peltojen keskelle. Kylän ulkopuoliset metsät ja vesistöt olivat kaikkien talojen yhteisessä käytössä. Kyläläisten keskinäistä sitoutumista ja riippuvuutta vahvisti keskiajan kuluessa yleistynyt **sarkajako**. Sarkajakoisen kylän maat jaettiin talojen kesken niin, että kukin talo sai pellosta omat sarkansa. Uudistus liittyi kaksivuoroviljelyn yleistymiseen ja kruunun verotustarpeeseen, mutta samalla se tarjosi kullekin talolle osuuden paremmista ja huonommista peltomaista.

Keskiaikainen vihkipari kuvattuna Codex Aboensis -käsikirjoituksessa. Miehellä on muodikas kaksihaarainen parta, ja hänen suuhunsa on laitettu sanat "Tulehan tänne, vaimoseni".

Itä-Suomessa kaskiviljely vaati paljon tilaa ja liikkuvuutta. Saman kylän talot sijaitsivat laajalla alueella erillään toisistaan. Kyläyhteisöt eivät muodostuneet yhtä kiinteiksi, mutta sukusiteet olivat vahvempia kuin lännessä. Esimerkiksi sukunimien käyttö ihmisen tunnusmerkkinä oli yleistä jo keskiajalla varsinkin Itä-Suomessa. Länsi-Suomessa käytettiin kotitilan nimeä ja isännimeä.

Sodista, katovuosista ja kulkutaudeista huolimatta keskiajan maaseutuväestön elämää ei voi pitää kurjana tai onnettomana. Talollisten asema oli suhteellisen vapaa, uudet viljelymenetelmät tarjosivat hyvinä vuosina riittävästi ravintoa ja tilaa uudisraivaukselle oli yllin kyllin. Suomen

väkiluku kasvoi keskiajan kuluessa voimakkaasti ja nousi n. 250 000 henkeen. Pysyvä asutus levisi lähes kaikkialle maan etelä- ja keskiosiin.

Tiiviit perhesuhteet

Perhe muodosti yhteiskunnan perusyksikön. Perhe tarkoitti yleensä niin maaseudulla kuin kaupungissakin avioparia lapsineen. Tarvittaessa talouteen otettiin palkollisiksi renkejä ja piikoja. Hämeessä ja Itä-Suomessa tunnetaan myös suurperheitä, joissa saman katon alla eli useita sisaruksia puolisoineen ja lapsineen.

Kirkkojen seinämaalaukset olivat taidetta Jumalan ylistykseksi, mutta ne sopivat myös opetuskuviksi lukutaidottomille. Lohjan kirkossa on maalaus syntisten pitopöydästä.

Kirkko opetti, että avioliitto oli rikkomaton ja että seksuaalisuus kuului vain vihittyyn liittoon. Tavallisissa kyläyhteisöissä tärkeintä oli kuitenkin, että vanhemmat hyväksyivät liiton ja että se vahvistettiin kihlauksella. Kihlausta pidettiin hyvin sitovana, ja sen jälkeen pariskunnat käytännössä aloittivat yhteiselämän. Kansan tapa hyväksyi myös suhteen purkamisen, jos liitto ei ottanut onnistuakseen. Myös katolinen kirkko salli tietyissä tilanteissa avioliiton purkamisen, jos esimerkiksi puolisot olivat toisilleen liian läheistä sukua.

Avioliittoa ei solmittu pelkästään tunnepohjalta, vaan siihen vaikuttivat myös puolisoiden varallisuus ja yhteiskunnallinen asema sekä sukulaisten tahto. Avioliitto yhdisti kaksi sukua ja niiden omaisuudet, koska sekä miehen että vaimon kautta periytyi valtaa ja omaisuutta. Vaikka puoliso löydettiin yleensä samasta säädystä, ylempään säätyyn avioituva talonpoika saattoi saada porvaris- tai aatelisoikeudet puolisonsa kautta.

Naisen laillinen avioitumisikä oli kaksitoista vuotta, jolloin hänen ajateltiin selviytyvän itsenäisesti taloudenhoidosta. Miehen avioitumisikä oli neljätoista vuotta, jolloin häntä pidettiin kyllin vanhana metsästämään ja sotimaan. Noin viisitoista vuotta katsottiin käytännössä iäksi, jonka saavuttaneen ihmisen ajateltiin ymmärtävän tekojensa seuraukset ja pystyvän tekemään täysiä työpäiviä. Usein avioliitto solmittiin silti vasta varttuneemmalla iällä. Kirkko korosti puolisoiden vapaata tahtoa aviopuolison valinnassa. Vanhat tavat ja maallinen laki sen sijaan edellyttivät, että liitolla oli vanhempien suostumus. Vaikka avioliitto olisikin ollut sukulaisten sopima, puolisoiden tuli kunnioittaa toisiaan ja tehdä parhaansa yhteisen perheen ja talouden hyväksi.

Sekä maallisen että kirkollisen lain mukaan mies oli perheen pää, jonka tuli puolustaa vaimon ja lasten oikeuksia sekä omaisuutta. Muiden perheenjäsenten tuli totella ja kunnioittaa häntä. Aviomies edusti perhettä käräjillä ja suurissa taloudellisissa päätöksissä. Myös talon emäntää arvostettiin, ja palvelijoiden ja lasten tuli totella häntä kaikessa, mikä ei ollut isännän tahdon vas-

taista. Miehen kuoltua leski johti perhettä ja tilaa, kunnes solmi uuden avioliiton.

Lasten odotettiin osoittavan vanhemmilleen rakkautta ja kuuliaisuutta läpi elämän. Kuuliaisuutta ja kuria vaadittiin myös siksi, että vanhemmilla oli huoli lapsen sielusta. Kurittoman ja kunniattoman pelättiin joutuvan kadotukseen. Varsinkin sylilasten kuolleisuus oli korkea, mutta varhaislapsuudesta selviytyneellä oli melko hyvät mahdollisuudet elää aikuiseksi ja saavuttaa ainakin kolmen–neljänkymmenen vuoden ikä.

Kirkollinen kulttuuri ja maailmankuva

Keskiajan Suomi oli osa Länsi-Euroopan **katolista yhtenäiskulttuuria**. Kristityn Euroopan pyhimykset, kirkolliset juhlat ja sakramentit vakiintuivat osaksi suomalaistenkin elämää. Monet pyhimysten kunniaksi järjestetyt juhlat ja markkinat säilyttivät asemansa vuosisatojen ajan. Pyhimykset olivat kirkolle ja kristityille tärkeitä esikuvia ja suojelijoita. Alkukirkon aikaiset marttyyripyhimykset olivat Suomessa suosittuja. Katariina, Laurentius ja Stefanus antoivat nimensä monille ihmisille, seurakunnille ja sitä kautta myös pitäjille. Tärkeiksi kävivät myös neitsyt Maria sekä paikalliset pohjoismaiset pyhimykset kuten piispa Henrik ja Pyhä Birgitta, joiden kerrottiin aikaansaaneen ihmepelastumisia ja parantumisia.

Ihmiset pyrkivät sovittamaan rikkomuksiaan lahjoituksilla ja hyvillä teoilla, esimerkiksi tekemällä **pyhiinvaelluksen**. Pyhiinvaeltaja saattoi lähteä matkaan pyytääkseen apua tai kiittääkseen pyhimyksiä ihmeellisestä pelastumisesta. Tärkeä pohjoismainen pyhiinvaellusreitti olivat Pyhälle Olaville nimettyjen kirkkojen ketju, joka kulki Norjan Trondheimiin, Pyhän Olavin haudalle. Suomalaisten kohteena oli joskus myös Jerusalem, Rooma sekä Espanjan Santiago de Compostela, jossa on Pyhän Jaakobin hauta. Tavallisten ihmisten pyhiinvaellukset eivät välttämättä suuntautuneet kaukomaille vaan johonkin lähiseudun kirkkoon tai tärkeisiin hengellisiin keskuksiin kuten Turkuun, Naantaliin tai Viipuriin.

Vaikka suomalaiset omaksuivat katolisen uskon, he turvautuivat vanhempiinkin uskomuksiin. Ehtoollisleipää voitiin käyttää taikoihin, ja Isä meidän -rukous sekoittui kansanomaisiin loitsuihin.

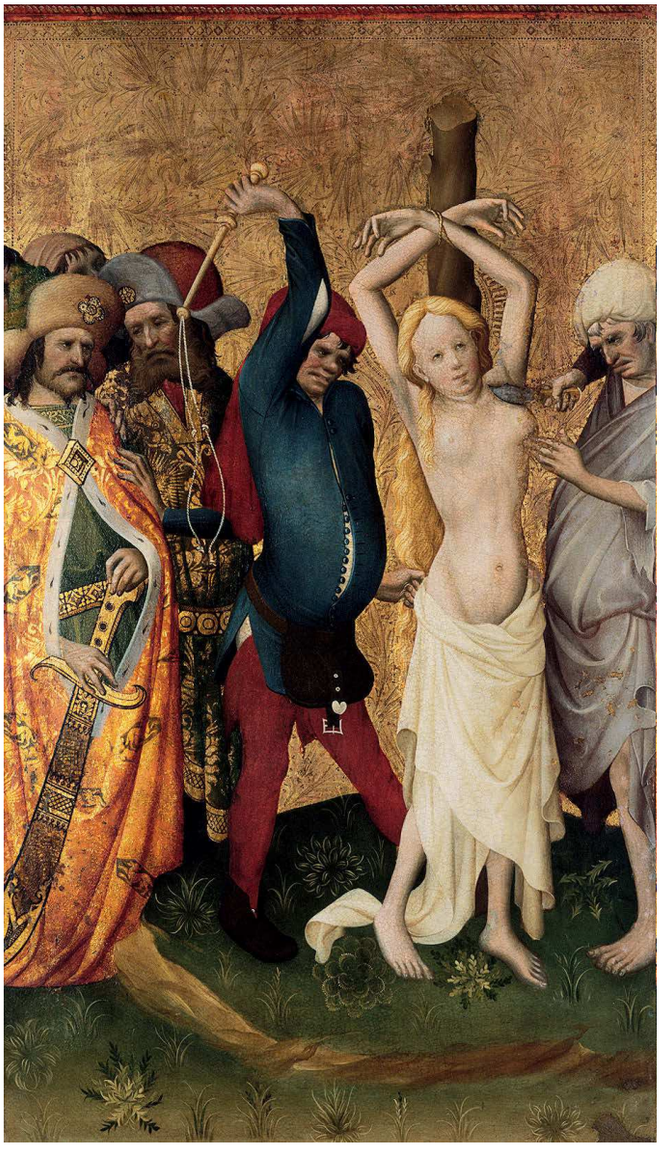

Kalannin kirkossa sijainneen alttarikaapin kuvitus kertoo marttyyrineitsyt Pyhän Barbaran kärsimystarinan. Taiteellisesti korkeatasoinen teos on tuontitavaraa Saksasta.

Vanhat pakanalliset juhlapäivät säilyivät, vaikka ne saivat uusia piirteitä. Esimerkiksi kekriin, syksyiseen satovuoden päättymisjuhlaan, liittyneitä juhlatapoja siirtyi marraskuiseen pyhäinmiestenpäivään. Vanha keskikesän juhla sopi luontevasti Johannes Kastajan juhlan eli juhannuksen yhteyteen. Myös kansan suussa kiertäneissä runoissa ja balladeissa kristilliset teemat yhdistyivät suomalaiseen kansankulttuuriin.

Kirkkorakentaminen korosti kirkon mahtia. Monet vanhimmista kirkoista olivat puisia, mutta tilaisuuden tullen vauras seurakunta pyrki rakentamaan kivikirkon. Kirkot koristettiin ulkoa päin arvokkailla tiilillä, ja kirkkojen sisäseinille maalattiin raamatullisia aiheita. Alttarikaapit ja pyhimyksenkuvat tilattiin usein ulkomaisilta taiteilijoilta, mutta jo keskiajalla Suomessakin oli joitain tunnustettuja kirkkotaiteen mestareita. Lähes kaikki keskiaikainen kirjallisuus liittyi kirkon tarpeisiin ja sisälsi kirkkolauluja, rukouksia ja pyhimystarinoita.

Opetus ja koulunkäynti

Valtaosa keskiajan ihmisistä ei saanut tai tarvinnut varsinaista koulutusta. Alkeiskasvatus annettiin omassa perhepiirissä. Tavoitteena oli lähinnä, että lapset oppivat kristinopin peruskappaleet ja hyviä tapoja. Lukutaitoa ei pidetty tavallisille ihmisille tarpeellisena. Vaikka ihmisiltä puuttui nykyisenkaltainen koulutuspohja, he eivät olleet yksinkertaisen tietämättömiä. Aikakauden ihmiset kasvoivat taitaviksi niissä tehtävissä, jotka olivat heidän selviytymisensä ja toimeentulonsa kannalta tärkeitä.

Monet ammatilliset erityistaidot opeteltiin käytännön harjoittelussa. Oppipoikana tai palveluksessa oleminen oli tärkeä tapa kasvaa ammattiin ja tulevaan elämäntehtävään. Maaseudun lapsia lähetettiin piioiksi ja rengeiksi maatiloille ja kaupunkeihin, käsityöläisten tai kauppiaiden pojat taas laitettiin ammattioppiin. Kauppiaalle ja käsityöläiselle välttämätön lasku- tai kirjoitustaito voitiin opetella kotona. Aatelisten lapset saattoivat lähteä hoviin tai toiseen aatelisperheeseen oppimaan tarvittavia tapoja ja taitoja.

Varsinaista kouluopetusta annettiin lähinnä niille pojille, joiden oli tarkoitus lähteä pappisuralle. Kirkko tarvitsi koulutettuja miehiä, jotka olivat perehtyneet teologiaan ja kirkko-oikeuteen, lakiin ja kirkon hallintoon. Suomessa oli vain muutamia kouluja, jotka kaikki toimivat kaupungeissa. Tärkein oli Turun tuomiokirkon katedraalikoulu, joka aloitti toimintansa 1200–1300-lukujen vaihteessa. Viipurissa ja Porvoossa oli kaupungin ylläpitämä koulu, ja tämän lisäksi luostarien yhteydessä annettiin kouluopetusta.

Perusopetuksessa keskityttiin luku- ja kirjoitustaitoon, kristinuskon perusteisiin ja latinan kieleen. Tärkeitä opetettavia aineita olivat myös laulutaito ja matematiikka, joita tarvittiin kirkollisissa seremonioissa tai kirkon hallinnossa. Turun katedraalikoulussa opetettiin pyhiä kirjoituksia sekä eurooppalaisen mallin mukaisesti grammatiikkaa eli latinan kieltä ja kielioppia, retoriikkaa eli puhe- ja saarnataitoa sekä dialektiikkaa eli taitoa väitellä kristinopin kysymyksistä.

Lahjakkaimmat katedraalikoululaiset lähetettiin ulkomaisiin yliopistoihin. Kirkon korkeimpiin virkoihin haluavien oli käytännössä opiskeltava Keski-Euroopassa. Useimmat suomalaiset opiskelijat suuntasivat Pariisiin tai 1300-luvulta lähtien saksalaisen kielialueen yliopistoihin. Koska opetuskielenä käytettiin latinaa, eri maista tulleet opiskelijat saattoivat seurata opetusta riippumatta siitä, mikä oli heidän oma äidinkielensä.

Turun tuomiokirkon ympäristön kaivauksissa on löydetty vahatauluja ja kirjoituspuikkoja, jotka on ajoitettu 1400-luvulle. Ne lienevät kuuluneet katedraalikoululaisille. Vahatauluihin kirjoitettiin puikoilla, ja taulun täytyttyä vahapinta tasoitettiin uutta käyttöä varten.

Myös luostarit tarjosivat koulutusta muutamille lahjakkaille, pääasiassa nuorille miehille. Suomen alueella erityisen vaikutusvaltaisia olivat dominikaanien ja fransiskaanien **kerjäläisveljestöt**, jotka levittäytyivät Eurooppaan, myös Suomeen, melko pian järjestöjen perustamisen jälkeen. Dominikaanimunkit perustivat luostarin Turkuun jo vuonna 1249 ja myöhemmin toisen Viipuriin. Fransiskaaneilla puolestaan oli luostarit Viipurissa, Raumalla sekä Kökarin saarella, joka oli tärkeä meriliikenteen solmukohta Ahvenanmaan saaristossa. Luostarit tarjosivat paitsi Herran sanaa, myös sairaanhoitoa ja koulutusta.

Ruotsiin syntyi 1300-luvulla myös uudenlainen luostarijärjestö, jota kutsutaan **birgittalaiseksi**. Järjestön perustaja oli ruotsalainen aatelisnainen, myöhemmin pyhimykseksi julistettu Birgitta. Hän halusi luoda luostarijärjestön, jossa naiset voisivat keskittyä uskonnolliseen elämään, käsitöihin ja puutarhanhoitoon. Birgittalaisluostariin kuului myös munkkiveljiä, jotka elivät erillisissä tiloissa ja huolehtivat nunnien sielunhoidosta. 1440-luvulla Suomen alueelle perustettiin Naantalin birgittalaisluostari, jossa annettiin myös jonkin verran opetusta nuorille naisille.

Suomalaisten opiskelijoiden määrä Euroopan yliopistoissa 1300–1520

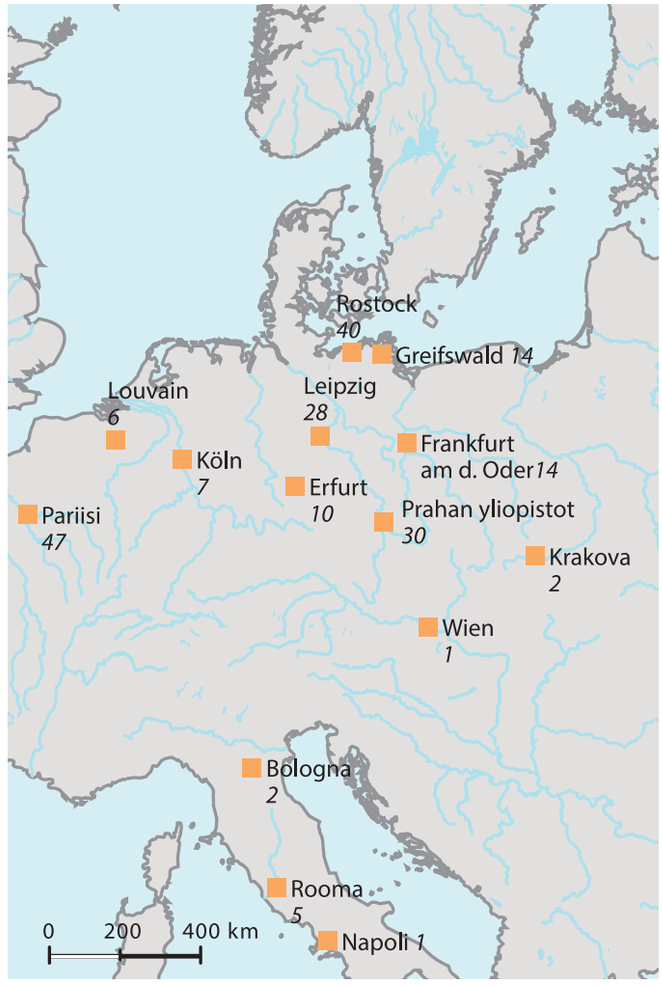

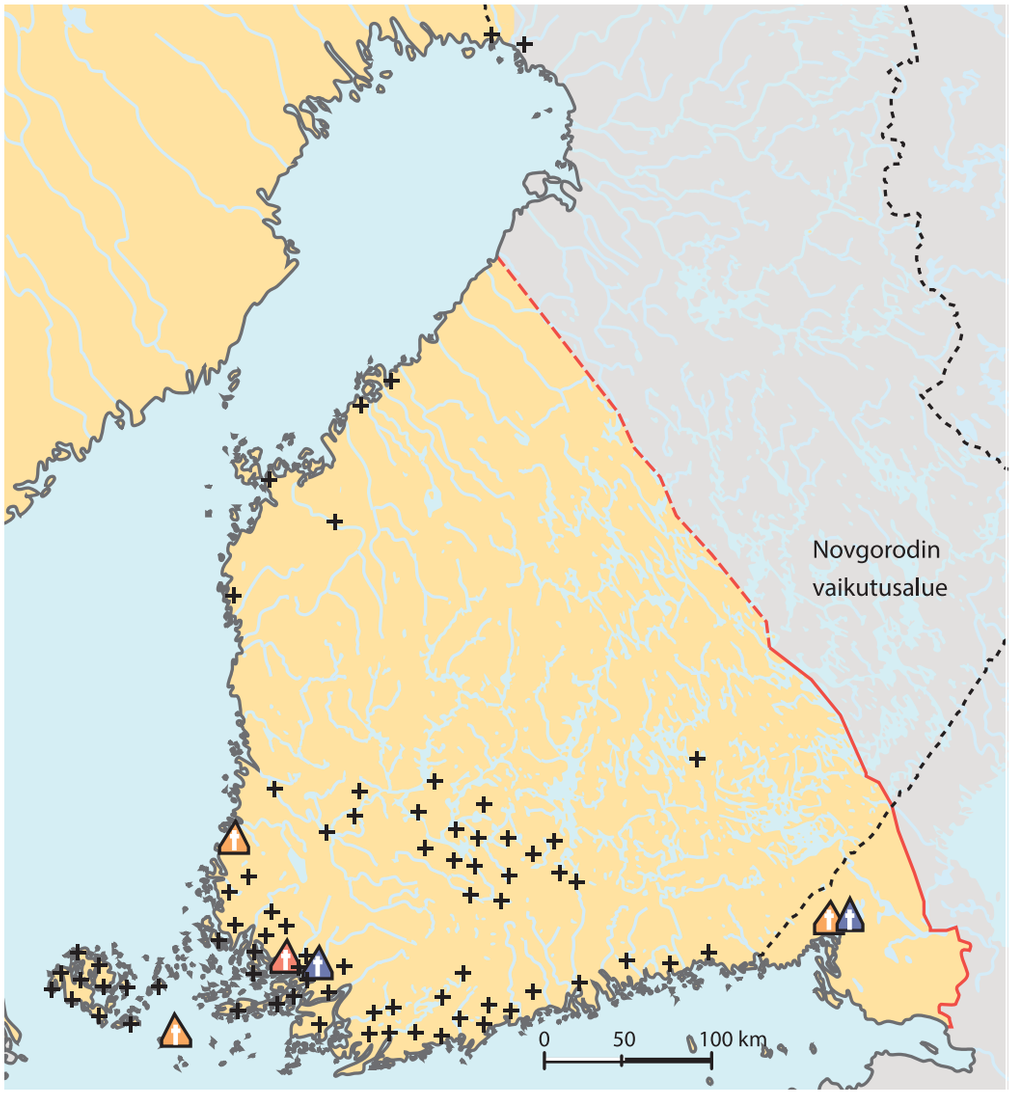

Suomen keskiaikaiset kivikirkot ja luostarit

- Kivikirkko tai kivisakasti
- Fransiskaaniluostari
- Birgittalaisluostari
- Dominikaaniluostari
- Pähkinäsaaren rauhan raja (1323)
- Suomen nykyinen raja

Turun laidalla oli dominikaanien luostari, jolla oli vilkkaat yhteydet muihin dominikaani-veljestöihin eri puolilla Eurooppaa. Kirjeet ja sopimukset vahvistettiin ajan tapaan luostarin sinetillä. Kuvassa on luostarin priorin eli johtajan sinetti, johon on kuvattu munkki polvistuneena Neitsyt Marian ja Jeesus-lapsen jalkojen juureen.

AIKALAINEN ÄÄNESSÄ

Margareta, näkyjen näkijä pohjoisesta

Nykyisen Saamenmaan keskiaikaisista asukkaista on säilynyt varsin vähän tietoja. Sitä kiinnostavampia ovat tiedot Margaretasta, joka 1380-luvulla vaelsi pitkiä matkoja niin Lapissa kuin Pohjolan kirkollisissa keskuksissakin. Margareta mainittiin Lapista saapuneeksi naiseksi, joka näki näkyjä samaan tapaan kuin Pyhä Birgitta ja joka olisi halunnut tuoda kristinuskon pohjoisen asukkaille.

Vuosien 1388–1414 välillä Margareta kääntyi monien kirkonmiesten sekä kaimansa, unionikuningatar Margaretan puoleen. Aikalaisten mukaan Margareta ei ollut saanut koulutusta, mutta hän oli saanut uskonnollisen herätyksen ja halusi pelastaa Lapin asukkaiden sielut. Lappalaisista moni luotti yhä samanistiseen uskoon eikä ollut kiinnostunut kristillisestä kasteesta.

On vaikea sanoa, mistä Margareta tarkalleen oli kotoisin, mutta hän näyttää suunnanneen käännytystoiveensa sekä nykyisten Ruotsin että Suomen alueille. Kirjeiden mukaan Margareta oli tehnyt väsymätöntä työtä käännyttääkseen Lapin asukkaita. Naisena hänellä ei ollut sijaa kirkollisissa viroissa, mutta uskonnollisena toimijana ja kristinuskon puolustajana tämä ”yksinkertainen nainen” herätti ihailua vaikutusvaltaisissa henkilöissä. Häntä verrattiinkin Pyhään Birgittaan.

Lapin tiettömät taipaleet olivat liian laajat yhden ihmisen käännytettäviksi. Monet Lapin asukkaat pysyivät vielä vuosisatojen ajan uskollisina esivanhempiensa uskomuksille. Tiedot Margaretan matkoista kertovat kuitenkin jotain naapurikulttuurien vuorovaikutuksesta. Uudet uskonnolliset kokemukset tavoittivat myös Peräpohjolan asukkaat, ja tavallinen ihminen saattoi herättää huomiota ja ansaita ylhäisten ja oppineiden kunnioituksen omalla vakaumuksellaan.

TEHTÄVÄT

1. **Ota kantaa väitteeseen: ”Suomessa oli keskiajalla vallalla samanlainen säätyyhteiskunta kuin muualla Euroopassa.”**
2. **Maatalous oli keskeinen elinkeino keskiajalla. Miten maanviljelytavat erosivat toisistaan Suomen itä- ja länsiosissa?**
3. **Miten keskiaikainen käsitys avioliitosta ja perheestä poikkesi nykyisestä käsityksestä?**
4. **Millaisia mahdollisuuksia tytöillä ja pojilla oli saada opetusta keskiajan Suomessa?**

5. Itämeren alueen valtiot ja Suomen kaupungit keskiajan lopulla

Kaupungit kehittyvät

Keskiajan kuluessa Suomi liittyi yhä tiiviimmin osaksi Itämeren alueen taloudellisia ja poliittisia verkostoja. Kirkko toimi kulttuurisesti yhdistävänä tekijänä, ja yhteys Ruotsiin veti suomalaisetkin mukaan pohjoismaiseen valtapolitiikkaan. Kaupankäynnin vilkastuminen Itämerellä johti paitsi vaurastumiseen myös kaupunkilaitoksen kehittymiseen.

Suomessa oli ollut vakiintuneita kauppapaikkoja jo esihistoriallisella ajalla. Ensimmäiset varsinaiset kaupungit, joissa oli eurooppalaiseen tapaan vakituista asutusta, oma hallinto ja selvästi maaseudusta eroava elämäntapa, syntyivät vasta ristiretkikauden lopulla 1200–1300-lukujen vaihteessa. Keskiajan lopulla Suomessa oli vain kuusi kaupunkia: Turku, Viipuri, Ulvila, Porvoo, Rauma ja Naantali.

Suurin osa keskiajan kaupungeista perustettiin hallitsijan käskystä. Perustamisen tavoitteena oli keskittää kaupankäynti ja käsityöammatit kaupunkeihin, missä niitä voitiin helpommin valvoa ja verottaa. Hallitsija suosi kaupunkeja myöntämällä niille etuoikeuksia, kuten itsehallinnon sekä yksinoikeuden kaupankäyntiin. Maaseudulla oli lupa järjestää vain lyhytaikaisia markkinoita, ja muu kaupankäynti oli laissa kielletty. Maaseudun kauppakieltoa oli kuitenkin vaikea valvoa, ja talonpojat purjehtivat tarvittaessa kaupankäyntiin ulkomaillekin.

Suuri osa kauppatavaroista kulki vesireittejä pitkin, joten kaupungit syntyivät luonnollisesti niiden äärelle. Kaikki Suomen keskiaikaiset kaupungit syntyivät rannikolle ja monet niistä myös jokien suulle, mistä oli helppo kulkea vesitse sisämaan markkinapaikoille. Monissa paikoissa, esimerkiksi Turussa ja Raumalla, seudulla oli jo vakiintunut kauppapaikka, jonka aseman kruunu ainoastaan vahvisti. Kaupungin kasvua tai perustamista saattoi suosia myös hyvä puolustuksellinen asema linnan läheisyydessä. Lisäksi merkittävä kirkollinen keskus saattoi kohota kaupungiksi, sillä papisto ja luostarit tarvitsivat kauppiaiden ja käsityöläisten palveluja ja pyhiinvaeltajat majoitusta.

Kaupungeista tuli paitsi kaupan myös kirkollisen elämän, hallinnon ja kansainvälisten yhteyksien kannalta tärkeitä keskuksia. Kooltaan ne eivät vastanneet Keski-Euroopan kaupunkeja. Esimerkiksi kaupunkiporvariston itsenäisyyden ja turvallisuuden taanneita muureja ei Suomen kaupungeista ollut kuin Viipurilla. Useimmat suomalaiskaupungit olivat vain muutaman sadan asukkaan pieniä yhteisöjä, jotka eivät ulkoisesti paljoakaan eronneet ympäröivästä maaseudusta. Muutaman tuhannen asukkaan Turku tosin kuului Ruotsin valtakunnan suurimpiin kaupunkeihin.

Suomen kaupungit keskiajalla ja Itämeren alue uuden ajan alussa

Kalmarin unioni 1397–1523

Suomen keskiaikaiset kaupungit

Elämää kaupungeissa

Vaikka Suomen kaupungit olivat ulkoisesti vaatimattomia, niiden tarkoitus ja toiminta erottivat ne selvästi maaseudusta. Maaseudulla elämää sääteli maatalous ja vaurauden perustana oli maaomaisuus, kaupungit sen sijaan rakentuivat vaihdannan varaan. Maalla ihmisten tärkeimpänä tukena oli oma suku, kaupunkiyhteisössä naapurusto ja ammattiryhmä loivat tukiverkostoa perheen ohella. Kaupungeilla oli myös oma lakinsa, joka antoi enemmän ohjeita kaupankäynnistä kuin maaseudulla sovellettu maanlaki.

Kaupungissa asukkaat olivat erikoistuneet eri ammatteihin, joten laissa tarvittiin monenlaisia säädöksiä ammattien harjoittamisesta. Kauppiaiden lisäksi porvaristoon kuuluivat itsenäiset käsityöläiset. Arvostetuimmat ammatit, kuten sepän ammatti, olivat tarkkaan valvottuja: oman alan mestariksi pääsi vasta harjoiteltuaan oppipoikana ja palveltuaan kisällinä. Kaupungissa oli sellaisiakin ammatteja, joissa naiset saattoivat toimia. Heistä on mainintoja esimerkiksi leipojina, majatalonpitäjinä, torimyyjinä ja panttilainaajina.

Kaupunkien porvaristo oli säätynä kansainvälinen. Vauraista kauppaporvareista monet olivat syntyjään saksalaisia. He pitivät yhteyttä muihin Itämeren alueen kaupunkeihin niin kauppa- kuin perhesuhteidenkin takia. Monet kauppiaat lähet-

Piispa Maunu II Tavast kuvattuna Pyhän Henrikin sarkofagin kanteen. Maunu tilasi komean sarkofagin Nousiaisten kirkkoon, jossa perimätiedon mukaan oli Pyhän Henrikin hauta ja joka oli varhaisella keskiajalla tärkeä uskonnollinen keskus.

AIKALAINEN ÄÄNESSÄ

Keskiajan mahtimies piispa Maunu

Vaikka keskiajan Suomea ei ollut olemassa varsinaisena itsenäisenä hallintoalueena, Turun hiippakunta kattoi käytännössä suuren osan nyky-Suomen aluetta Turusta Karjalaan ja pohjoiseen Tornionjoelle asti. Turun piispa käytti siten merkittävää valtaa. Piispana toimi yleensä aatelissukuun kuuluva mies. Piispa oli myös kuninkaan valtaneuvoston jäsen, ja siksikin hänellä oli poliittista vaikutusvaltaa.

Mynämäkeläinen Maunu Olavinpoika, piispana Maunu II Tavast (k. 1452), oli tyypillinen keskiajan kirkollinen johtaja. Maunu syntyi 1370-luvulla aatelisperheeseen. Hänen veljensä päätyivät tärkeisiin maallisiin virkoihin, ja sisaret avioituivat tärkeisiin perheisiin. Maunulla oli siis alusta alkaen hyvät lähtökohdat nousta vaikutusvaltaiseen asemaan.

Nousu korkeaan pappisvirkaan vaati yliopistokoulutusta, joten Maunu Tavast matkusti Prahan yliopistoon opiskelemaan. Maisteriksi valmistuttuaan hän hankki kokemusta ja vahvisti suhteitaan kuninkaan **kansliassa**. Turun hiippakunnan piispaksi hänet valittiin vuonna 1412.

Piispa sai hallittavakseen suuren määrän maaomaisuutta, arvokkaita kivirakennuksia ja kartanoita, ja hänellä oli oikeus kerätä veroja. Maunu Tavastin hallintokausi osui hyvään ajankohtaan, sillä 1400-luvun alkupuoliskolla ei käyty suurempia sotia, joten hän saattoi perustaa uusia seurakuntia ja rakennuttaa kirkolle runsaasti uusia rakennuksia.

Piispan tehtäviin kuului kirkon ja hiippakunnan edustaminen niin kotiseudulla kuin ulkomailla. Maunu Tavast tekikin muun muassa kalliin pyhiinvaellusmatkan Jerusalemiin ja isännöi yhtä lailla myös ulkomaalaisten vieraiden käyntejä Suomessa. Eräälle ulkomaiselle vierailijalle hän opetti suomenkielisen ilmaisun, joka on ainoa keskiajalta säilynyt kokonainen suomenkielinen virke: “Minä tahdon kernaast’ puhua suomen kielen, mutta en minä taida“.

Taiteilijan näkemys keskiajan Turusta. Kaupungin keskustaa hallitsevat tuomiokirkko ja suurtori, jolla raatihuonekin sijaitsee. Kaupungin suojaksi ei koskaan rakennettu muureja, jotka Euroopassa usein erottivat kaupungin maaseudusta. Raatihuoneen lähellä rakennukset olivat komeimmillaan, kun taas tuomiokirkon takainen Mätäjärven kortteli oli köyhempää aluetta. Kortteli sai nimensä järvestä, joka oli jo 1300-luvulla pahoin jätteiden pilaama. Samalla suunnalla oli myös hirsipuu, jossa rikolliset kuten varkaat päättivät päivänsä. Dominikaaniluostari sijaitsi hiukan kaupungin ulkopuolella, melko lähellä jokea. Turun linna sijaitsee kolmen kilometrin päässä Aurajoen suussa. Se oli kaupungista irrallinen hallinto- ja puolustuskeskus, joka ei näy piirroksessa.

tivät poikiaan oppiin tai tyttäriään avioon toisten kaupunkien porvareille. Porvariston alemmissa ryhmissä, pikkukauppiaiden ja käsityöläisten joukossa, oli enemmän suomalaisia. Kaupungin asukkaiden enemmistö, työntekijät ja palveluskunta, oli paljolti kotoisin läheiseltä maaseudulta.

Kaupungilla oli itsehallinto, jonka lähtökohtana oli saksalaiskauppiaiden mukana tullut hallintomalli. Valtaa käyttivät korkea-arvoisimpien porvarien joukosta valittu **raati** ja **pormestarit**, joita saattoi olla yhtä aikaa useita. Pohjois-Saksan tai Italian kaupunkien tapaisesta itsenäisyydestä ei täkäläinen porvaristo voinut kuin uneksia. Kaupungit pysyivät oikeuksistaan huolimatta hallitsijan kontrollissa. Kuningasta edusti **kaupunginvouti**, joka valvoi lakien noudattamista ja kaupungin hallintoa.

Myös kaupunkien rakentamisessa otettiin mallia saksalaisista kaupungeista, joiden keskustaa hallitsi raatihuone ja sen viereinen tori kojuineen ja aittoineen. Vauraimpien perheiden kivitalot sijaitsivat torin lähellä. Valtaosa taloista rakennettiin kuitenkin puusta. Eri ammattien edustajat asuivat kaupungin eri osissa. Kaupungit olivat

Kuvan pienoismalli esittää turkulaisen kaupunkitalon pihapiiriä keskiajalla. Kivitalon pihapiirissä, jokirannan suunnalla, oli useita aittoja, joita käytettiin muun muassa kauppatavaroiden ja ruoan varastoimiseen. Myös kivirakennuksen kellari- ja vinttikerroksissa oli paljon varastotilaa.

myös tärkeitä uskonnon keskuksia, ja kaupungin tärkein kirkko sijaitsi usein lähellä keskustaa.

Eurooppalaisen mallin mukaan suomalaisiin kaupunkeihin perustettiin myös **kiltoja**. Ne olivat kaupungin rikkaiden ja vaikutusvaltaisten asukkaiden yhteenliittymiä, joilla oli kullakin oma suojeluspyhimyksensä. Killoilla oli kaupungeissa paljon poliittista ja taloudellista vaikutusvaltaa.

Monet suomalaiset tutustuivat kaupunkielämään meren toisella puolella kohoavassa Tukholmassa, joka 1200-luvulta lähtien vahvisti asemaansa valtakunnan pääkaupunkina. Jotkut lähtivät oppimaan ammattia, toiset palkattiin palvelijoiksi, muutamat pakenivat lain kouraa suuren kaupungin vilinään. Jotkut suomalaistulokkaat nousivat arvostetuiksi Tukholman porvaris- ja käsityöläisyhteisöjen jäseniksi, mutta myös monet kaupungin alamaailmaan kuuluneet rikolliset olivat syntyjään Suomesta.

Hansaliitto valvoo kauppaa

Saksalaisten kauppiaiden rooli Itämeren alueella oli myöhäiskeskiajalla keskeinen. Heitä muutti runsaasti Puolan, Baltian ja Pohjoismaiden alueelle, joilla he organisoivat kansainvälistä kauppaa ja toivat mukanaan omat tapansa ja perinteensä. Kauppiaat olivat jo 1100-luvulla muodostaneet löyhän kauppaliittymän, jonka keskuspaikaksi muodostui Lyypekki. Vähitellen itsehallinnolliset Itämeren kaupungit muodostivat paitsi kauppiaiden, myös kaupunkien välisen liiton, hansan.

Hansakaupungit myönsivät toisilleen tullivapauden ja kokoontuivat säännöllisesti hansapäiville missä päätettiin kaupunkien yhteisistä asioista, kuten taloudesta, politiikasta ja puolustuksesta. Hansa hallitsi sekä Itämeren että Pohjanmeren kauppaa samalla tavalla kuin Italian kaupunkivaltiot pitivät hallussaan Välimeren kauppaa. Varakas hansaliitto saattoi halutessaan jopa nostaa valtaan tai nujertaa Itämeren valtakuntien hallitsijoita. Tärkeimmät Itämeren kauppakaupungit kuten Lyypekki, Danzig (Gdansk), Riika ja Tallinna kuuluivat hansaliittoon.

Vaikka Suomen kaupungit eivät olleet hansaliiton jäseniä, hansa oli niille keskeinen kauppakumppani. Suomen viennistä suuri osa kulki suo-

Keskiaikaisten lasilöytöjen mukaan valmistettu kopio nauharuodepikarista. Tutkijat luulivat pitkään, että Suomesta ei ole säilynyt keskiaikaisia lasiesineitä. Arkeologinen tutkimus on kuitenkin osoittanut, että ainakin kaupunkilaisilla oli keskiajallakin hienoja, etelämpää Euroopasta tuotuja lasiastioita.

Muotia ja maallista mukavuutta

Hansakaupunkien kautta Länsi- ja Keski-Euroopaan vietiin Itämeren alueen tuotteita kuten turkiksia, nahkoja, kalaa ja rautaa. Pohjoiseen palatessaan laivat toivat muun muassa säilöntään tarvittavaa suolaa ja ylellisyysesineitä, kuten kaukana Venetsiassa valmistettuja lasipikareita sekä ranskalaista ja saksalaista viiniä.

Kankaat olivat tärkeä tuontitavara. Flanderin ja Englannin pehmeä ja taipuisa villakangas oli arvostettua kauppatavaraa, ja kangaspakat kelpasivat myös maksuvälineeksi. Yhteiskunnalliset erot näkyivät vaatetuksessa: aateliset ja rikkaat porvarit pukeutuivat hienoon ulkomaiseen verkaan ja jopa samettiin, kun taas tavallinen väki sai tyytyä karkeampiin villakankaisiin ja kotikutoisiin vaatteisiin. Värejä käytettiin kuitenkin runsaasti, ja esimerkiksi punainen väri oli vaatteissa suosittu. Keskiajan katuvilinässä näki siis monenlaista värikirjoa.

Vaatemuodin uutuudet kulkeutuivat yllättävänkin nopeasti myös Itämeren pohjoiskolkkiin. Muotivaatteisiin kuuluivat muun muassa turkiskoristeet sekä raskaat, kulkusilla koristetut vyöt. Kirkko paheksui liiallista ulkonäöllä koreilua syntisenä, mutta toisaalta kirkkojen pyhimyskuvat esiintyivät usein viimeisen muodin mukaisissa asusteissa.

raan tai Tukholman kautta hansakaupunkeihin. Suomeenkin muutti hansakaupunkien asukkaita, joista monet puhuivat saksaa, Itämeren alueen kansainvälisen kaupan kieltä. Saksalaisilla hansakauppiailla oli myös vahva edustus esimerkiksi Tukholman ja Turun kaupunkien raadeissa.

Keskiajan kuluessa monet alkoivat kokea, että saksalaiskauppiaat olivat saaneet liian paljon vaikutusvaltaa, ja heidät syrjäytettiin esimerkiksi Tukholmassa. Vaikka kotimaiset kauppiaat pitivät saksalaisia kilpailijoinaan, nämä olivat samalla elintärkeitä yhteistyökumppaneita. Monet saksalaiset tulokkaat asettuivat vähitellen uuteen kotimaahansa, solmivat avioliittoja ja rikastuttivat kaupunkeja tärkeillä kauppasuhteillaan.

Kalmarin unioni yhdistää Pohjoismaat

Keskiajan kuluessa kolme pohjoismaista valtakuntaa olivat laajentuneet ja niiden rajat olivat vakiintuneet. Ruotsi oli ottanut Suomen alueen omaan valtapiiriinsä, Norja puolestaan hallitsi Islantia. Tanskan valtakuntaan kuului osia nykyisestä Etelä-Ruotsista. 1300-luvulta lähtien valtakuntien rajat ylittävä valtapolitiikka voimistui. Pohjoismaiden kuninkaalliset olivat sukua toisilleen ja saattoivat siksi esittää vaatimuksia toistensa valtaistuimiin.

Koska kuningas valittiin vaalilla, Ruotsin valtakunnan ylimyksillä oli mahdollisuus vaikuttaa siihen, kuka nousi hallitsijaksi. Joskus ylimykset saattoivat suosia naapurimaasta tulevaa kruununtavoittelijaa, koska hän oli riippuvaisempi valitsijoidensa tuesta. Näin ylhäiset suvut saattoivat toivoa pääsevänsä vaikuttamaan kuninkaan päätöksiin. Hallitsijaksi voitiin myös nostaa kuningasperheeseen kuuluva pieni lapsi, jonka lapsuuden aikana ylhäisaateli saattoi käyttää todellista valtaa.

Laajin pohjoismainen yhteenliittymä, Kalmarin unioni, syntyi 1300-luvun lopulla, kun Tanskan ja Norjan nuori leskikuningatar Margareeta yhdisti valtansa alle kaikki Pohjolan valtakunnat. Pohjoismaisen liiton suosiota ylimyspiireissä kasvatti tuohon aikaan se, että saksalaisten kauppiaiden ja hallitsijoiden valta Itämerellä koettiin uhkaavan suureksi. Tasapainoa haettiin pohjoismaisesta yhteistyöstä. Margareeta oli kylmäverinen ja taitava poliitikko, jota aikalaiset arvostivat.

Koska valtakunnan ajateltiin tarvitsevan kruununperijän eikä Margareetalla ollut elossa olevaa poikaa, hän valitsi ottopojakseen ja seuraajakseen nuoren Eerik Pommerilaisen. Eerik kruunattiin kaikkien kolmen valtakunnan hallitsijaksi Kalmarissa vuonna 1397. Tuolloin syntyi virallisesti kaikkia Pohjoismaita yhdistävä **personaaliunioni**. Tämä tarkoitti sitä, että valtakuntia johti yhteinen hallitsija, mutta kullakin valtakunnalla oli oma lainsäädäntö ja hallinto. Vaikka Eerik oli virallisesti valtakuntien johdossa, ”äiti” Margareeta jatkoi vallankäyttöä kuolemaansa asti vuoteen 1412.

Unioni alkaa rakoilla

Kalmarin unionin vaikutukset olivat aluksi Suomelle myönteisiä. Laaja unioni koettiin rauhan takeeksi, ja suomalaiset johtohahmot, kuten piispat, antoivatkin pitkään tukensa unionihallitsijalle. Margareetan kuoltua valtataistelut alkoivat kuitenkin repiä Ruotsia ja Tanskaa erilleen. Ruotsissa oltiin tyytymättömiä tanskalaishallitsijaan, sillä valta ja hallintovirat näyttivät lipuvan kuninkaan tanskalais- ja saksalaissyntyisille suosikeille. Tanska kulutti unionin varoja taisteluihin etelärajoillaan ja riiteli hansaliiton kanssa, mikä vaikeutti Ruotsin ulkomaankauppaa. Ruotsi olisi halunnut tukea idänpolitiikalleen, mutta itärajan tapahtumat olivat liian kaukana kiinnostaakseen Tanskaa.

Vuonna 1434 syttyi kapina, ja Eerik Pommerilainen syöstiin vallasta kaikissa kolmessa Pohjoismaassa. Ruotsalaiset valitsivat ylimystensä joukosta **valtionhoitajan**, jonka tuli hallita Ruotsia. Unionia ei virallisesti purettu, ja 1400-luvulla Ruotsi hyväksyi lyhyiksi ajoiksi tanskalaisen unionihallitsijan kuninkaakseen. Suuren osan ajasta maata kuitenkin hallitsivat nimenomaan ruotsalaiset valtionhoitajat.

Valtataistelut kärjistyivät 1400-luvun lopussa ja 1500-luvun alussa, jolloin Ruotsi oli käytännössä jatkuvasti sodassa Tanskaa vastaan. Ruton heikentämä Norja sen sijaan pysyi Tanskan alaisuudessa. Tanska haki tukea Moskovasta, ja unioniriidat olivat osasyynä Venäjän ja Ruotsin väliseen sotaan vuosina 1495–1497. Sota oli Suomelle raskas. Tanskan laivasto hyökkäili Suomen rannikolle ja ryösti kauppalaivoja.

HISTORIAPOLITIIKKA

Venäjän synty ja vanha viha

Venäjä valtakuntana syntyi, kun Moskovan suuriruhtinaat alkoivat keskiajan lopulla yhdistää hajanaisia ruhtinaskuntia voimakkaaksi valtakunnaksi. Novgorod liitettiin Moskovaan 1470-luvulla, ja uusi vahva naapuri alkoi kiivaasti puolustaa Pähkinäsaaren rauhan rajoja. Suomalainen uudisasutus oli levinnyt kauas rajan yli, ja venäläiset valittivat, että Olavinlinna oli rakennettu heidän puolelleen rajaa.

Valtataistelu johti ”**vanhaan vihaan**” 1495–1497, jonka aikana venäläiset sotajoukot hävittivät Suomea aina Pohjanmaata ja Hämettä myöten. Moskovan suuriruhtinaalla oli käytössään hyvin varustautunut armeija, johon oli värvätty Euroopan parhaita piiritys- ja ampumatekniikan asiantuntijoita. Myös suomalaiset ja ruotsalaiset joukot tekivät hyökkäyksiä itärajan yli.

Vanha viha päättyi välirauhaan vuonna 1497. Molemmat osapuolet hyväksyivät muodollisesti Pähkinäsaaren rauhan rajan, mutta käytännössä sitä ei noudatettu. Ruotsin valta ja suomalainen asutus levisivät edelleen Savossa ja Pohjanmaalla. Vaikka rauhaa onnistuttiin jatkamaan useiksi vuosikymmeniksi, oli vain ajan kysymys, milloin sota alkaisi uudelleen. Ruotsilla oli nyt idässä vahva kilpailija, jonka taloudelliset ja poliittiset muutokset vaikuttivat Suomen kohtaloihin.

TEHTÄVÄT

1. Selitä seuraavat käsitteet:
a) porvaristo
b) kilta
c) kaupunginvouti
d) pormestari.

2. Luettele Suomen keskiaikaiset kaupungit. Miksi kaupungit olivat pienuudestaan huolimatta tärkeitä?

3. Pohjoismaiden kuningashuoneet yhdistyivät Kalmarin unioniksi 1390-luvulla.
a) Miksi Kalmarin unioni muodostettiin 1390-luvulla?
b) Millaiset seikat loivat riitaa ja epäyhtenäisyyttä Kalmarin unionin sisälle?

4. Miksi Olavinlinnan rakentaminen 1470-luvulta alkaen suututti venäläisiä?

1. Tarkastele ensimmäiseen ristiretkeen liittyvää kuvaa Pyhän Henrikin sarkofagista ja lue tekstikatkelma Pyhän Henrikin legendasta. Messinkilevyin koristettu sarkofagi on 1410-luvulta.

a) Millaisen kuvan sarkofagikuvitus ja legendateksti antavat ensimmäisestä ristiretkestä?
b) Mitä asioita lähteet korostavat ja mistä nämä korostukset voisivat johtua?
c) Miten uskottavasti lähteet kuvaavat ristiretken tapahtumia?
d) Miksi ensimmäisen ristiretken todenperäisyyttä on ajoittain epäilty?

Mutta kun Suomen silloin sokea ja julma pakanakansa aiheutti usein Ruotsin asukkaille raskaita vahinkoja, pyhä Erik-kuningas otti mukaansa Uppsalan kirkosta autuaan Henrikin, kokosi sotajoukon ja suuntasi sotaretken Kristuksen nimeen ja oman kansansa vihollisia vastaan. Kun hän oli pakottanut nämä voimallisesti kristinuskoon ja oman valtansa alaisuuteen sekä kastanut suuren joukon ja perustanut noille seuduille kirkkoja, hän palasi Ruotsiin kunniakkaana voittajana.

Tuomas Heikkilä: *Pyhän Henrikin legenda* (SKS 2005)

KERTAUS

- **Keskiajalla Suomen alue liittyi osaksi kristittyä Eurooppaa. Samalla maahan levisi kirjoitustaito.**
- **Länsi-Suomi ja eteläranniko siirtyivät osaksi Ruotsin valtakuntaa ja katolista kirkkoa. Novgorod ja ortodoksikirkko vaikuttivat itäsuomalaisten elämään.**
- **Ruotsin kuninkaan valta näkyi Suomessa verojen, yhtenäisten lakien ja linnojen rakentamisen muodossa.**
- **Valtakunta oli jaettu linnalääneihin. Linnat olivat paikallisen hallinnon, verotuksen ja puolustuksen keskuksia.**
- **Keskiajalla kehittyi vähitellen säätyjako. Ruotsin valtakunnassa säätyjä oli neljä: papisto, aateli, porvaristo ja talonpojat.**
- **Perheen ja paikallisyhteisön merkitys oli ihmisten elämässä suuri. Suku ja sen asema vaikuttivat ihmisen mahdollisuuksiin solmia avioliitto tai edetä elämässään.**
- **Kirkolla oli suuri vaikutus tavallisen ihmisen elämässä ja politiikassa. Kirkollinen kalenteri juhlineen rytmitti vuoden kulkua.**
- **Suomalaiset kaupungit olivat pieniä mutta vilkkaassa yhteydessä Itämeren kauppaa hallinneen hansaliiton kanssa.**
- **Keskiajan lopulla perustettuun Kalmarin unioniin kuuluivat Tanska, Norja ja Ruotsi, Suomi mukaan luettuna.**

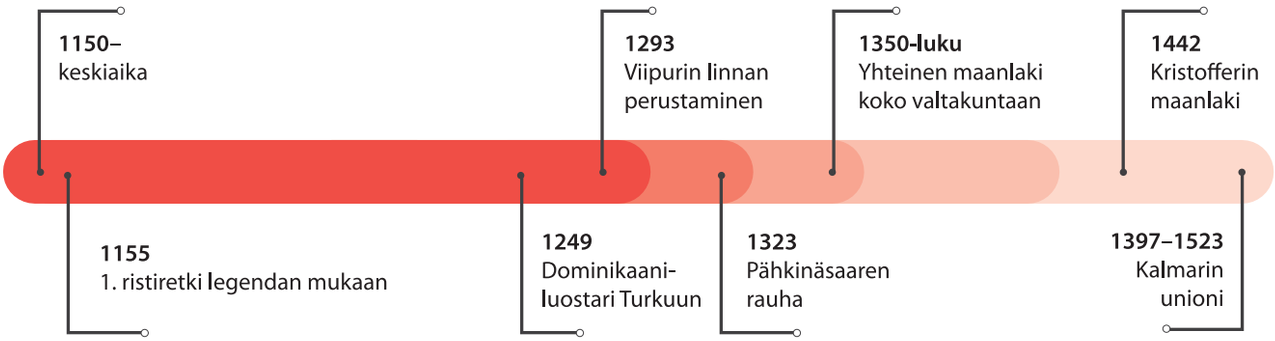

Suomi uuden ajan alussa

Suuret muutokset ravistelivat Suomea ja Ruotsia keskiajan päättyessä 1500-luvulla. Kustaa Vaasan johdolla Ruotsi erosi Kalmarin unionista ja maasta alettiin kehittää modernia, keskusjohtoista valtiota. Kuninkaan valtaa vahvistettiin, hallinto kehittyi, ja aatelissukujen asema heikkeni. Kustaa Vaasan kaudella aloitettiin myös reformaatio eli uskonpuhdistus. Sen myötä Ruotsista tuli luterilainen maa, joka erosi katolisen kirkon ja paavin vaikutuspiiristä. Suomelle nämä muutokset tarkoittivat muun muassa oman kirjakielen luomista ja toisaalta joutumista pelinappulaksi aikakauden sodissa ja valtataisteluissa. Uudistukset loivat perustan, jonka avulla Ruotsi nousi 1600-luvulla yhdeksi Euroopan suurvalloista. Suurvallan tarpeisiin luotiin tehokas hallintokoneisto, ja sotasaaliita kahmineet aateliset rakensivat mahtavia kartanoita. Tavallinen kansa maksoi korkeita veroja ja lähetti nuoria miehiä sotiin kauaksi kotoa. Ankarista ajoista huolimatta Suomi säilyi pitkään suojassa hyökkäyksiltä ja hallinnon keskittäminen mahdollisti monia uudistuksia.

Ruotsin ja Tanskan laivastot ottavat yhteen 1600-luvun maalauksessa. Ruotsi erosi Tanskan johtamasta Kalmarin unionista vuonna 1523. Seuraavina vuosisatoina maat kilpailivat johtoasemasta Itämeren alueella ja kävivät jatkuvia sotia. Ruotsi pääsi 1600-luvulla niskan päälle kamppailussa ja nousi Pohjois-Euroopan suurvallaksi. **Selvitä, kuinka monta sotaa Ruotsi kävi 1500- ja 1600-luvuilla.**

6.
Valtio uudistuu levottomalla 1500-luvulla

Ruotsi eroaa Kalmarin unionista

Kalmarin unioni oli 1500-luvun alkuun tultaessa jakautunut yhä selkeämmin kahtia. Ruotsin ylimystö halusi tehdä ratkaisujaan itsenäisemmin ja valitsi ajoittain Tanskasta riippumattoman **valtionhoitajan** maan johtoon. Suomessa oli kyllästytty unioniriitoihin, jotka johtivat itärajan turvattomuuteen ja tanskalaisten hävitysretkiin.

Tanskan kuningas Kristian II yritti pitää rakoilevan unionin kasassa. Tukholmaan kutsuttiin vuonna 1520 Ruotsin korkea-arvoisimmat aateliset juhlimaan Kristian-kuninkaan kruunajaisia. Juhlallisuuksien jälkeen linnan portit suljettiin, kuningas luki vangituille syytteet kerettiläisyydestä ja tuomitsi kaikki kuolemaan. Tukholman suurtorilla koettiin verilöyly, jossa mestattiin yli 80 unionin vastustajaa. **Tukholman verilöylyä** seurasi kapina, jota johti Kustaa Eerikinpoika Vaasa. Hänen isänsä ja muita sukulaisia oli teloitettu verilöylyssä.

Kristian II kuvitteli saavansa ruotsalaiset talonpojat taakseen teloituttamalla ruotsalaisia ylimyksiä. Talonpojat olivat kuitenkin Ruotsissa vapaita toisin kuin Tanskassa, jossa vallitsi maaorjuus. Talonpoikien keskuudessa virisi tanskalaisvastainen kapinaliike, jota Kustaa Vaasa asettui tukemaan. Kustaa Vaasa sai hansaliitolta taloudellista tukea sotatoimilleen, ja vuosia kestäneen sotimisen jälkeen Ruotsi irtautui Kalmarin unionista. Vuonna 1523 tanskalaiset sotajoukot karkotettiin Suomen linnoista ja Kustaa Vaasa kruunattiin Ruotsin kuninkaaksi. Kalmarin unionin aika Pohjolassa oli päättynyt.

Kustaa Vaasa uudistaa Ruotsia

Kustaa Vaasa ei ollut kuninkaallista sukua, vaan vallankaappaaja, eikä hänen asemansa valtaistuimella ollut aluksi varma. Kuninkaan tärkeimpiä tavoitteita olikin vahvistaa hallitsijan asemaa ja samalla heikentää vahvoja kilpailijoita, kirkkoa ja aatelissukuja. Kirkon valta vietiin **reformaation** eli uskonpuhdistuksen kautta, kun Ruotsin luterilainen kirkko irrotettiin Roomasta vuonna 1527 valtiopäivien päätöksellä. Kirkon ja luostareiden laaja omaisuus siirtyi valtiolle.

Aatelin valtaa kuningas rajoitti suosimalla aatelittomia virkamiehiä ja vähentämällä läänitysoikeuksia. Keskiajan linnanpäälliköillä ja voudeilla oli ollut valta päättää lääniensä asioista ja käyttää suurin osa verotuloista läänissään niin kuin parhaiten katsoivat. Kustaa loi nyt tehokkaan **voutihallinnon**: paikalliset voudit keräsivät verot ja toimittivat ne suoraan Tukholman verokamariin. Ruotsille kehitettiin myös uudenlainen keskus-

Unionikuninkas Kristian II (vas.) sai ruotsalaisten suussa lempinimen Tyranni. Kristian joutui lopulta epäsuosioon myös kotimaassaan Tanskassa, josta hänet karkotettiin vuonna 1523. Samana vuonna Kustaa Eerikinpoika (oik.) kruunattiin Ruotsin kuninkaaksi. Myöhemmin häntä alettiin kutsua Kustaa Vaasaksi.

hallinto, jossa kuninkaan apuna toimi joukko palkattuja virkamiehiä.

Kustaa Vaasa halusi myös vakiinnuttaa vallan omalle suvulleen ja sai hyväksytyksi päätöksen, jolla keskiaikainen vaalikuninkuus korvattiin **perintökuninkuudella**. Kustaan vanhimmasta pojasta Eerikistä tuli kruununperijä ja Vaasa-suvun vallan jatkaja. Sukunsa asemaa kuningas yritti vahvistaa myös tekemällä pojistaan herttuoita ja antamalla näille hallittavaksi laajoja alueita ja enemmän valtaa kuin oli vanhoilla aatelissuvuilla.

Keskiajan hajanainen, linnalääneihin jakautunut Ruotsi alkoi 1500-luvulla muuttua uuden ajan valtioksi, jonka valtakeskus oli Tukholmassa. Kuninkaan voimavarat olivat kuitenkin rajalliset, eikä hän voinut tehdä päätöksiä likimainkaan itsevaltaisesti. Myös mahtavien aatelismiesten ja jopa tavallisten alamaisten mielipide piti ottaa huomioon. Se tehtiin kutsumalla tarvittaessa säätyjen edustajat koolle valtiopäiville, joilla päätettiin tärkeimmistä asioista valtakunnan laajuisesti. Valtiopäivät olivat kuitenkin pitkään vain kokouksia, joissa kuningas esitteli suunnitelmansa ja vaati kaikkia säätyjä sitoutumaan uudistuksiinsa.

Ruotsissa 1500-luvulla tehtyjä uudistuksia on usein väitetty Kustaa Vaasan ansioksi. Väite on sikäli totta, että kuningas ajoi asioita tarmokkaasti ja puuttui vähäisiinkin päätöksiin henkilökohtaisesti. Kustaa Vaasan kaudella tehdyt uudistukset eivät kuitenkaan olleet ainutlaatuisia, vaan ne noudattelivat 1500-luvulle ominaisia eurooppalaisia virtauksia. Uudistusten toimeenpanoa jatkettiin hänen poikiensa hallituskausina.

Kustaa Vaasan ajan keskushallinto

Talous ja kaupungit vallankäytön kohteina

Kustaa Vaasa oli kiinnostunut valtakuntansa taloudesta, jota alettiin uudistaa monin eri tavoin. Ruotsi oli väkiluvultaan pieni, verraten köyhä ja kaupallisesti kehittymätön. Kaiken lisäksi valtion kassa oli tyhjä ja maa veloissa pitkän itsenäistymissodan jäljiltä. Kustaa Vaasan talouspolitiikka perustui siihen, että valtio osallistui aktiivisesti tuotantoon ja kaupankäyntiin. Valtion aktiivisen talouspoliittisen roolin vuoksi Kustaan politiikkaa on kutsuttu **varhaismerkantilismiksi.**

Kustaa Vaasan toimet olivat usein kovakouraisia. Kun kuningas piti hansakauppiaiden nauttimia etuoikeuksia syynä valtion verotulojen pienuuteen, hän alkoi karsia kauppiaiden privilegioita. Aluksi hansakauppiaiden tavaroille määrättiin tullimaksuja ja niitä vastustaneiden omaisuus takavarikoitiin. Lopulta hansan privilegiot kumottiin kokonaan.

Kaupunkien perustaminen oli tärkeä osa talouspolitiikkaa, sillä niiden oli määrä kasvaa kaupan keskuksiksi. Tammisaari sai kaupunkioikeudet vuonna 1546, ja vuonna 1550 Kustaa Vaasa määräsi Helsingin kaupungin perustettavaksi Vantaanjoen suulle. Tavoitteena oli horjuttaa kukoistavan hansakaupunki Tallinnan valta-asema Suomenlahden kaupassa. Porvoon, Rauman, Ulvilan ja Tammisaaren asukkaita käskettiin muuttamaan Helsinkiin, jotta uusi kaupunki kasvaisi nopeasti.

Helsinki ei kuitenkaan menestynyt odotetusti, sillä sen alkuperäinen sijainti oli merenkulun kannalta epäedullinen. Kaupunkiin pakkosiirretyt porvarit olivat vastahankaisia, ja monet palasivat luvan saatuaan kotiseuduilleen. Ulvilan porvareiden osalta tämä tarkoitti asettumista uuteen Porin kaupunkiin, joka perustettiin vuonna 1558 Ulvilaa paremmalle paikalle Kokemäenjoen suuhun. Tempoilevat muuttokäskyt, korkeiksi nostetut tullit ja Tanskan toteuttamat kauppasaarrot haittasivat kaupunkien toimintaa. Pienet rannikkokaupungit eivät mitenkään voineet tyydyttää koko maan kaupankäynnin tarpeita. Talonpojat kävivät edelleen kauppaa maaseudun markkinoilla ja purjehtivat tuotteineen suoraan ulkomaille.

Paikallisen talouden uudistamiseksi Kustaa Vaasa perusti ympäri maata **kuninkaankartanoita**.

Helsingin vanha ja uusi sijainti

Helsinki perustettiin vuonna 1550 Vantaanjoen suulle. Kaupungin kasvu oli kituliasta, kunnes sen sijaintia siirrettiin etelämmäksi Vironniemelle vuonna 1640.

Nykyinen ranta

Niiden oli määrä toimia mallitiloina ja tuottaa ruokaa ja vaatteita virkamiesten ja sotajoukkojen käyttöön. Kuninkaankartanoilla oli laajat pellot ja niityt, joilla karja ja hevoset laidunsivat. Läheisiin koskipaikkoihin rakennettiin myllyjä, joiden vesivoimaa käytettiin niin viljan jauhamiseen kuin puutavaran sahaamiseen. Voudit asuivat kuninkaankartanoilla ja kokosivat niihin lähiseudun verotuotteita. Osa maksetuista verotuotteista säästettiin vientiin, ja vientitulot kartuttivat valtion kassaa. Erityisesti voi, kalat, turkikset, puutavara ja terva olivat tärkeitä kruunun vientituotteita.

Suomi Kustaa Vaasan kaudella

Kustaa Vaasan valtakausi alkoi sodilla Tanskaa vastaan, mutta niitä seurasivat suomalaisten näkökulmasta poikkeuksellisen rauhalliset ajat. 1500-luvun alkupuoli olikin vaurastumisen ja väestönkasvun aikaa. Suomen asukasluvun on arvioitu nousseen yli 300 000:een, ja uutta viljelysmaata raivattiin runsaasti. Valtio suosi uusien tilojen perustamista ja lupasi uudisasukkaille verohelpotuksia. Uudisasutus laajeni Ruotsin kuninkaan tuella yhä kauemmas vuoden 1323 Pähkinäsaaren rauhan rajojen yli. Tämä aiheutti ristiriitoja ja väkivaltaisia yhteenottoja karjalaisten ja venäläisten kanssa.

Talonpoikien näkökulmasta Kustaa Vaasan hallinnossa oli myös varjopuolensa. Kehittyvän valtakunnan kustannukset lankesivat kansan

Kustaa Vaasan hautamuistomerkistä Uppsalan tuomiokirkossa löytyy vanhin säilynyt Suomen leijonavaakuna. Miekka koholla leijona polkee idän sapelia. Vaakunan yläosaa koristaa herttuakunnan kruunu. Muistomerkki valmistui 1590-luvulla.

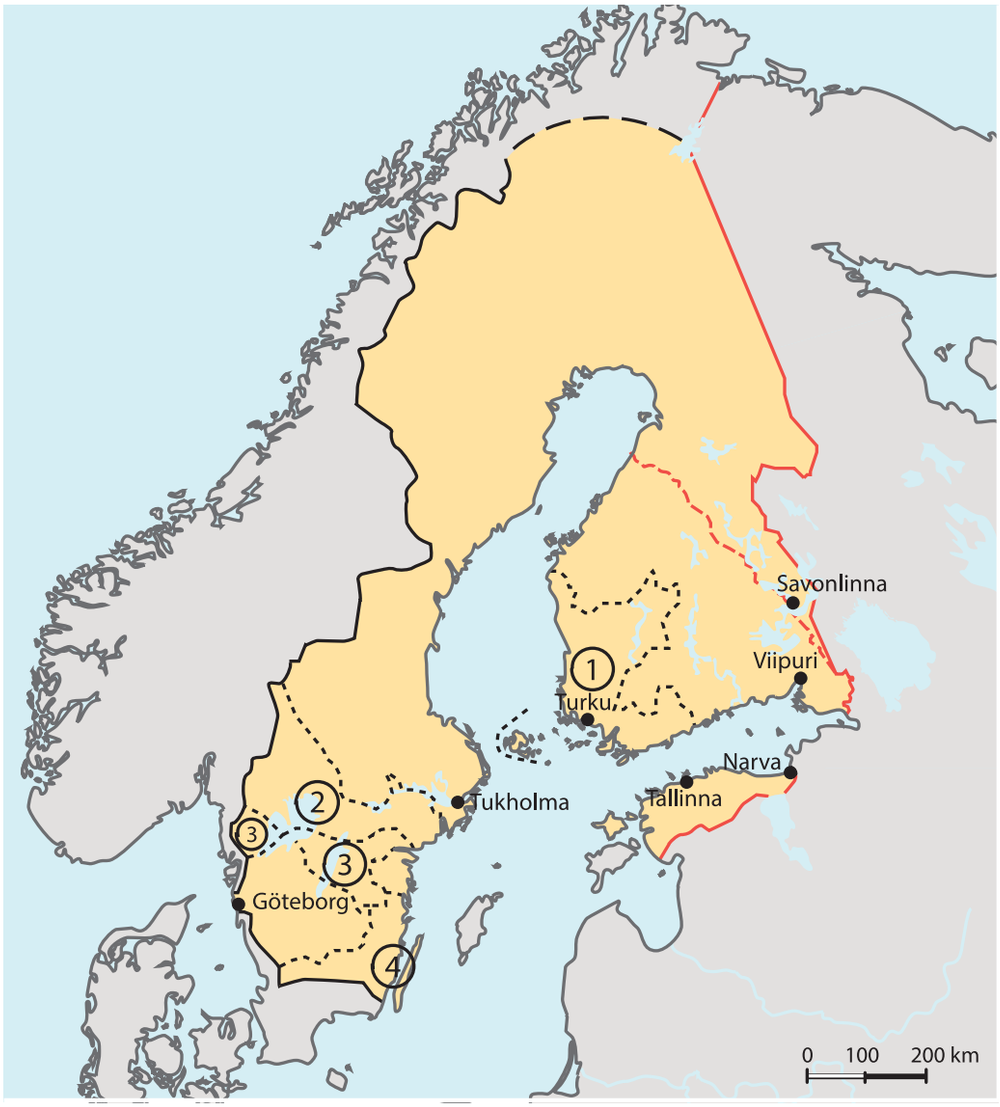

Kustaa Vaasan poikien herttuakunnat ja Täyssinän rauha 1595

1. Juhanan herttuakunta
2. Kaarlen herttuakunta
3. Maunun herttuakunta
4. Eerikin herttuakunta

Täyssinän rauhan raja (1595)

Pähkinäsaaren rauhan raja (1323)

maksettaviksi, ja talonpoikien asema alkoi muutenkin heiketä 1500-luvulla. Kruunu ei huolehtinut asioista, jotka nykyään mielletään valtion tehtäväksi, kuten köyhien ja sairaiden hoidosta, koulutuksesta tai teiden ylläpidosta. Talonpojat eivät siis juuri hyötyneet maksamistaan veroista, vaan joutuivat usein lisäksi päivätöihin linnojen rakennustyömaille.

Talonpoikien tyytymättömyys purkautui valituksina ja vastarintana. Ruotsin puolella Kustaan rajut uudistukset johtivat aseellisiin talonpoikaiskapinoihin, jotka kuningas tukahdutti raa'asti. Suomessa talonpoikien tyytymättömyys kiristyvää hallintoa kohtaan ei purkautunut väkivallaksi vielä Kustaa Vaasan kaudella.

Kaikesta huolimatta talonpoikien asema oli Ruotsin valtakunnassa edelleen muuta Eurooppaa vapaampi. Omia tilojaan viljelevien itsenäisten talonpoikien määrä oli erityisen suuri Suomen puolella. Nykyisen Ruotsin alueella aatelistolla oli enemmän maaomaisuutta, jota lampuodit viljelivät. Vielä huomattavampi ero oli verrattuna Tanskaan, jossa vain viidennes viljelijöistä oli maanomistajia suurimman osan ollessa aatelisten päivätyöläisiä. Baltiassa taas maatalousväestö eli maaorjuudessa.

AIKALAINEN ÄÄNESSÄ

Niskoittelevan talonpojan kohtalo

Vahvistuva kuningasvalta ja hallinto toivat mukanaan uusia rasitteita. Varsinkaan rajaseutujen vapauteen tottuneet talonpojat eivät katsoneet hyvällä vouteja, jotka antoivat uusia määräyksiä ja kantoivat veroja. Seurauksena oli yhteenottoja ja selvittelyjä, joista tunnetuimpiin kuuluu lappeelaisen Maunu Pekanpoika Nyrhin johtama vastarinta.

Viipurin pohjoispuolella sijaitsevien Lappeen ja Taipaleen talonpojat lähettivät kuninkaan puheille lähetystön vuonna 1551. He väittivät, että paikallinen tuomari piti käräjiä aivan liian usein, mikä tuli talonpojille kalliiksi. Lisäksi tuomarin uskottiin keräävän liikaa veroja ja maksuja ja pistävän osan omaan taskuunsa. Kuningas kuunteli talonpoikia ja lupasi tutkia asiaa.

Talonpojat ajattelivat nyt olevansa kuninkaan suojeluksessa ja kieltäytyivät yhteistyöstä paikallisten viranomaisten kanssa. Käräjille ei tultu, tuomarille ja voudille ei maksettu palkkioita. Tuomarinrouvan henkilökohtainen kirkonpenkki lyötiin säpäleiksi. Vastarinnan keulakuvaksi nousi Maunu Nyrhi, joka oli ollut mukana Tukholman lähetystössä ja kierteli nyt miesjoukon kanssa seudun taloja. Nyrhi vaati kaikkia pysymään yhdessä rintamassa viranomaisia vastaan ja uhkaili niitä, jotka uhkasivat taipua esimerkiksi verojen maksuun.

Nyrhin ja hänen tukijoidensa voimantunto oli kuitenkin katteetonta. Kun kuningas vuonna 1552 suoritti tutkinnan, talonpoikien vihaama tuomari vapautettiin syytteistä. Ilmeni, että talonpojat olivat kaataneet syyn lisääntyneestä verotaakasta lähimmän syntipukin, paikallisen tuomarin niskoille. Tämä vakuutti kuitenkin ainoastaan toteuttaneensa kuninkaan määräyksiä. Kustaa Vaasa lähetti talonpojille jyrisevän uhkakirjeen, jossa hän vaati kaikkia alistumaan esivallan määräyksiin.

Lappeen talonpojat määrättiin seuraavana vuonna käräjille, joista tuli aikansa kohutapahtuma: yleisöä virtasi paikalle Hämeestä ja Savosta asti. Käräjille tuotiin myös sotaväkeä järjestyksen ylläpitämiseksi. Talonpojat eivät ottaneet kuninkaan uutta käskykirjettä kuuleviin korviinsa. Maunu Nyrhi julisti, että käräjien määrää ei lisättäisi. Vastalauseen seurauksena sotilaat vangitsivat Nyrhin ja yhden hänen tukijansa. Miehille luettiin pikavauhtia kuolemantuomio kapinoinnista ja heidät teloitettiin. Varoittava esimerkki toimi, ja käräjäkansan vaatimukset hiljenivät. Tämän jälkeen talonpojat joutuivat alistumaan yhä useampiin käräjiin ja muihin rasituksiin.

Valtataisteluiden aika

Kustaa Vaasa jätti jälkeensä vakaan ja vahvistuneen valtakunnan kuollessaan vuonna 1560. Valta periytyi vanhimmalle pojalle, josta kruunattiin kuningas Eerik XIV. Perintökuninkuuden piti vähentää vallanperimyskiistoja, ja uuden kuninkaan oli tarkoitus saada tukea herttuoiksi korotetuilta veljiltään. Vallanperimys ei kuitenkaan tuonut vakautta. Mahtavat herttuat tekivät usein itsenäisiä ja omavaltaisia päätöksiä, mikä johti katkeriin ristiriitoihin kuninkaan kanssa. 1500-luvun

Ruotsin kuninkaat 1500-luvulla

Kustaa Vaasa
(1523–1560)

Eerik XIV
(1560–1567)

Juhana III
(1567–1592)

Kaarle IX
(1599–1611)

Sigismund
(1593-1599)

loppuun mennessä kolme Kustaan poikaa ja yksi pojanpoika oli noussut valtaistuimelle repivien valtataistelujen jälkeen.

Ensimmäinen valtataistelu käytiin Eerikin ja hänen vanhimman veljensä Juhanan välillä. Juhanasta oli tehty Suomen herttua, ja hän hallitsi alueitaan Turun linnasta käsin lähes itsenäisen ruhtinaan tavoin. Veljekset olivat erimielisiä siitä, kenen kanssa Ruotsin pitäisi liittoutua laajentaakseen valtaansa Itämeren vastarannalla Baltiassa. Juhana suunnitteli liittoa Itä-Euroopan tuolloisen suurvallan, Puola-Liettuan, kanssa. Eerik puolestaan piti katolista Puola-Liettuaa Ruotsin pahimpana vihollisena.

Juhana vahvisti asemiaan avioitumalla Puola-Liettuan kuninkaan sisaren Katariina Jagellonican kanssa. Kuningas Eerik sai tämän jälkeen tarpeekseen veljensä sooloilevasta ulkopolitiikasta, hyökkäsi Suomeen ja vangitsi Juhanan perheineen. Eerikin hallituskausi jäi kuitenkin lyhyeksi, sillä hän ajautui riitoihin ylhäisaatelin kanssa, epäili alamaisiaan vainoharhaisesti ja pani toimeen mielivaltaisia rangaistuksia ja murhia. Vuonna 1568 Ruotsin aateliston mitta oli täynnä. Seurasi kapina, Eerik syöstiin vallasta, ja kuninkaaksi nousi Juhana. Eerik joutui puolestaan vankeuteen, ja hänet myrkytettiin Juhanan käskystä.

Juhana III:n valtakaudella Ruotsi solmi läheiset yhteydet katoliseen Puola-Liettuaan. Juhanan puoliso Katariina pysyi katolilaisena ja kasvatti myös kruununperijä Sigismundin katoliseen uskoon. Juhana oli noussut valtaan ylimyssukujen tuella,

Kuningas Eerikin ongelmalliset naimakaupat heikensivät hänen arvovaltaansa yläluokan parissa. Aluksi hän kosiskeli Englannin mahtavaa kuningatar Elisabetia mutta sai rukkaset. Lopulta hän otti aateliston vastalauseista piittaamatta puolisokseen rakastajattarensa Kaarina Maununtyttären, joka oli alhäissäätyinen hovineito. Erik Johan Löfgrenin kansallisromanttinen maalaus on vuodelta 1864.

joten vastapalveluksena hänen oli tuettava aatelia. Vuonna 1569 aatelisprivilegiot myönnettiin perinnöllisiksi ja näin ollen asepalveluksesta riippumattomiksi. Rahapulassa kuningas lainasi aatelistolta rahaa ja luovutti vastineeksi **läänityksiä.** Koska aatelisten omistamat maat olivat verovapaita, läänitykset vähensivät kruunun saamien verotulojen määrää.

Levottomat sotavuodet ja uusi valtataistelu

Ruotsin valtakunnan itäisten osien merkitys korostui 1500-luvun loppupuoliskolla. Suomessa uudisasutus ja Ruotsin valtapiiri laajenivat pitkälle Savon erämaihin, Pähkinäsaaren rauhan rajan taakse. Samaan aikaan Ruotsi sai haltuunsa ensimmäiset alueensa Baltiasta, kun Pohjois-Viro liitettiin valtakuntaan. Ruotsin laajentuminen johti yhteenottoihin voimistuneen Venäjän kanssa, ja lähes koko Juhana III:n valtakauden ajan käytiin **pitkäksi vihaksi** kutsuttua 25-vuotista sotaa (1570–1595).

Sotatoimien painopiste oli linnoitusten valloittamisessa Suomenlahden eteläpuolella. Suomessa tehtiin lähinnä hävitysretkiä rajan yli puolin ja toisin. Sekä Suomen että Karjalan talonpojat osallistuivat sotilaiden rinnalla katkeraan sissisotaan. Uhreiksi joutuivat usein sekä Suomen että Karjalan rajaseutujen naiset, lapset ja vanhukset. Raskas sota päättyi viimein vuonna 1595 solmittuun **Täyssinän rauhaan**. Venäjä luopui vaatimuksistaan Peräpohjolaan, Kainuuseen ja Savoon, ja valtakunnan itäraja vedettiin virallisestikin Suomenlahdesta Jäämereen.

Ruotsi ei kuitenkaan saanut nauttia pitkään rauhasta, sillä maa ajautui heti uuteen valtataisteluun ja sisällissotaan. Juhanan kuollessa vuonna 1592 kuninkuuden peri hänen poikansa Sigismund, joka oli jo aiemmin valittu Puola-Liettuan hallitsijaksi. Näin valtioiden välille muodostui **personaaliunioni,** ja Sigismundin hallitsema alue ulottui valtavalle alueelle Mustanmeren ja Jäämeren välillä. Sigismund oli saanut katolisen kasvatuksen, ja hän oli kiinnostunut enemmän Puolan kuin Ruotsin asioista. Hänet hyväksyttiin-

kin hallitsijaksi vain sillä ehdolla, että hän vakuutti säilyttävänsä Ruotsissa luterilaisen uskon.

Kruunauksen jälkeen Sigismund nimitti Ruotsin johtoon uskollisia kannattajiaan ja muutti Puolaan. Sigismundin poissa ollessa Kaarle-herttua, Kustaa Vaasan nuorin poika ja Sigismundin setä, alkoi tavoitella kruunua. Hän onnistui nostamaan itsensä valtionhoitajaksi, ja ruotsalaiset mahtimiehet asettuivat hänen taakseen. Suomen tilanne kilpailevien hallitsijoiden välillä oli vaikea, sillä Suomen käskynhaltija Klaus Fleming oli vankkumaton Sigismundin kannattaja. Häikäilemättömänä poliitikkona ja sotapäällikkönä hän onnistui pitämään valtakunnan itäiset alueet uskollisina Sigismundille.

Nuijasota – talonpojat nousevat kapinaan

Pitkän vihan rasitukset olivat venyttäneet Suomen ja erityisesti raja-alueiden talonpoikien kärsivällisyyden äärimmilleen. Talonpoikien mitta täyttyi, kun ylipäällikkö Fleming ei sodan päätyttyä kotiuttanutkaan sotilaita, vaan piti joukot edelleen toimintavalmiudessa ja jätti ne niin sanottuun **linnaleiriin**. Sotilaat majoitettiin maatiloille, ja talonpoikien piti huolehtia heidän muonituksestaan ja huollostaan. Tämä velvoite johti usein kohtuuttomiin rasituksiin ja sotilaiden omavaltaisuuteen.

Talonpojat asettuivat vastarintaan useilla paikkakunnilla. Pohjanmaalla syttyi jo alkuvuodesta 1596 todellinen kapinaliike, jota johti vauras ilmajokelainen talonpoika Jaakko Ilkka. Klaus Fleming kuitenkin kukisti tämän kansannousun helposti, ja Ilkka vietiin vankeuteen Turun linnaan. Talonpoikien tyytymättömyys kärjistyi lopulta **nuijasodaksi**, Suomen historian suurimmaksi talonpoikaiskapinaksi.

Linnaleirin ja muiden rasitusten lisäksi talonpoikien reaktioihin vaikutti Kaarle-herttuan ja Sigismundin välinen valtataistelu. Kun Klaus Fleming ei ollut taipunut kuuntelemaan talonpoikien valituksia, he hakivat tukea Kaarle-herttualta. Kaarle kehotti talonpoikia puolustamaan oikeuksiaan, tarvittaessa vaikka väkivalloin, sillä hän toivoi kapinan heikentävän Flemingin ja Sigismundin asemia Suomessa.

Nuijasota alkoi Pohjanmaalla vuoden 1596 lopulla. Vankeudesta paennut Jaakko Ilkka asettui jälleen kapinan johtoon. Talonpojat eivät tyytyneet vain karkottamaan sotaväkeä omasta maakunnastaan, vaan ryhtyivät hyökkäykseen. Talonpoikaisarmeija lähti marssimaan kohti Etelä-Suomea ja Turkua, poliittisen vallan keskusta. Tietoa kapinasta levitettiin Savoon, Hämeeseen ja Keski-Suomeen, joissa alkoi samanlainen liikehdintä. Suomen eteläiset ydinalueet pysyivät koko sodan ajan Klaus Flemingin ja hänen aatelisten tukijoidensa hallussa.

Nuijamiesten joukot etenivät Satakuntaan ja Hämeeseen asti, missä heidät lyötiin yksi kerrallaan. Ainakin kahdessa taistelussa, Nokianvirralla ja Padasjoella, talonpojille luvattiin petollisesti armahdusta, jonka jälkeen aseensa laskeneet miehet surmattiin armotta. Kapinajohtaja Ilkka saatiin kiinni ja teloitettiin, mutta huonoista tuloksista huolimatta Pohjois-Pohjanmaan talonpojat kokosivat vielä yhden kapina-armeijan. Flemingin joukot löivät senkin helmikuussa 1597, ja nuijasota oli ohi.

Sota sai nimensä talonpoikien heikosta sotavarustuksesta. Heillä oli niukasti varsinaisia sotaaseita, joten monet käyttivät sotanuijia tai maataloustyökaluista valmistettuja tilapäisaseita. Vaikka monilla talonpojilla oli kokemusta pitkän vihan aikaisilta sissiretkiltä, heiltä puuttuivat koulutetut johtajat, eivätkä eri maakuntien nuijamiesjoukot

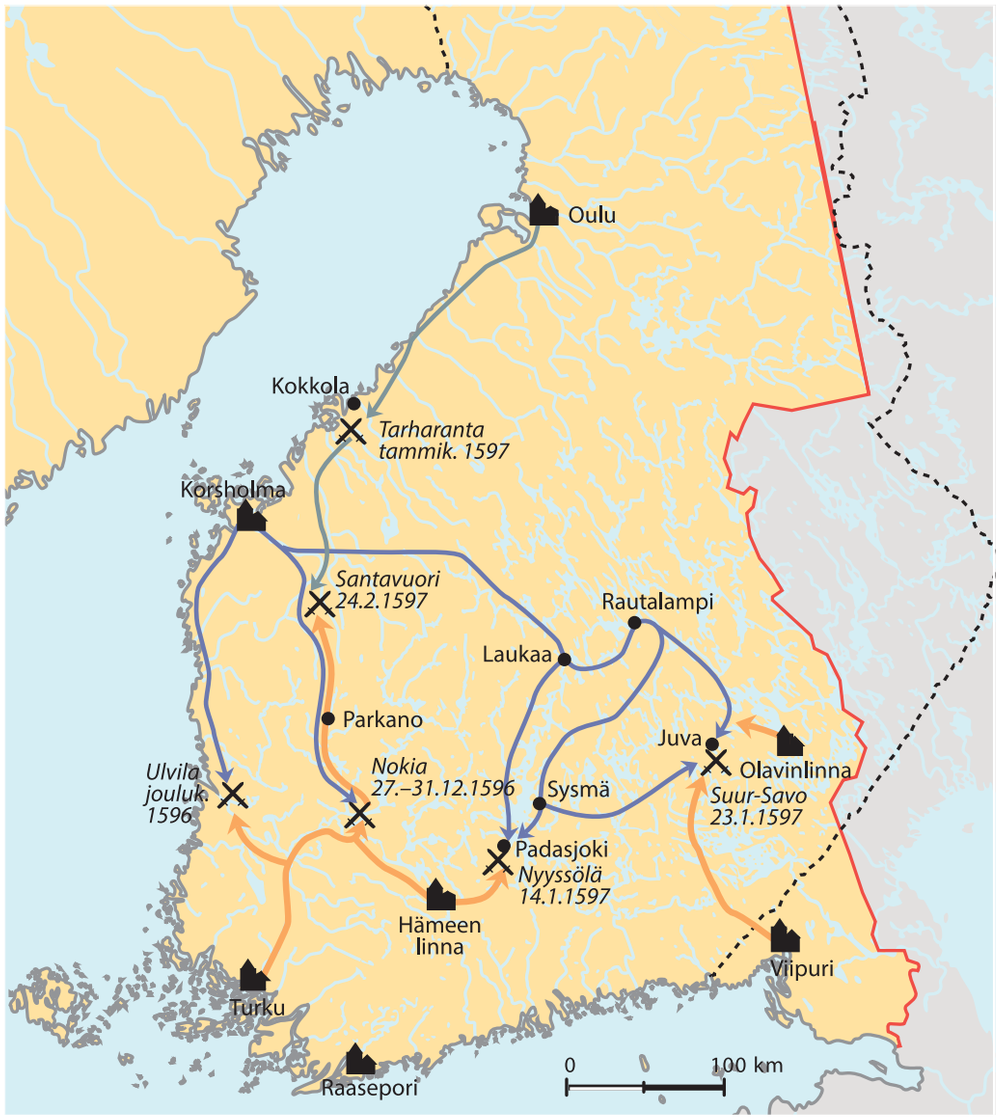

Nuijasodan taistelupaikat ja vaiheet

- Etelä-Pohjanmaan, Hämeen ja Savon nuijamiesten retket joulu-tammikuussa 1596–97
- Pohjalaisten toinen nousu tammi-helmikuussa 1597
- Marski Flemingin joukkojen retket nuijamiehiä vastaan
- Taistelupaikkoja
- Linnoja
- Täyssinän rauhan raja (1595)
- Suomen nykyinen raja

kyenneet tehokkaaseen yhteistoimintaan. Ero talonpoikien ja Klaus Flemingin johtaman koulutetun, haarniskoidun ja tehokkaalla ratsuväellä varustetun ammattiarmeijan välillä oli silmiinpistävä. Kaikki sodan suuret taistelut päättyivätkin talonpoikien tappioon.

Kun kapina oli nujerrettu, sotajoukot ryöstivät talonpoikien tiloja ja maita. Klaus Fleming palkitsi sotilaitaan antamalla näille nuijamiesten perheiden omaisuutta. Vaikka nuijasota kesti vain yhden talven, se oli sodan jo valmiiksi koettelemalle Suomelle ankara isku. Kuolleiden määrä nousi arviolta 2 500–3 000:een, mikä tarkoitti noin prosenttia Suomen tuolloisesta väkiluvusta. Kun iäkäs Klaus Fleming huhtikuussa 1597 kuoli sairauskohtaukseen, monet nuijasodan kokeneet pitivät sitä oikeutettuna taivaallisena rangaistuksena.

Hallitsijasuku ja olot vakiintuvat

Nuijasodan jälkeen Kaarle-herttua nousi avoimeen kapinaan kuningas Sigismundia vastaan. Sigismundin kannattajat oli lyöty kaikkialla vuoteen 1599 mennessä ja valtiopäivät hyväksyivät Kaarle

HISTORIAN TULKINTA

Nuijasodan muuttuvat tulkinnat

1. Nuijasodan tapahtumat ovat kiehtoneet historiantutkijoita, jotka ovat tarkastelleet 1500-luvun tapahtumia oman aikakautensa lähtökohdista käsin. Eri aikoina esitetyt tulkinnat nuijasodan merkityksestä kuvaavatkin hyvin historiallisen tiedon muuttuvuutta.

2. 1850-luvulla tulisieluinen kansallisromantikko Yrjö Koskinen kirjoitti aiheesta ensimmäisen laajan suomenkielisen tutkimuksen *Nuijasota, sen syyt ja tapaukset*. Yrjö Koskinen ihaili suomalaisia talonpoikia, jotka hän kuvasi oikeuksiaan puolustaneiksi vapaustaistelijoiksi. Toisaalta hän arvosti myös Klaus Flemingiä, joka koetti puolustaa Suomen erityisasemaa Kaarle-herttuan valtapyrkimyksiä vastaan.

3. 1900-luvun puolivälissä Pentti Renvall esitti nuijasodasta tulkinnan, joka korosti turvallisuuden ja järjestysvallan merkitystä. Renvallin mielestä Klaus Fleming oli vankkumaton kuninkaanmies, joka pyrki ensisijaisesti puolustamaan Suomea Venäjän hyökkäyksiltä. Yksinkertaiset talonpojat eivät Renvallin mielestä ymmärtäneet valtakunnan kokonaisetua, vaan nousivat esivaltaa vastaan harkitsemattoman raivon vallassa. Renvallin näkökulmaan vaikutti ilmeisesti se, että Suomen sisällissodan 1918 jälkeen hän tunsi vastenmielisyyttä kapinoivia punaisia kohtaan ja kannatti vahvaa järjestysvaltaa ajavia valkoisia.

4. Vuonna 1977 Heikki Ylikangas esitti jälleen uuden tulkinnan, joka herätti kiivasta väittelyä. Ylikangas piti yhteiskuntaryhmien välistä vastakkainasettelua tärkeimpänä syynä nuijasotaan. Hänen mukaansa kysymys oli talonpoikien epätoivoisesta vastarinnasta vahvistunutta aatelistoa ja jyrkentyviä säätyeroja vastaan. Ylikangas hylkäsi ajatuksen, että Kaarle-herttuan yllytys olisi ollut tapahtumien kannalta ratkaiseva. Hän painotti sen sijaan, että olennaisempaa oli rahvaan kurjistunut asema, johon nuijasotakaan ei tuonut helpotusta.

5. 2000-luvulla nuijasotaa on arvioitu toistuvasti uudelleen. Kimmo Katajala on tutkimuksissaan todennut, että nuijasota oli hyvin organisoitu eivätkä kapinan johtajat suinkaan olleet köyhiä talonpoikia vaan paikallisyhteisönsä vauraita johtajia. Hänen tulkinnassaan korostuu talonpoikien oma-aloitteisuus ja ymmärrys valtakunnan asioista.

6. Mirkka Lappalainen puolestaan korostaa, että vaikka nuijasota oli talonpoikien aitoon tyytymättömyyteen perustunut paikallinen kahakka, se oli samalla osa laajempaa kokonaisuutta. Kaarle-herttuan ja Klaus Flemingin toiminta sitoi sen osaksi Puolan ja Ruotsin vallanperimyskiistoja ja aikakauden Eurooppaa vaivanneita uskonsotia ja talonpoikaiskapinoita.

IX:n kuninkaaksi. Hän teloitutti aatelistoon kuuluvat vastustajansa näytösoikeudenkäyntien jälkeen ja osoitti näin vanhoille ylimyssuvuille, ettei hallitsijaa sopinut uhmata.

Kaarlen kovaotteinen vallankaappaus vaikutti myös Suomen asemaan. Juhanan herttuakunnan aikana ja sota-aikojen poikkeusoloissa Suomi oli usein ollut oma kokonaisuutensa, jota olivat hallinneet puoli-itsenäinen herttua tai käskynhaltijat. Suomen aatelisto oli pysynyt uskollisena kuningas Sigismundille, ja Kaarle sai Suomen alueen haltuunsa vasta kahden sotaretken jälkeen. Hän pyrki nyt liittämään Suomen entistä tiiviimmin Ruotsin yhteyteen, ja teloitukset pyyhkivät pois omavaltaisimmat suomalaiset aatelissuvut.

Albert Edelfeltin maalaus Kaarle-herttua herjaa Klaus Flemingin ruumista kuvaa 1600-luvun tarinaa, jonka mukaan herttua antoi avauttaa kuolleen vihamiehensä arkun. Viereen on kuvattu Klaus Flemingin leski Ebba Stenbock, joka johti Turun linnaa Flemingin kuoltua. Kaarle-herttuan joukot valtasivat Turun linnan, kun Klaus Fleming oli jo kuollut. Maalaus on vuodelta 1878.

Toisaalta Kaarle palkitsi tukijoitaan. Esimerkiksi Suomen porvareille myönnettiin määräaikaisia verohelpotuksia. Ne olivat sekä tukea maan kovia kokeneelle talouselämälle että palkkio porvariston osoittamasta tuesta Kaarlelle. Kaarlen valtaannousu vakiinnutti vallan hänen sukuhaaralleen ja lopetti viimeiset katolisen vaikutuksen merkit Ruotsissa.

TEHTÄVÄT

1. **Ota kantaa väitteeseen: ”Kustaa Vaasa on nykyaikaisen Ruotsin valtion perustaja.”**
2. **Millä tavoin Kustaa Vaasa pyrki vahvistamaan kuninkaan ja oman sukunsa valtaa Ruotsissa?**
3. **Miksi Helsingin kaupunki perustettiin vuonna 1550?**
4. **Tutki karttaa sivulla 70 ja vertaa sitä rauhanrajaan sivun 35 kartassa. Millä tavoin Täyssinän rauha 1595 vaikutti Ruotsiin ja suomalaisiin?**
5. **Laadi käsitekartta tai luettelo nuijasodan eri tulkinnoista. Miksi käsitykset nuijasodasta ovat vaihdelleet eri aikoina?**

7. Reformaatio ja renessanssi uudistavat kulttuuria

Reformaatio Ruotsissa

Merkittävimpiä Kustaa Vaasan hallituskaudella aloitettuja uudistuksia oli **reformaatio** eli **uskonpuhdistus**. Saksassa vuonna 1517 Martin Lutherin toiminnasta alkanut protesti katolista kirkkoa vastaan levisi nopeasti pohjoiseen Eurooppaan. Katolista kirkkoa kritisoitiin monista syistä: anekauppaa pidettiin Raamatun vastaisena, paavin valtaa liian suurena ja pappien selibaattivaatimusta kohtuuttomana. Papistoa ja oppineita kiinnosti humanismiin pohjaava ajatus, että Raamattu oli uskon tärkein lähde ja että jokaisen olisi voitava lukea sitä omalla kielellään.

Monia Euroopan hallitsijoita puolestaan kiehtoi Lutherin näkemys, jonka mukaan maallinen ruhtinas olisi kirkon johtaja omassa valtakunnassaan. Kuningas sai näin vallan päättää kirkon viroista ja varallisuudesta. Tämä tarjosi mahdollisuuden vähentää paavin ja katolisen kirkon valtaa, joka ulottui kaikkialle yhteiskuntaan. Kustaa Vaasan johtama Ruotsi painiskeli taloudellisissa vaikeuksissa, ja reformaatio näytti tarjoavan keinon koota rahaa rikkaalta ja etuoikeutetulta kirkolta ja luostarilaitokselta.

Kustaa Vaasa alkoi pian valtaannousunsa jälkeen ottaa haltuunsa kirkkojen ja luostareiden omaisuutta. Virallisesti kuningas ajoi läpi päätökset reformaatiosta ja kirkon omaisuuden luovutuksista **Västeråsin valtiopäivillä** vuonna 1527. Kirkko menetti kaiken sille lahjoitetun omaisuuden, jota ei arvioitu välttämättömäksi pappien ja seurakuntien toimeentulolle.

Mikael Agricolan Uuden testamentin käännös eli *Se Wsi Testamenti* vuodelta 1548.

Reformaation toteuttaminen oli koko valtakunnassa valtava urakka. Luterilaisen kirkkolaitoksen luominen ja uuden opin juurruttaminen papistoon ja kansaan kesti 1500-luvun loppuun asti. Luterilaisen opetuksen vaatimaa kansankielistä kirjallisuutta ei aluksi ollut olemassa, joten uudistajien tärkeimpiä toimia oli Raamatun ja muiden uskonnollisten tekstien kääntäminen ruotsiksi ja suomeksi.

Agricolan ja Kustaa Vaasan välit eivät olleet ongelmattomat. Kuningas jopa erotti Agricolan virastaan katedraalikoulun rehtorina. Lisäksi kuningas irrotti Viipurin omaksi hiippakunnakseen Turun hiippakunnasta ja vähensi näin Turun piispan vaikutusvaltaa. Agricola pyrki toteuttamaan reformaation hienovaraisesti. Vain pahimmat katolisuuden epäkohdat poistettiin. Tavallisen kirkkokansan näkökulmasta muutos ei ollut lainkaan dramaattinen. R. W. Ekmanin maalauksessa vuodelta 1855 Agricola luovuttaa suomenkielisen Uuden testamentin Kustaa Vaasalle. Sekä tapahtuma että Agricolan ulkomuoto ovat taiteilijan mielikuvituksen tuotetta, sillä Agricolasta ei ole säilynyt yhtään kuvaa.

Kirkon valta murtuu hitaasti

Monet papit kannattivat reformaation perusajatuksia, kuten kansankielisiä kirkonmenoja ja kirjallisuuden käännöstyötä. He olivat myös valmiita luopumaan monista katolisista perinteistä, kuten pyhimysten ja pyhäinjäännösten kunnioittamisesta sekä luostarilaitoksesta. Vaikka papisto usein kannatti kirkon uudistamista, se ei silti hyväksynyt kirkon varallisuuden ja arvovallan vähentämistä.

Reformaation myötä piispat syrjäytettiin kuninkaan valtaneuvostosta ja kuningas nimitti miehiä pappisvirkoihin oman mielensä mukaan. Kaikkein rankimmin kirkon toimintamahdollisuuksiin vaikutti kuitenkin kirkon omaisuuden takavarikointi. Maaomaisuuden lisäksi kirkolta vietiin muun muassa kultaiset ja hopeiset ehtoollisesineet ja kynttilänpidikkeet, ja takavarikoidut jalometallit käytettiin kruunun tarpeisiin.

Muutokset eivät olleet myöskään aina tavallisten seurakuntalaisten mieleen. Köyhtyvä kirkko ei pystynyt entiseen tapaan huolehtimaan koulutuksesta tai köyhien ja sairaiden hoidosta. Luostareiden lakkauttaminen heikensi sairaanhoidon ja opetuksen tasoa valtakunnassa. Papin virka ei enää ollut yhtä arvostettu kuin keskiajalla, ja ylimpiinkin kirkon virkoihin päätyi lähinnä alemmista säädyistä lähtöisin olleita miehiä. Tämä sopi kuninkaalle, sillä uudet papit ja virkamiehet olivat hänestä riippuvaisempia kuin vanhoihin aatelissukuihin kuuluvat miehet.

Vanhat katoliset tavat katosivat hitaasti. Katolisia paastopäiviä ja paaston aikoja noudatettiin vielä pitkään 1500-luvulla. Monet pyhimysjuhlat ja niiden yhteydessä järjestetyt markkina- ja käräjäpäivät säilyivät entisellään. Pyhimysten patsaat ja katolisen ajan seinämaalaukset saivat yleensä jäädä kirkkoihin vuosisatojen ajaksi.

Myös katolisen kirkon aloittamalla vastauskonpuhdistuksella oli ajoittain kannatusta Ruotsissa, sillä kaikki Kustaa Vaasan seuraajat eivät suhtautuneet katolisuuteen täysin torjuvasti. Reformaation kohtalo ratkesi lopullisesti vasta Kaarle-herttuan

ja Sigismundin valtataistelun myötä 1500-luvun lopussa. Luterilaisuuden uskon puolustajana esiintyneen Kaarlen voiton jälkeen katolilaiset karkotettiin maasta ja katolisen uskon levittäminen kiellettiin ankarasti.

Reformaatiokauden myötä ruotsalaiset ja suomalaiset irtautuivat vähitellen katolisesta kulttuuripiiristä ja keskiajan eurooppalaisesta yhtenäiskulttuurista. Ruotsin valtakunta eristäytyi pohjoiseksi alueeksi, jonka vanhat yhteydet katolisen maailman yliopisto-opetukseen ja oppineisuuteen katkesivat. Yhteydet Saksaan ja muuhun protestanttiseen Keski-Eurooppaan säilyivät kuitenkin vahvoina.

Uusi usko ja kirjakieli juurtuvat Suomeen

Reformaation toteuttaminen Suomessa tuotti valtiovallalle hankaluuksia erilaisen kielen ja pitkien etäisyyksien takia. Uskonpuhdistuksen esitaistelijoiksi tarvittiin suomen kielen ja maan olot tuntevia pappeja. Tästä syystä suomalaisiakin opiskelijoita lähetettiin Saksan protestanttisiin yliopistoihin kuten Wittenbergiin, jossa Martin Luther vaikutti.

Lutherin oppilaaksi suuntasi myös pernajalaista talonpoikaissukua ollut nuori pappi Mikael Olavinpoika, joka myöhemmin otti käyttöön sukunimen Agricola (lat. maanviljelijä). Agricolasta tuli Suomen uskonpuhdistuksen keskeisin vaikuttaja, ja hän nousi lopulta Turun piispaksi vuonna 1554. Agricola kuitenkin vastusti kirkon aseman heikentämistä, mikä ei miellyttänyt piispojen nimityksistä vastannutta kuningasta.

Luterilaisen opin omaksumisen ohella reformaation tärkein seuraus Suomessa oli kirjakielen kehittyminen. Keskiajalla suomi oli olemassa lähes yksinomaan puhuttuna kielenä, joka jakautui useisiin murteisiin. Kirjalliset dokumentit laadittiin joko ruotsiksi, latinaksi tai saksaksi. Luther oli sitä mieltä, että kansan oli saatava kuulla saarnaa ja luettava Jumalan sanaa omalla kielellään. Suomen osalta tämä edellytti laajaa käännös- ja kirjoitustyötä, jonka edelläkävijänä Agricola toimi. Hän aloitti suomennostyönsä jo Wittenbergissä ja tuotti uransa loppuun mennessä suuren määrän käännöksiä ja omia teoksia.

Ensimmäinen suomeksi julkaistu teos oli Agricolan **Abckiria** eli aapinen vuodelta 1543. Se oli suunnattu lähinnä papistolle, ja lukutaidon opettamisen lisäksi siinä selitettiin myös uskonoppia. Laajin Agricolan töistä oli Uuden testamentin suomennos, jonka pohjana hän käytti latinankielistä, Lutherin saksankielistä ja ruotsinkielistä tekstiä. Agricolan käännöstyö loi perustan suomen kirjakielelle, jota 1500-luvun virsirunoilijat kehittivät edelleen. Koko Raamattu saatiin suomennettua vasta 1640-luvulla.

Myös Ruotsin laeista tehtiin 1500-luvulla käännöksiä suomen kielelle. Kun hallitsija halusi tiedottaa tärkeinä pitämistään asioista tavalliselle kansalle, laadittiin suomenkielisiä käskykirjeitä, joita määrättiin luettavaksi ääneen markkinoilla tai kirkolla. Vaikka kirjat ja lukutaito olivatkin vielä 1500-luvulla harvinaisia, kirjakielen synty mahdollisti lukutaidon yleistymisen ja kansanopetuksen ja suomenkielisen kirjallisuuden leviämisen myöhempinä vuosisatoina.

Renessanssin kaikuja Pohjolassa ja herttuan hovissa

Renessanssi oli saanut alkunsa Italiassa 1300-luvulla, kun taiteilijat ja ajattelijat halusivat herättää henkiin antiikin kulta-ajan. Renessanssi levisi hitaasti yli Alp-

AIKALAINEN ÄÄNESSÄ

Mikael Agricola muistetaan Suomen reformaation johtohahmona ja kirjakielen luojana. Hän oli myös aikakautensa suurimpia poliittisia vaikuttajia ja oli kuninkaan nimittämänä mukana lähetystössä, joka osallistui rauhanneuvotteluihin Venäjällä vuonna 1557. Rauha syntyi, mutta Agricola kuoli paluumatkalla ja hänet haudattiin Viipuriin.

Agricolan suomen kieli

Mikael Agricolan työn tulokset näkyvät suomen kielessä edelleen. Käännöksiä laatiessaan Agricolalla oli vain niukasti esikuvia, joten hän joutui valitsemaan sopivat käännöstermit oman harkintansa mukaan. Agricolan kieli pohjautuukin hänen parhaiten tuntemiinsa lounais- ja hämäläismurteisiin, joista tuli näin pohja suomen kirjakielelle.

Agricola joutui myös keksimään koko joukon uusia sanoja asioille, joita suomen kielessä ei ollut aiemmin tunnettu. Näitä olivat esimerkiksi monet abstraktit käsitteet ja suomalaisille vieraat eläimet. Yhä käytössä olevia Agricolan aikoinaan käyttöön ottamia sanoja ovat esimerkiksi Luoja, nöyrä, isänmaa, hallitus, mielivalta, omatunto ja lohikäärme. Käytöstä ovat jääneet esimerkiksi jalopeura (leijona) ja vertaveli (toveri).

Uusien sanojen kehittämisen lisäksi Agricola etsi sopivia lainasanoja vieraista kielistä, kuten latinasta, saksasta ja ruotsista. Tutkijat ovat arvioineet, että n. 60 % Agricolan käyttämistä sanoista on yhä yleisessä käytössä. Agricolan teksti on nykylukijalle vaikeaa. Syynä ei ole sanasto, vaan oikeinkirjoitus, joka ei Agricolan aikana ollut vielä löytänyt vakiintunutta muotoaan. Erot esimerkiksi Uuden testamentin käännöksessä eivät ole kovin silmiinpistäviä, jos oikeinkirjoitus nykyaikaistetaan. Esimerkkinä katkelma Agricolan 1. Korinttilaiskirjeen käännöksestä nykyiseen verrattuna:

Agricolan alkuperäinen teksti: *Jos mine Inhimisten ia Engelein Kielille puhuisin ia ei olisi minulla Rackautta nin mine olisin quin helisepä Waski taicka yxi kilisepä Culcoinen.*

Nykyaikaistettu oikeinkirjoitus: *Jos minä Ihmisten ja Enkelein Kielillä puhuisin ja ei olisi minulla Rakkautta niin minä olisin kuin helisevä Vaski taikka yksi kilisevä Kulkunen.*

Nykyinen raamatunkäännös: *Vaikka minä puhuisin ihmisten ja enkelien kielillä mutta minulta puuttuisi rakkaus, olisin vain kumiseva vaski tai helisevä symbaali. (1. Kor. 13:1)*

Kustaa Vaasan puoliso Margareta Lejonhufvud loistokkaassa renessanssiasussa. Osa Margaretan helmikoristeista ja koruista oli takavarikoitu katolisen kirkon pyhimysveistoksista. Margareta oli Kustaan toinen vaimo ja synnytti kymmenen lasta, joista peräti kahdeksan selvisi aikuisikään saakka.

pien ja saavutti Pohjolan vasta 1500-luvulla. Kuninkaan aloitteesta Ruotsiin kutsuttiin ulkomaisia oppineita, aatelisia upseereita, sotilaita, käsityöläisiä ja kauppiaita, jotka toivat mukanaan uusia vaikutteita. Vuosisadan kuluessa Ruotsin kuninkaalliset ja ylhäisaateli omaksuivat renessanssikulttuurin, jota kutsuttiin italialaiseksi tyyliksi. Siihen kuuluivat hienostuneet tavat, antiikin ajan kielten tuntemus ja ylimalkaan laaja yleissivistys.

Löytöretkien ja uusien kauppareittien myötä Eurooppaan virtasi tuotteita Intiasta ja Amerikasta. Kaupankäynti toi niitä Pohjolankin asukkaiden ulottuville, ja ylellisten kankaiden ja jalometallien käyttö yleistyi varakkaissa piireissä. Kuninkaallisia linnoja ja aateliskartanoita kunnostettiin renessanssin hengessä kiinnittäen erityistä huomiota niiden valoisuuteen ja viihtyisyyteen. Kiviseinille nostettiin komeita ulkomaisia kuvakudoksia, ja uudet hormilla varustetut uunit johtivat savun ulos huoneista, jotta kuvakudokset ja kalusteet eivät mustuneet. Myös lämpöä varaavat kaakeliuunit nousivat suosioon.

Suomessa renessanssikulttuuria edusti ennen kaikkea Juhana-herttuan hovi Turussa. Karua keskiaikaista Turun linnaa kunnostettiin herttuan arvolle sopivaksi. Kapeita ikkuna-aukkoja laajennettiin renessanssityyliin avariksi ja valoisiksi, ja huoneet sisustettiin puupaneelein, kaakeliuunein ja tekstiilein. Hovin loistoa lisäsi Juhanan avioliitto puolalaisen prinsessa Katariina Jagellonican kanssa, joka toi mukanaan omat palvelijansa ja seuralaisensa. Hoviväki teki metsästysretkiä lähimaastoon, ja linnassa järjestettiin turnajaisia ja teatteri-ilveilyjä. Vaikka Juhana-herttuan kausi Turussa jäi lyhyeksi, hovin tapoja jäljiteltiin pian myös aateliston kartanoissa.

Renessanssin ajattelu välittyi Pohjolaan ensi sijassa reformaation kautta. Luterilainen kirkko suhtautui alun perin karsaasti antiikin filosofiaan, ja humanistisen ajattelun kultakausi sijoittuu Ruotsin valtakunnassa 1600-luvulle. Uudenlainen yhteiskunnallinen ajattelu sen sijaan valtasi alaa. Sen taustalla olivat Machiavellin ja muiden yhteiskuntateoreetikkojen ajatukset ja naapurimaista saadut käytännön esikuvat. Hallitsijan aseman vahvistaminen ja vakaan hallinnon kehittäminen tarvittaessa kovaotteisinkin keinoin olivat osa Kustaa Vaasan ja hänen seuraajiensa politiikkaa.

Komea renessanssityyli pysyi pienen yläluokan etuoikeutena. Tavallisella maalaisaatelilla ei köyhässä valtakunnassa ollut moiseen varaa, ja yläluokankin loisto oli eurooppalaisessa mittakaavassa vaatimatonta. Suomessa renessanssia saattoi ihailla lähinnä hovissa Turun linnassa sekä rikkaissa kartanoissa. Juhana ja Katariina toivat tuulahduksen renessanssista saapuessaan Turun linnaan. Herttuapari toi tullessaan myös uusia tapoja kuten haarukan käytön. Suomalaisten suussa haarukka sai haukkumanimen ”paholaisen työväline”.

Suomalaisille ja ruotsalaisille 1500-luku oli hidasta siirtymävaihetta keskiaikaisesta maailmasta uuteen aikaan. Vuosisadan loppuun mennessä maa oli saanut uuden uskon, vahvan hallitusvallan ja perintökuninkaan. Muutos ei ollut helppo eikä suoraviivainen. Esimerkiksi keskiajalla muotoutunut sääty-yhteiskunta muutti muotoaan muttei kadonnut. Vaikka papisto menettikin reformaation myötä monia etuoikeuksia, aateliston oikeudet lisääntyivät, kun se vahvisti oman asemansa perinnöllisyyden. Toisaalta kaikki säädyt, niin aatelisto kuin talonpojatkin, oli alistettu aiempaa tiukempaan kuriin ja valvontaan vahvan kuninkaan alaisuudessa.

TEHTÄVÄT

1. **”Ruotsissa reformaation lähtökohdat olivat enemmän taloudelliset ja poliittiset kuin uskonnolliset.” Pitääkö väite mielestäsi paikkansa? Perustele.**
2. **Laadi käsitekartta Mikael Agricolan merkityksestä Suomen uskonpuhdistuksessa.**
3. **Mitkä asiat muuttuivat Suomen uskonnollisessa elämässä reformaation seurauksena välittömästi ja mitkä muuttuivat vasta aikojen kuluttua?**
4. **Millä tavoin renessanssi näkyi ja vaikutti Suomessa?**

8.
Ruotsi – Pohjolan suurvalta

Suurvallan synty ja sen edellytykset

1600-luvulla Ruotsi kasvoi Itämeren piirin johtavaksi valtioksi, jolla oli vankka asema Euroopan suurvaltapolitiikassa ja jopa kunnianhimoisia siirtomaahankkeita. Valtakuntaan liitettiin yhä uusia alueita Venäjän, Puolan, Tanskan ja Saksan valtakunnista. Ruotsin kehitys oli nopeaa, sillä vielä vuosisadan alussa valtakunta oli toipumassa raskaasta sisällissodasta, harvaan asuttu ja taloudellisesti takapajuinen. Ulkomaiset vierailijat hämmästelivät Ruotsin pieniä puutalokaupunkeja ja aateliston maalaismaisia tapoja.

Ruotsin suurimmaksi vahvuudeksi muodostui sisäinen vakaus ja yhtenäisyys. Kaarle IX vakiinnutti kruunun omalle sukuhaaralleen, eivätkä Ruotsin säädyt halunneet horjuttaa vallan tasapainoa. Aatelisto hyötyi valtakunnan vahvistumisesta, ja kolme alinta säätyä joutui alistumaan valtion tiukempaan kontrolliin. Pientä väkilukuaan ja taloudellisten voimavarojen puutettaan Ruotsi korvasi tehokkaalla hallinnolla. Ruotsiin kehitettiin Euroopan tehokkain ja modernein hallintokoneisto. Niin verojen keruu, hallitsijan päätösten toteuttaminen kuin postin kulkukin järjestettiin ajan mittapuulla täsmällisesti.

Ruotsi myös hyötyi naapurimaiden heikkoudesta. Venäjä ajautui valtaistuinriitoihin ja sisällissotaan. Puola-Liettua oli sisäisesti hajanainen, sillä hallitsijan asema oli heikko ja aateliset suurmaanomistajat kuluttivat voimavarojaan keskinäiseen kiistelyyn. Itämeren etelärannalla **Saksalais-roomalainen keisarikunta** oli uskonsotien repimä feodaalivaltio. Siihen kuuluneet hansakaupungit olivat menettäneet taloudellisen ylivaltansa Itämerellä. Tanska-Norja oli pitkään Ruotsin pahin kilpailija ja perivihollinen. Vasta 1640-luvulla Ruotsi saavutti riittävän sotilaallisen ylivoiman sen nujertamiseksi.

Ruotsin vallan laajentumiselle ei ole yhtä ainoaa selitystä. Menestys oli usean samanaikaisen tekijän summa, mutta toteutus perustui ensi sijassa sotilaallisiin valloituksiin ja diplomatiaan. Taloudellisesti, kulttuurillisesti tai väkimäärässä mitattuna Ruotsi ei koskaan noussut Euroopan johtavien maiden joukkoon, mutta sotilaallisesti se oli kiistämättä suurvalta.

Voittamaton armeija

Ruotsin valta-aseman luominen ja turvaaminen vaati jatkuvia sotia, eikä rauhaa sotien välillä kestänyt koskaan kymmentä vuotta pidempään. Usein valtakunta aloitti uuden sodan heti saatuaan edellisen päätökseen tai kävi useita sotia yhtä aikaa. Ruotsi ei ollut kaikissa sodissa aloitteentekijä, mutta hallitseva yläluokka piti sotaa kunniakkaana ja luonnollisena osana valtapolitiikkaa. Sodankäynti ja armeijan tarpeet olivat aina huomion keskipisteessä.

Ruotsin aluevalloitukset 1561–1660

- Ruotsin valloitukset vuosina 1561–1660
- Lyhytaikaisesti Ruotsin hallussa

Ruotsi oli jo 1500-luvun lopulla laajentanut alueitaan Pohjois-Virossa ja Suomen rajoilla. 1600-luvun alussa Ruotsi sekaantui Venäjällä riehuvaan sisällissotaan ja miehitti hetken jopa Moskovaa. Vuoden 1617 **Stolbovan rauhaa** on usein pidetty suurvalta-ajan alkuna. Ruotsi sai kaapattua Karjalan ja **Inkerinmaan**, jolloin itäraja oli turvattu ja Venäjä suljettu kokonaan pois Itämereltä.

Kuningas Kustaa II Adolfin johdolla Ruotsi saattoi keskittyä sotiin etelässä ja lännessä. Nuori kuningas uudisti armeijaa ja loi sille voittamattoman maineen pitkillä sotaretkillä Puolassa ja Saksassa. Kustaa II Aadolf sai myös mainetta oikean uskon puolustajana tukiessaan Saksan protestantteja **30-vuotisessa sodassa** (1618–48) katolista keisaria vastaan. Kuningas itse kaatui jo vuonna 1632

Ruotsin kuningas Kustaa II Adolf taustanaan Breitenfeldin taistelu 30-vuotisessa sodassa. Vuonna 1631 Saksan keisarillisia joukkoja vastaan käyty taistelu oli Ruotsin suurvallan rakentajana pidetyn kuninkaan suurimpia voittoja. Taistelun melskeestä voi erottaa Kustaan uudistaman armeijan eri aselajien – ratsuväen, jalkaväen ja kenttätykistön – osastoja.

Lützenin taistelussa, mutta kun rauha vihdoin solmittiin, Ruotsi laajensi valtaansa Pohjois-Saksaan. Samalla uusi suurvalta sidottiin mukaan Keski-Euroopan maiden valtataisteluihin.

Kustaa II Aadolfin uudistama Ruotsin armeija ei ollut Euroopan suurimpia, mutta se oli erittäin tehokas. Sen ytimen muodostivat kotimaasta pakkovärvätyt talonpoikaissotilaat. Upseerit olivat aatelismiehiä, ja vain poikkeuksellisen lahjakas ja onnekas rivimies saattoi edetä urallaan edes aliupseeriksi. Tarvittaessa joukkoja täydennettiin eri maista värvätyillä palkkasotilailla. Armeijassa oli kolme pääaselajia: ratsuväki, jalkaväki ja tykistö. Kaikilta vaadittiin tiukkaa kurinalaisuutta ja yhteistyötä, joka oli pitkän harjoituksen tulosta. Esimerkiksi musketin laukaisemiseksi piti opetella yli 40 eri liikettä, ja ne piti kyetä suorittamaan muodostelmassa yhtäaikaisesti.

Suuret taistelut olivat 1600-luvun sodissa harvinaisia. Linnoitettujen kaupunkien piiritykseen tai puolustamiseen saatettiin kuluttaa kuukausia. Suurin osa sodankäynnistä oli marssimista alueelta toiselle talonpoikaiskyliä ryöstellen ja hävittäen. Armeija kulutti tonneittain viljaa ja lihaa ja tuhansia litroja olutta päivässä. Suurin osa näistä tarvikkeista ryöstettiin sotatoimialueen siviiliväestöltä, joka joutui muutenkin kärsimään sotilaiden raakuuksista. Sotilaiden mukana kulki

valtava joukko muita ihmisiä, esimerkiksi käsityöläisiä, ajureita, prostituoituja, kauppiaita ja sotilaiden vaimoja ja lapsia. Taudit levisivät sotilasleireissä nopeasti, ja epidemioihin kuoli sotilaita monin verroin enemmän kuin vihollisen aseisiin.

Suomalaisia palveli suurvalta-ajan armeijassa tuhansittain. Samanaikaisesti heitä saattoi olla yli 20 000. Sotilaan elämä oli ankaraa ja epävarmaa, ja harva lähti sotatielle mielellään. Monet pyrkivät välttelemään väenottoja tai karkasivat joukoista. Työikäisten miesten sotaanlähtö merkitsi kovaa iskua myös heidän perheilleen ja pienille maatiloille. Asepalveluksella ei ollut määräaikaa, ja vain pieni osa sotaan värvätyistä saavutti kotiutusiän tai eli kyllin pitkään nähdäkseen rauhan tulon. Sotavanhuksen tai raajarikon paluu kotiseudulle ei aina ollut helppoa. Moni joutui turvautumaan sukulaisten apuun tai kerjuusauvaan. Keski-Euroopasta tuodut valtavat sotasaaliit eivät tavallista rivisotilasta hyödyttäneet.

Kustaa II Aadolfin seuraajat jatkoivat valloitusten tiellä, ja vuoteen 1660 mennessä Ruotsi saavutti suurimman laajuutensa. Valloitussotien tilalle tulivat tämän jälkeen puolustussodat, kun vahvistuvat naapurimaat hakivat hyvitystä aiemmille tappioilleen. Niiden aikana Ruotsin ja Suomen siviiliväestö joutui vuorostaan kokemaan vihollisarmeijoiden mielivaltaa.

Sotilas aseistautuneena 1600-luvun sodissa yleisesti käytetyllä lunttumusketilla. Sotilaan rinnalla roikkui valmiita ruutiannoksia nopeaa latausta varten, ja kädessä oli kytevä tulilanka, jolla ase laukaistiin. Tuliaseiden yleistymisestä huolimatta toinen jalkaväen perusase oli vielä pitkä keihäs eli piikki.

Valtio ottaa ohjat

Jatkuvat sodat ja nopeat aluelaajennukset pakottivat Ruotsin uudistamaan hallintoaan kilpailijoitaan nopeammin, sillä vähäisistä voimavaroista oli otettava kaikki irti. Uudistusten suunnittelijana toimi **kansleri** Axel Oxenstierna, joka oli Kustaa II Aadolfin kuoltua Ruotsin mahtavin mies. Hallintouudistukset seurasivat ajan henkeä, sillä muissakin maissa tavoiteltiin samaan aikaan vahvempaa keskusvaltaa. Hallitsijat halusivat säädellä hallintoa, taloutta ja alamaisten elämää entistä tarkemmin ja palkkasivat virkamiehiä kruunun tarpeita palvelemaan. Ruotsi loi tehokkaan virkakoneiston muita maita nopeammin, ja sen tekemiä uudistuksia jäljiteltiin naapurimaissa.

Vielä 1500-luvulla kuninkaat olivat tehneet päätökset henkilökohtaisesti apunaan suhteelli-

Hollantilaisen Jacob Duckin maalaus taisteluun valmistautuvista sotilaista kuvaa 1600-luvun sotilaiden arkea, johon kuuluivat taisteluiden ohella ankarat leiriolot, väsymys ja epävarmuus tulevasta.

HISTORIAPOLITIIKKA

Hakkapeliitat Euroopan sotatantereilla

Suomalaisten käsitystä 30-vuotisesta sodasta sävytti pitkään kansallismielisen historioitsijan ja kirjailijan Zachris Topeliuksen näkemys suomalaisten merkittävästä roolista sotakentillä. Hänen 1800-luvulla kirjoittamissaan tieto-, viihde- ja oppikirjoissa suomalaiset kuvataan erikoislaatuisen urheina sotureina, joiden maine oli 1600-luvun Euroopassa laajalti tunnettu.

Suomen ratsumiehet pysyivät yhä suuressa maineessa urhoollisimpina urhoollisten joukossa, ja kun heillä rynnäkössä oli tapana huutaa: ”Hakkaa päälle!” nimitettiin heitä Saksassa ”hakkapeliitoiksi”. – – He herättivät Berlinissä, Wienissä ja monissa muissa kaupungeissa ja maissa sellaista kauhua, että heitä verrattiin luonnon alkuvoimiin, joita ei kukaan voi vastustaa. (Topelius: *Maamme kirja* (1875))

Topeliuksen antama kuva on vahvasti liioiteltu. Suomalaiskansallisen aatteen noustessa 1800-luvulla maa tarvitsi omia sotasankareita, ja sellaisiksi kaukaisen suurvalta-ajan hakkapeliitat sopivat hyvin.

Todellisuudessa suomalaiset eivät olleet erityisen hurjassa ja pelätyssä maineessa. Kaikki sotajoukot syyllistyivät siviilien ryöstämiseen ja väkivaltaisuuksiin, eikä Ruotsin armeija ollut tässä suhteessa muita pahempi, jos ei välttämättä parempikaan. Ruotsin armeijassakin vakinaisia joukkoja enemmän hävitystä aiheuttivat eri maista värvätyt palkkasoturit.

Hakkapeliitat eivät kuitenkaan ole pelkästään Topeliuksen mielikuvitusta. Suomalaisten rooli varsinkin Kustaa II Aadolfin ajan armeijassa oli merkittävä, joskin ratsuväen ohella kunnostautui usein myös jalkaväki. Myöhemmin nimitys onkin laajentunut koskemaan kaikkia 30-vuotisen sodan suomalaissotilaita.

sen pieni joukko virkamiehiä ja neuvonantajia. Suurvalta-ajalla ylhäisaatelisten muodostamasta valtaneuvostosta tehtiin virallinen hallintoelin, joka toimi maan hallituksena. Kuningas ja valtaneuvosto johtivat maata, mutta tärkeimpiin ratkaisuihin piti saada alamaisten suostumus. Verojen korotuksen, lakien tai väenottojen vahvistamiseksi kuningas kutsui säätyjen edustajat valtiopäiville. Kukin neljästä säädystä oli edustettuna omana ryhmänään, jolloin aateliston valta oli suhteellisesti suurin. Muillakin säädyillä oli silti sananvaltaa, ja talonpoikien osallistuminen valtion asioista päättämiseen oli jo itsessään poikkeuksellista Euroopassa.

Myös alue- ja paikallishallintoa uudistettiin. Vanhojen linnaläänien tilalle tulivat **maaherrojen** johtamat **läänit.** Näiden alaisuudessa toimivat **kihlakunnat** olivat ennen kaikkea tuomareiden tuomioalueita ja veronkantopiirejä. Lähimpänä alamaisia toimivat hallintopitäjien **nimismiehet,** jotka toimeenpanivat tuomiot ja valvoivat järjestystä. Talonpojat kokoontuivat kahdesti vuodessa käräjille, joilla pidettiin oikeusistuntoja ja joilla virkamiehet tiedottivat kuninkaan päätöksistä. Kaupungeissa paikallisten raatien itsehallinto väheni ja kruunun ote kiristyi.

Talonpojilla ja kaupunkien porvareilla ei siis enää ollut entisenlaista mahdollisuutta vaikuttaa kotiseutunsa oikeudellisiin ratkaisuihin tai verotukseen. Heistä tuli entistä selvemmin kruunun alamaisia. Paikallista päätösvaltaa talonpojat saivat käyttää **pitäjänkokouksissa**, joissa ratkaistiin esimerkiksi seurakunnallisia kysymyksiä. Pitäjänkokousten esimiehinä toimineista papeista tuli usein kansan edusmiehiä ja talonpoikien ja kruunun välisten kiistojen välittäjiä.

Suurvalta-ajan Ruotsin keskushallinto

Kuningas
- ylin päätösvalta

Valtaneuvosto
- ylhäisaatelin edustajia
- toimi maan hallituksena

Valtiopäivät
- neljän säädyn edustajia
- kokoontui kuninkaan kutsusta
- hyväksyi kuninkaan esittämät lait ja verot

Kanslia	**Kamari**	**Sotakollegio**	**Svean hovioikeus**	**Myöhemmin mm. vuorikollegio ja kauppakollegio**
hallintoasiat	talousasiat	armeijan hallinto ja huolto	ylin oikeusaste	

Ruotsin hallitsijat suurvaltakaudella

Kaarle IX
(1599–1611)

Kustaa II Adolf
(1611–1632)

Kristiina
(1632–1654)

Kaarle X Kustaa
(1654–1660)

Kaarle XI
(1660–1697)

Kaarle XII
(1697–1718)

Suomi osana suurvaltaa

Ruotsin valtakunta oli laajimmillaan vuosina 1658–1660. Valtakunnan pinta-ala oli lähes kaksinkertaistunut Kustaa Vaasan ajoista. Väkiluku puolestaan miltei kolminkertaistui 1600-luvulla nousten yli 2,5 miljoonaan. Suuri osa väestönkasvusta selittyy aluevalloituksilla, eikä esimerkiksi Suomen väkiluku kasvanut paljoakaan.

Suurvalta-aikaa on perinteisesti pidetty Suomen taantumisen aikana. 1500-luvulla Suomi oli ollut valtakunnan ”toinen puolisko”, joka muodosti kolmasosan sen pinta-alasta ja väkiluvusta. Uusien voittomaiden myötä suomalaisia oli vain hieman yli kymmenesosa väestöstä eikä alueen kehitys ollut enää yhtä tärkeää valtakunnalle. Sotilaallisesti Suomi ei enää ollut strategisesti tärkeä rajamaa.

Suomi oli edelleen osa valtakunnan vanhaa ydinaluetta, ja koko maata koskevat uudistukset koituivat Suomenkin eduksi. Monissa suhteissa Suomea ei ollut edes olemassa Ruotsista erillisenä kokonaisuutena. Suurvalta-ajan vaikutukset riippuivat enemmän säätyasemasta kuin asuinseudusta. Suomalaissyntyiset aateliset saivat osansa sotaretkien tuomasta kunniasta ja ryöstösaaliista. He saattoivat nousta valtakunnan johtopaikoille siinä kuin Pohjanlahden länsipuolella syntyneet säätyveljensäkin. Yläluokka oli jokseenkin täysin ruotsalaistunut, eikä Suomen ja Ruotsin aatelisten välillä ollut huomattavaa eroa.

Suomalaisten enemmistölle eli talonpojille ja porvareille Ruotsin suurvalta-asema toi sekä hyötyjä että haittoja. Valtakunta oli sisäisesti vakaa, eivätkä sisällissodat ja kapinat sekoittaneet elämää. Sotia käytiin enimmäkseen ulkomailla, joten

Suomen alue sai nauttia poikkeuksellisen rauhallisista oloista. Toisaalta suurvallan laajentaminen ja ylläpitäminen revittiin viime kädessä talonpoikien selkänahasta. Verotusta lisättiin ja tehostettiin armeijan, hovin ja hallinnon kulujen maksamiseksi. Ruotsin tapa koota armeijansa ydinjoukko talonpojista tarkoitti sitä, että Suomestakin pakkovärvättiin tuhansittain työikäisiä miehiä pitkille sotaretkille. Talonpoikien näkökulmasta suurvallan ylläpitäminen tarkoitti siis pikemminkin rasituksia kuin kunniaa ja rikkauksia.

Ruotsi ei riistänyt erityisesti suomalaisia talonpoikia. Samanlaiset vaikeudet koskivat alhaissäätyisiä myös Ruotsin puolella. Suomen aseman heikentyminen liittyi lähinnä siihen, että valtion organisaation kehittyminen ja keskusvallan vahvistuminen heikensivät kaikkien valtakunnan reuna-alueiden liikkumavaraa. Valta keskittyi entistä selvemmin Tukholmaan, kuninkaalle ja hänen lähipiirilleen. Suurvallan aikana ei ollut enää sijaa itsenäisille herttuakunnille tai riippumattomille talonpojille.

Itsevaltaisia uudistuksia

Ruotsin valtakunta oli voimakkaimmillaan 1600-luvun puolivälin jälkeen mutta joutui vuosisadan lopulla selvästi puolustuskannalle. Sotilasmahdistaan huolimatta se ei kyennyt kilpailemaan Ranskan, Englannin ja Hollannin kanssa talouden, laivaston ja siirtomaavalloitusten saralla. Suurvalta-aseman säilyttäminen tuli harvaan asutulle maalle kalliiksi. Valloitukset olivat synnyttäneet katkeruutta ja revanssihenkeä naapurimaissa, joten Ruotsin asema oli jatkuvasti uhanalainen. Suurvaltaa onnistuttiin pitämään yllä vain suurien uhrauksien, poliittisten uudistusten ja varakkaan liittolaismaa Ranskan rahallisen avun turvin.

Valtiontalous oli jatkuvissa ongelmissa. Syntipukiksi joutui ylhäisaatelisto, jota syytettiin sekä jatkuvista sodista että kohtuuttomasta vallan ja verovapaiden läänitysten kahmimisesta. Talonpojat ja porvarit, jotka maksoivat verot ja kantoivat muut rasitukset, toivoivat kuninkaan pistävän aateliston kuriin. Sekä Kustaa II Aadolf että Kaarle X Kustaa kuitenkin viettivät lähes koko hallitsijakautensa sotaretkillä ja kuolivat nuorina. Valtakuntaa johtivat pitkään valtaneuvoksista koostuneet **holhoojahallitukset**, joilla ei ollut halua yläluokan etujen karsimiseen.

Tilanne muuttui vuonna 1675, kun Tanskan vastaisessa sodassa sankariksi noussut kuningas Kaarle XI asettui ylhäisaatelistoa vastaan. Kuningas halusi uudistaa maata ja sai tukea alemmilta säädyiltä ja uudistusmielisiltä aatelismiehiltä. Kuningas ajoi valtiopäivillä läpi päätöksen, jonka mukaan hänen ei tarvinnut enää noudattaa vanhaa hallitusmuotoa eikä kuunnella valtaneuvoston mielipidettä. Myöhemmin valtiopäivät vahvistivat kuninkaan valta-aseman toteamalla, etteivät edes säätyjen päätökset tai Ruotsin lait sitoneet häntä. Ruotsi astui täydellisen itsevaltiuden eli **absolutismin** aikaan monen muun aikakauden valtion tavoin. Säätyjen enemmistö piti aluksi itsevaltiutta myönteisenä asiana, sillä kuninkaan uskottiin huolehtivan tasapuolisesti suurvallan tulevaisuudesta ja kaikkien väestöryhmien eduista.

Kaarle XI otti tavoitteekseen maan sisäisen vahvistamisen sotilaallisten valloitusten sijaan. Radikaaleilla uudistuksilla pyrittiin parantamaan valtiontaloutta, rajoittamaan aateliston valtaa ja parantamaan sotaväen väenottojärjestelmää. Kahta

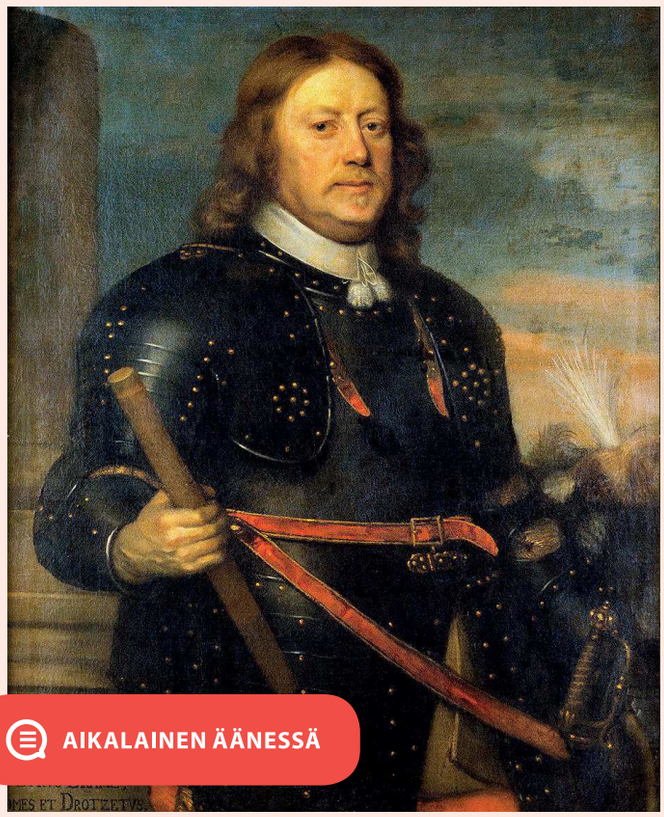

AIKALAINEN ÄÄNESSÄ

Per Brahe käynnisti Suomessa monia uudistuksia ja kirjoitti yhteenvedoksi vuosistaan Suomessa (1637–1640, 1648–1651) seuraavasti: ”Minä olin maahan ja maa minuun sangen tyytyväinen.” **Pohdi, mitä Brahe arviollaan tarkoitti ja miten hyvin se pitää paikkansa.**

Kreivin aika

Hallintoa keskitettiin myös Suomessa. Suomen läänit olivat kaukana valtakunnan keskuksesta, ja niiden verotuksen ja kaupankäynnin valvonta tuotti jatkuvasti vaikeuksia. Tilanteen kohentamiseksi Suomeen nimitettiin ajoittain erillinen **kenraalikuvernööri**, joka toimi maaherrojen yläpuolella ja hallitsi aluetta varsin itsenäisesti. Kenraalikuvernööreistä maineikkain oli kreivi Per Brahe, mahtavaan ruotsalaiseen ylimyssukuun kuulunut suurmaanomistaja.

Brahe saapui Suomeen vuonna 1637 ja alkoi tutustua hallintoalueensa oloihin. Hän teki pitkiä tarkastusmatkoja maan eri osiin ja arvosteli niin Suomen hallintoa kuin suomalaisiakin: *”Laiskuus ja juoppous kasvavat päivä päivältä, etenkin juominen, mikä johtuu tupakan liian aikaisesta ja ylellisestä nauttimisesta. Ihmetellä täytyy sitä, että kun suomalaisia tulee ulkomaille ja Ruotsiin, niin he tekevät työtä kolmen puolesta ja ovat tarkkoja ja huolellisia. Mutta kotonaan he ovat toisenlaisia. He viettävät talvikaudet savupirteissään loikoillen lähtemättä mielellään mihinkään töihin. Merenrantalaiset ovat kuitenkin ahkerampia ja toimeliaampia kuin sisämaalaiset.”*

Johtopäätös suomalaisista ei ollut kuitenkaan aivan toivoton, sillä Brahe katsoi maassa olevan potentiaalia tulevalle kehitykselle: *”Jos Jumala soisi tämän maan tulla sellaiseen kuntoon ja kukoistukseen, mihin ihmisäly voisi sen nostaa, se olisi verrattavissa kohtalaiseen eurooppalaiseen kuningaskuntaan.”*

Brahen kaudella toteutettiin monia tärkeitä uudistuksia. Läänien määrää lisättiin, jotta maaherrojen hallintoalueista tulisi siedettävän kokoisia. Postin kulku muuttui säännölliseksi, kun Ruotsin 1636 perustettu postilaitos ulotettiin Suomeen. Brahe perusti saamiensa määräysten mukaisesti myös suuren joukon uusia kaupunkeja, joista Raahe ja nopeasti kuihtunut Brahea (nykyinen Lieksa) kantoivat hänen nimeään. Brahen ehkä merkittävin saavutus oli kuitenkin Suomen ensimmäisen yliopiston, **Turun akatemian**, perustaminen vuonna 1640.

Vaikka Brahen kausi Suomessa jäi lyhyeksi, sitä on perinteisesti muisteltu hyvällä. Sanonta **”kreivin aikaan”** tarkoittaa edelleen poikkeuksellisen otollista aikaa tai hetkeä. Tuoreet tutkimukset ovat hieman himmentäneet Brahen sädekehää. Hänen toimensa olivat suurelta osin ylhäältä ohjattuja ja saman tyyppisiä kuin muillakin kenraalikuvernööreillä. Brahen toimet vaikuttivat joka tapauksessa merkittävästi Suomen sivistyksen, talouden ja hallinnon kehitykseen.

Postinkantajan tunnuksia olivat rintamerkki ja merkinantotorvi. Valantehneet talonpojat velvoitettiin huolehtimaan postinkuljetuksesta kohteesta toiseen. Postinkuljettaja ilmoitti torvella saapumisestaan seuraavalle talonpojalle, ja muiden oli sakon uhalla annettava tietä postinkuljettajalle. Postia kuljettaneet talonpojat saivat vaivan palkaksi verohelpotuksia.

ensimmäistä tavoitetta silmällä pitäen kuningas esitti aateliston verovapaiden läänitysten palauttamista valtion haltuun. Toimenpidettä sanottiin **isoksi reduktioksi.** Kolme alinta säätyä ja osa aatelisista kannatti ehdotusta innokkaasti. Yli puolet aatelin läänityksistä siirtyi takaisin kruunun hallintaan, ja valtion talous alkoi elpyä.

Suurvalta-armeijan keskeisiä ongelmia oli ollut kalliin armeijan ylläpitäminen rauhan vuosina. Ratkaisuksi suunniteltiin vakinainen asepalveluksen muoto, **ruotujakolaitos**, joka perustui maanviljelykseen. Sen sijaan, että sotilaat olisi värvätty tarpeen mukaan talonpoikien joukosta, sotilaista tehtiin osa-aikaisia talonpoikia. 2–4 talonpoikaistaloa muodosti ruodun, jonka piti ylläpitää yhtä ruotusotamiestä. Talot antoivat sotamiehelle ruotutorpan, jota viljelemällä tämä saattoi elättää itseään ja perhettään. Upseerit ja aliupseerit puolestaan saivat elantonsa virkatiloista eli **puustelleista**, joiden koko vaihteli sotilasarvon mukaan.

Ison reduktion ja ruotujakolaitoksen lisäksi Kaarle XI kiristi verotusta ja vahvisti valtion virkakoneistoa entisestään. Korkeisiin virkoihin nostettiin kuninkaan suosikkeja, jotka aateloitiin. Uudella virka-aatelilla ei ollut suvun ja läänitysten tuomaa arvovaltaa, ja se oli riippuvainen kuninkaan suosiosta. Kaarlen uudistusten myötä valtakunnasta tuli entistä yhtenäisempi ja tehokkaampi, mutta samalla raja-alueiden tanskalaisia,

HISTORIAN TULKINTA

Suurvaltakauden tilinpäätös

Suurvalta-asema vaati kalliin armeijan ylläpitoa, ja jatkuvat sodat aiheuttivat suuria inhimillisiä kärsimyksiä. Jos satojen tuhansien sodissa kuolleitten työpanos ja talonpojilta riistetyt verot olisi käytetty sotimista hyödyllisempiin tarkoituksiin, eikö Ruotsi olisi valtiona menestynyt paremmin?

Myöhemmät tutkijat ovat usein kyseenalaistaneet koko suurvaltahankkeen mielekkyyden. Sen vaatimat ponnistukset voivat vaikuttaa hukkaan heitetyiltä, sillä suurvalta-aika jäi Ruotsin historiassa välivaiheeksi. Se kykeni kyllä voittamaan sotia ja puolustamaan valloituksiaan yksittäisiä vihollisia vastaan. Harvaan asutulta ja taloudellisesti kehittymättömältä maalta puuttuivat kuitenkin resurssit suurvalta-aseman vakiinnuttamiseen. Kun Ruotsi joutui 1700-luvun lopussa pitkään puolustussotaan naapurimaiden ylivoimaista liittokuntaa vastaan, sen voimavarat eivät enää riittäneet.

Toisaalta voidaan kysyä, olisiko Ruotsilla edes ollut muita vaihtoehtoja. Sodat kuuluivat kaikkien aikakauden valtioiden arkipäivään, ja naapureiden sotilaallista heikkoutta käytettiin tilaisuuden tullen säälimättä hyväksi. Voidaan pitää kyseenalaisena, oliko rauhanomainen politiikka tuona aikana yleensäkään mahdollista. Maan johtoasemissa toimineen aatelisen yläluokan ajattelutapaan se ei ainakaan kuulunut.

Ruotsi onnistui joka tapauksessa ylläpitämään suurvalta-asemaansa varsin pitkään, noin sadan vuoden ajan. Samaan aikaan se kehitti paitsi armeijaansa myös valtakunnan taloutta ja hallintoa. Vaikka suurvalta-asema ei jäänyt pysyväksi, sitä voidaan kuitenkin pitää melko hyvänä saavutuksena pienelle ja syrjäiselle maalle.

norjalaisia ja ortodoksisuomalaisia kohdeltiin huonosti yhdenmukaistamisen nimissä.

Absolutistisessa hallinnossa hallitsijan henkilökohtaisilla ominaisuuksilla oli suuri merkitys. Aikakausi on Ruotsissa nimettykin itsevaltaisten Kaarle-kuninkaiden mukaan **karoliiniseksi ajaksi.** Kun Kaarle XI kuoli, siirtyi täydellinen valta hänen vasta 15-vuotiaalle pojalleen. Kaarle XII uskoi aikakaudelle tyypillisesti valtansa jumalalliseen alkuperään. Ruotsissa uuden kuninkaan kokemattomuus herätti kuitenkin epäilyksiä, ja naapurimaat käyttivät tilannetta hyväkseen. 1700-luvun alussa käynnistyi **suuri Pohjan sota**, joka muodostui suurvalta-ajan päätepisteeksi.

Ruotsin valtakunnan väkiluvun kasvu suurvalta-ajalla

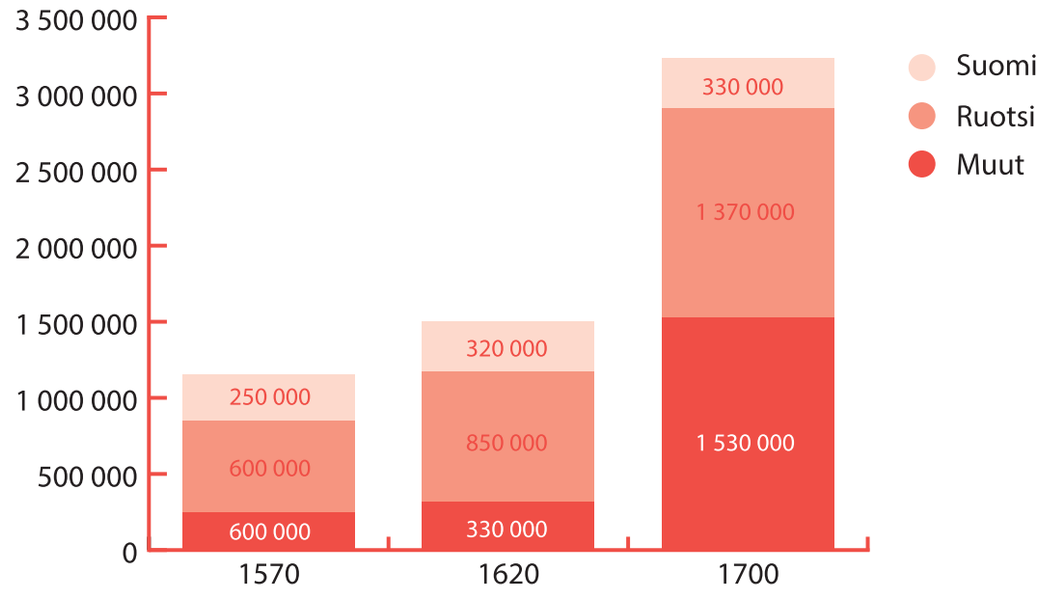

TEHTÄVÄT

1. **Millaiset seikat selittävät Ruotsin kasvun suurvallaksi 1600-luvulla?**

2. **Millainen oli suomalaisten rooli suurvallan synnyssä ja miten suurvalta-aika muutti Suomen asemaa?**

3. **Ota kantaa väitteeseen: ”Suurvallan synty loi perustan absolutismin kehitykselle Ruotsissa.”**

4. **Luettele Per Brahen kaudella perustetut uudet kaupungit.**

5. **Selitä seuraavat käsitteet:**
a) ”kreivin aika”
b) ruotujakolaitos
c) puustelli
d) iso reduktio.

9. Suurvaltakauden yhteiskunta ja kulttuuri

Säätyjako vahvistuu

Suurvalta-ajalla yhteiskunta eriarvoistui ja keskiajalla syntynyt säätyjako jyrkkeni. Taustalla oli yleiseurooppalainen yhteiskuntafilosofinen ajattelu. **Kolmisäätyopin** mukaan jokaisella säädyllä oli omat tehtävänsä yhteiskunnassa, aatelilla sotilaallinen ja poliittinen, papistolla hengellinen ja rahvaalla taloudellinen. Ruotsissa alin sääty jaettiin kahtia: porvareihin, jotka huolehtivat kaupasta, ja talonpoikiin, jotka viljelivät maata. Tehokkuuteen pyrkivässä valtiokoneistossa kaikki haluttiin asettaa siististi omalle paikalleen ja säätyeroja korostettiin monin tavoin. Jokaisen tuli täyttää säädyn mukainen paikkansa yhteiskunnassa ja siten palvella valtiota ja kuningasta.

Aateliston merkitys kasvoi suurvaltakaudella, sillä aatelismiehiä tarvittiin sekä hallinnon että sotalaitoksen johtotehtäviin. Alhaissäätyisten upseerien ja virkamiesten kruunulle tekemistä palveluksista palkittiin aateloimisella, ja aatelissukujen määrä moninkertaistui 1600-luvun alkupuoliskolla. Aatelismiehille myönnettiin laajoja **läänityksiä** joko palkkioksi palveluksista tai korvaukseksi kruunulle annetuista lainoista. Pitkällä tähtäimellä ne rasittivat valtion taloutta, sillä läänityksen verotulot menivät aatelisten, eivät valtion taskuun.

Kirkko oli yhteiskunnallisessa ajattelussa alistettu valtion palvelukseen. Papisto saattoi kuitenkin tarvittaessa käyttää arvovaltaansa ja otettaan kansaan poliittisena painostuskeinona. Paikalliset kirkkoherrat olivat myös maataomistavan talonpoikaiston luottomiehiä ja tukijoita kruunun ja aatelin asettaessa kohtuuttomia vaatimuksia. Myös porvariston valta oli suurvalta-ajalla rajallinen. Kaupungit oli alistettu valtiontalouden palvelukseen, ja ainoastaan Tukholman rikkailla kauppiailla oli merkittävää poliittista vaikutusvaltaa.

Talonpoikia ja tilattomia

Noin 85–90 % valtakunnan asukkaista kuului talonpoikaissäätyyn. Lisääntyneistä rasitteista ja heikentyneestä vaikutusvallasta huolimatta sääty oli edelleen varsin itsenäinen. Suurin osa Suomen talonpojista oli **perintötilallisia**, eli he omistivat omat maansa. Talonpoikaiston sisälläkin tapahtui eriarvoistumista. Varakkaat talonpojat saattoivat esimerkiksi varustaa ratsusotilaan kuninkaan palvelukseen ja saada siten verohelpotuksia.

Ruotsalaisia aatelismiehiä ja talonpoikia vuodelta 1674. Talonpojat on kuvattu yksinkertaisissa vaatteissa ja ruumiillisessa työssä, aateliset taas miekkoineen ja muodinmukaisine peruukkeineen keveässä keskustelussa.

Vähävaraisimmat taas eivät kyenneet maksamaan verojaan, jolloin he saattoivat menettää tilansa kruunulle. Näitä kruununtiloja voitiin läänittää edelleen aatelille. Maatilan viljeleminen aatelin alaisuudessa saattoi myös olla hyödyksi, sillä aatelin tiloilta otettiin vähemmän sotaväkeä. Aateliston alustalaiset eli lampuodit muodostivat **tilattoman väestön** suurimman ryhmän. Sekä maaseudulla että kaupungeissa oli myös renkejä, piikoja, palveluskuntaa ja muuta väkeä, joka ei varsinaisesti ollut osa maata omistavaa talonpoikaistoa.

Tiukka säätyjako näkyi monin tavoin. Hallinnossa ja armeijassa aatelisilla oli oikeus merkittävimpiin virkoihin. Jo vuonna 1622 oli säädetty laki, joka kielsi avioliitot aatelisten ja muiden säätyjen jäsenten kesken. Myös käytöksen, asumisen ja pukeutumisen piti heijastella ihmisen asemaa yhteiskunnassa. Aatelisto saattoi kuluttaa huomattavia summia säädynmukaisen elintason ylläpitämiseen. Talonpojille varallisuudella ylpeilyä ei pidetty sopivana. Säätyaseman ylittävää vaatetusta ja elämäntapaa koetettiinkin rajoittaa ylellisyysasetuksilla ja -maksuilla.

Yläluokka hoveissa ja kartanoissa

Suurvaltakaudella kuningas tai hallitseva kuningatar oli valtakunnan itseoikeutettu johtaja, vaikka lait rajoittivatkin hänen valtaansa ennen absolutismiin siirtymistä. Hallitsijan vallan katsottiin olevan Jumalan siunaamaa, ja hallitsijaa pidettiin välttämättömänä yhteiskunnan koossa pitämiseksi. Hallitsijan valtaa rajoittivat silti käytännön tekijät. Kuninkaat olivat usein pitkillä sotaretkillä eivätkä voineet valvoa kotimaan asioita. Tällöin päätösvalta oli ylhäisaatelisista koostuvan valtaneuvoston käsissä. Jos hallitsija kuoli ennenaikaisesti, hänen lähin perillisensä saattoi olla alaikäinen ja siten hallitsemiseen kykenemätön.

Suurvaltakaudella lapsihallitsijoita oli kaksi. Kristiina peri kruunun kuusivuotiaana ja Kaarle XI vain nelivuotiaana. Alaikäisen hallitsijan sijaiseksi

Kuningatar Kristiina oli vasta 6-vuotias, kun hänen isänsä Kustaa II Adolf kaatui sodassa vuonna 1632. Holhoojahallitus piti valtaa, kunnes Kristiina 18-vuotiaana alkoi hallita Ruotsia itse. Kuningatar oli älykäs ja omapäinen ja halusi kehittää Ruotsin taide- ja kulttuurielämää. Kristiina kieltäytyi avioitumasta ja luopui lopulta kruunusta. Hän kääntyi katoliseen uskoon, muutti Roomaan ja kuoli siellä vuonna 1689.

nimettiin **holhoojahallitus**, johon kuului samojen ylimyssukujen edustajia kuin valtaneuvostoonkin. Samaan aikaan yläluokka rikastui sekä suurvaltasotien tuomista ryöstösaaliista että verovapaista läänityksistä, joita myönnettiin palkkioksi valtiolle tehdyistä palveluksista. Suurvaltakautta on usein pidetty ylhäisaatelin vallan huippukautena. Muutamat mahtavimmat suvut, kuten Oxenstiernat, Brahet ja De la Gardiet jakoivat tärkeimmät tehtävät ja todellisen vallan keskenään.

Aristokratian lisääntynyt vauraus mahdollisti entistä ylellisemmän elämäntavan, jota myös alempi aateli ja vauraimmat porvarit pyrkivät jäljittelemään. Itsetunnon ja vaurauden kohoamisen myötä yläluokka koki vahvaa yhteenkuuluvuutta eurooppalaisiin säätyveljiinsä ja otti vaikutteita kansainvälisistä kulttuurivirtauksista. Tukholman hovi seurasi komeilevaa ranskalaista muotia, ja aatelisto opiskeli ranskan kieltä ja mannermaisia tapoja. Hovi tai yksittäiset aristokraatit järjestivät komeita juhlia ja paraateja pääkaupungissa.

Tukholmasta oli tullut suurvallan pääkaupunki, ja uuden aseman tuli näkyä myös ulospäin. Pääkaupunki kasvoi kaupan ja hallinnon keskittämisen ansiosta, ja kaupunkikuva muuttui. Renessanssityyli vaihtui 1600-luvun lopulla mahtailevaan **barokkiin**. Aatelisto ja varakkaat porvarit rakensivat komeita kivitaloja ja työllistivät käsityöläisiä, jotka valmistivat koristeellisia huonekaluja tai taide-esineitä. Suomessa barokin vaikutus jäi vähäisemmäksi. Ainoat varsinaiset barokkikartanot olivat Flemingin suvun Louhisaari Askaisissa ja Creutzien Sarvilahti Pernajassa. Suomen aatelisto asui enimmäkseen hirsikartanoissa, mutta

Pernajan kartano on rakennettu pohjoismaiseen barokkityyliin. Sen kivinen päärakennus ja laaja puutarha kertovat vauraudesta ja kansainvälisistä kulttuurivaikutteista, jotka näkyivät vauraimpien aatelisten kartanoissa Suomessakin.

Lorentz Creutz – Pernajasta valtakunnan huipulle

Suurvalta tarvitsi aatelismiehiä hallinnon ja sotalaitoksen johtotehtäviin. Aatelin sisällä oli kuitenkin oma hierarkiansa. Mahtavat kreivi- ja vapaaherrasuvut katsoivat karsaasti maalaisaatelia ja vasta-aateloituja nousukkaita. Jatkuvat sodat ja laajentuva hallinto tarjosivat kuitenkin nousun mahdollisuuksia taitaville aatelismiehille, joilla oli hyvät suhdeverkostot. Suomalaisen Lorentz Creutzin tarina on tästä hyvä esimerkki.

Lorentz Creutz syntyi Sarvilahden kartanossa Pernajassa vuonna 1615. Lorentzin isä oli alempaa aatelia, mutta hän oli ansioitunut sotilaana ja pääsi aristokraattisen De la Gardien suvun suosioon. Isä järjesti Lorentzille parhaan mahdollisen koulutuksen ulkomaisissa yliopistoissa. Opintojensa jälkeen Lorentz Creutz hakeutui virkaan vastaperustetussa vuorikollegiossa. Hän kehittyi kaivosalan asiantuntijaksi ja oli monien aatelismiesten tapaan itsetietoinen ja omapäinen.

Aatelismiehen katsottiin luonnostaan kykenevän kaikenlaisiin johtotehtäviin. Tämä asenne kuvastuu Creutzin urassa. Hän yleni niin maaherraksi kuin hovioikeuden presidentiksikin. Sota-aikana hän kokosi talonpoikaisarmeijan Norjan rajaseuduilla ja jäi jopa sotavangiksi. Hän päätyi myös johtamaan noitaoikeudenkäyntiä, jossa 23 ihmistä tuomittiin kuolemaan vehkeilystä paholaisen kanssa.

Vapaaherraksi Lorentz Creutz korotettiin vuonna 1654, ja valtaneuvostoon hän pääsi vuonna 1660. Uusmaalaisen upseerin poika oli noussut nopeasti lähelle vallan ydintä. Hän hankki Suomesta muhkean maaomaisuuden ja alkoi rakentaa Sarvilahteen komeaa barokkityylistä palatsia. Maan jouduttua uuteen sotaan vuonna 1675 Creutzista tehtiin valtakunnanamiraali eli laivaston komentaja.

Creutzilla ei ollut mitään kokemusta merisodankäynnistä, ja hän sai nauttia uudesta asemastaan vain puoli vuotta. Kesäkuussa 1676 Ruotsin laivasto kohtasi tanskalaiset ja hollantilaiset Öölannin vesillä. Heti taistelun alussa lippulaiva Kronan teki amiraalin käskystä nopean käännöksen, kallistui liikaa ja räjähti. Laivan mukana upposivat Ruotsin laivaston kunnia, 800 miestä ja amiraali Lorentz Creutz.

niidenkin kalustuksessa ja koristelussa saatettiin käyttää barokkityyliä ja ulkomaisia huonekaluja.

Puhdasoppinen luterilaisuus

Kirkko ja kristinusko hallitsivat ihmisten ajattelua myös suurvaltakaudella. Luterilaisuuden tarkasta noudattamisesta tuli 1600-luvulla osa valtakunnan virallista politiikkaa. Ainoana oikeana pidettyä luterilaista oppia korostettiin valtakunnan sisäisen yhtenäisyyden ylläpitämiseksi. Vuonna 1617 valtiopäivillä kiellettiin muiden kuin luterilaisen uskon harjoittaminen maassa. Myöhemmin säädettiin vielä laki, jonka mukaan Ruotsin alamaiselle kuuluvat oikeudet kuuluivat vain luterilaisille. Ruotsissa vallitsi käytännössä luterilainen uskontopakko.

Kirkko ja valtio muodostivat reformaation jälkeen erottamattoman kokonaisuuden. Kuningas oli kirkon ylin johtaja ja valitsi sen korkeimmat virkamiehet. Näin kirkko pysyi kruunulle uskollisena. Oikean uskon saarnaamisen lisäksi papiston tuli rukoilla esivallan puolesta ja edistää kansalaisten kuuliaisuutta. Uskontoa voitiin myös käyttää sotapropagandassa ”vääräuskoisia” vihollisia, kuten Saksan katolilaisia tai Venäjän ortodokseja, vastaan.

Suurvaltakaudelle tyypillinen hallinnon tehostaminen ulottui myös kirkkoon. Isak Rothoviuksen ja Johannes Gezelius vanhemman tapaiset kovaotteiset uudistajapiispat vaativat papeilta laajaa sivistystä ja oikean kristillisen opin hallintaa. Pappeja ja lukkareita vaadittiin opettamaan kansaa ja kuulustelemaan kansalaisten tietoja ja taitoja säännöllisesti **kinkereillä**. Seurakuntalaisten osallistumista kirkonmenoihin ja ehtoolliselle alettiin valvoa entistä tarkemmin. Katekismuksen osaaminen ja ehtoollisella käynti tulivat ehdoiksi avioliittoon vihkimiselle. Tämä oli tehokas keino painostaa seurakuntalaisia noudattamaan kirkon oppeja ja määräyksiä.

Papeille kuului kirkollisten toimitusten lisäksi tärkeitä yhteiskunnallisia tehtäviä. He ylläpitivät väestökirjanpitoa eli **kirkonkirjoja**, johtivat pitäjänkokouksia ja valvoivat järjestystä seurakunnassa. Myös sääty-yhteiskunnan arvojärjestystä ylläpidettiin kirkollisissa yhteyksissä. Kirkoissa ylhäissäätyisillä oli muita paremmat istumapaikat ja jopa hautapaikat. Arvohenkilöt saivat viimeisen leposijansa kirkon lattian alta, tavallinen kansa taas haudattiin kirkkomaahan.

Luterilaisilla papeilla oli lupa avioitua, ja monet perustivat perheitä. Pojat seurasivat usein isiään pappisuralle, ja Suomeen alkoi syntyä pappissukuja. Usein poika peri isänsä viran ja sama suku saattoi johtaa tiettyä seurakuntaa sukupolvesta toiseen. Pappissuvut erottautuivat kansasta paitsi virka-asemansa myös oppineisuutensa perusteella. Papit saivat yliopistokoulutuksen, ja heidän tuli hallita suomen ja ruotsin lisäksi myös latinaa ja ainakin jonkin verran hepreaa. Kansaa piti kuitenkin opettaa sen omalla kielellä, ja papiston joukosta alkoikin hitaasti nousta suomenkielinen sivistyneistö.

Kirkon varat olivat vähentyneet, ja puhdasoppisuuden ajan kirkot rakennettiin yleensä puusta kiven sijaan. Luterilaiset ihanteet suosivat entistä pelkistetympiä kirkkorakennuksia, mutta sisäosien koristeluista tehtiin barokin ihanteiden mukaisesti niin runsasta kuin seurakunnan varallisuus salli. Seinät koristeltiin usein maalauksin, eikä vanhojen kirkkojen keskiaikaisiin maalauksiin puututtu, jos niihin ei liittynyt harhaoppisina tai erityisen tyylittöminä pidettyjä kuvia.

Olaus Magnuksen teos Pohjoisten kansojen historia kuvaa noitia loitsimassa avukseen paholaisia ja eläimiä.

Noitavainot Suomessa

Taikausko ja yliluonnollisen pelko olivat osa 1600-luvun ihmisten arkipäivää. Ajoittain pelko riistäytyi hysteerisiksi noitavainoiksi, jotka olivat uuden ajan alussa paljon yleisempiä kuin ”pimeäksi” kuvitellulla keskiajalla. Myös Ruotsin valtakunnassa koettiin 1600-luvun puolivälissä muutamia suuria vainoja.

Suomi oli tunnettu noidistaan jo keskiajalla, vaikka hyväntahtoisesta noituudesta ei tuolloin rangaistu. Luterilaisuuden myötä asenteet kovenivat. Taikuudesta tai noituudesta syytettynä on Suomessa arvioitu 1500-luvulta alkaen olleen noin 2 000 henkilöä. Syytetyksi joutui tasapuolisesti niin miehiä kuin naisiakin. Suomen noitaoikeudenkäynnit eivät yleensä riistäytyneet laajoiksi vainoiksi. Ruotsin tai Keski-Euroopan mallin mukaisia massaoikeudenkäyntejä nähtiin vain Pohjanmaalla ja Ahvenanmaalla. Taustalla oli usein kyläläisten välinen riita, kateus ja kauna, jossa toista osapuolta syytettiin yliluonnollisten keinojen käyttämisestä.

Esimerkiksi Kemissä vuonna 1586 noituudesta syytetyllä Heikki Jauhopäällä oli pahana tapana ennustaa riitojen päätteeksi, ettei vastapuoli enää pitkään aiheuttaisi hänelle harmeja. Kun kaksi tällaisen uhkauksen kohteeksi joutunutta henkilöä sitten äkillisesti kuoli, alettiin Heikkiä epäillä noituudesta. Uhkauksissa saattoi olla kyse varomattomista vihanpurkauksista, mutta monissa tapauksissa syytetyt olivat tosiaan pyrkineet harjoittamaan taikuutta ja rakentaneet itselleen mainetta noitana.

Tuomioita jaettiin maallisissa oikeusistuimissa, eikä tutkintaan yleensä liittynyt kidutusta. Valtaosa tuomioista oli täysin vapauttavia tai lieviä sakkorangaistuksia. Vaikka noituudesta periaatteessa piti seurata kuolemanrangaistus, siihen turvauduttiin harvoin. Kuolemaan tuomittuja noitia oli Suomessa 1500- ja 1600-luvuilla yhteensä satakunta. Heikki Jauhopään tapauksessa oikeus ei ollut armollinen. Jopa oma vaimo osallistui syytöksiin väittäen Heikin noituneen hänen kohtunsa täyteen käärmeitä. Kemin käräjät tuomitsivat Heikki Jauhopään mestattavaksi 1586.

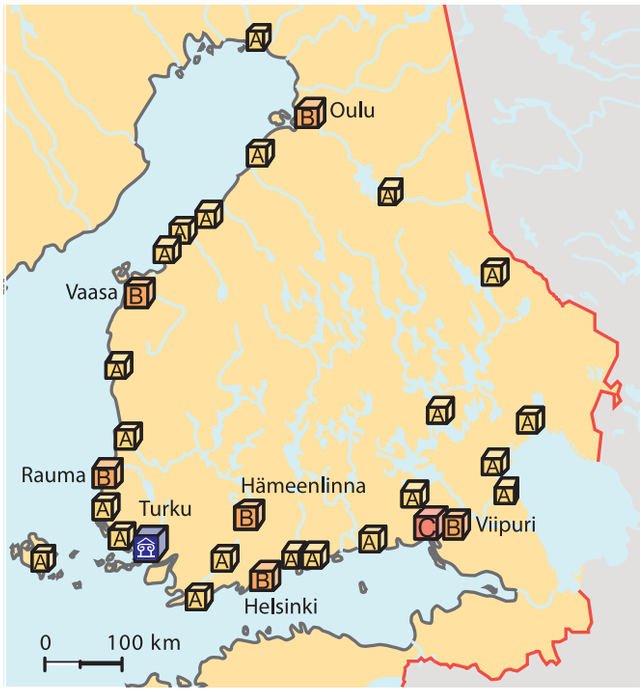

Koulut Suomessa suurvalta-ajalla

- Pedagogio
- Triviaalikoulu
- Lukio
- Turun akatemia

Kansanopetus lisääntyy

Luterilaisuuteen sisältyi ajatus henkilökohtaisesta uskosta pelastumisen edellytyksenä. Tästä syystä kirkko alkoi kantaa huolta kansan opillisista tiedoista ja lukutaidosta. Kansanopetus oli seurakuntien vastuulla, ja se annettiin kansan omalla kielellä. Vähimmäisvaatimuksiksi kirkko asetti kristinopin alkeet ja lukutaidon, jotka piti hallita, jos mieli päästä ehtoolliselle tai avioliittoon. Todellisuudessa kummassakin vaatimuksessa jouduttiin joustamaan, sillä oppikirjojen puutteessa opetus perustui suurelta osin ulkoa opetteluun. Kansan enemmistö ei ollut aktiivisesti lukutaitoista vielä 1600-luvun lopussakaan.

Kirkko ei kuitenkaan enää ollut ainoa taho, jolle opillinen sivistys oli tärkeää. Kasvavaa valtakuntaa ja virkamieskoneistoa varten perustettiin myös maallisia oppilaitoksia, joiden ovet tosin avautuivat lähinnä varakkaille tai erityisen lahjakkaille pojille. Opetuksen kieli oli ruotsi tai ylimmillä kouluasteilla latina. Neliportaisen koulujärjestelmän ensimmäinen aste oli lastenkoulu eli **pedagogio**, joka tarjosi luku-, kirjoitus- ja laskutaidon opetusta.

Pedagogion jälkeen opintoja saattoi jatkaa **triviaalikoulussa**, jossa opetus oli laajempaa ja teoreettisempaa. Triviaalikouluja oli vain suurimmissa kaupungeissa, ja niissä perehdyttiin muun muassa latinaan, historiaan, kreikkaan, matematiikkaan ja luonnonoppiin. Lukioiden eli **kymnaasien** tehtävänä oli valmistaa lahjakkaita nuoria yliopisto-opintoihin ja pappisuraa varten. Latina ja uskonto olivat keskeisiä oppiaineita. Lisäksi pääntättiin fysiikkaa, matematiikkaa, tähtitiedettä, historiaa ja maantiedettä. Ensimmäinen lukio perustettiin vuonna 1630 Turkuun ja siirrettiin myöhemmin Viipuriin.

Opiskelu oli kaikissa koulumuodoissa tiivistä. Koulupäivät saattoivat venyä 12-tuntisiksi, joskin väliin mahtui pitkiä lepotaukoja. Toisaalta kotiläksyjä ei juuri tunnettu, sillä oppikirjat olivat harvinaisia ja kalliita. Kuri kouluissa oli ankaraa, eikä ruumiillisia rangaistuksia kaihdettu. Aatelisperheillä oli yleensä kotiopettajat, jotka antoivat monipuolista opetusta perheen pojille ja joskus tyttärillekin.

Suomen ensimmäinen yliopisto

Suomen ongelmana oli pitkään ollut korkeimman opetuksen puute. Lähimmät yliopistot sijaitsivat

Uppsalassa ja Viron Tartossa, joihin suomalaisten ylioppilaiden piti matkustaa saadakseen korkeakoulutusta. Opiskelu helpottui, kun Suomen ensimmäinen yliopisto, Turun akatemia, perustettiin vuonna 1640. Yliopiston perustamista edistivät sekä kenraalikuvernööri Per Brahe että Turun piispa Rothovius. Akatemian tavoitteena oli kouluttaa pappeja ja virkamiehiä valtakunnan suomalaisen osan tarpeisiin.

Turun akatemian alku oli vaatimaton. Esimerkiksi sen kirjastoon kuului aluksi vain 14 kirjaa. Vaikka kirjastoa kasvatettiin sotasaaliiksi saaduilla kirjoilla ja opetuksen taso alkoi nousta, Turussa ei vielä 1600-luvulla tavoiteltu eurooppalaisen tieteen huippua. Puhdasoppisuuden ajalla suhtauduttiin epäluuloisesti orastavan luonnontieteen ja filosofian uusiin virtauksiin. Galilein ja Kopernikuksen tutkimustulosten sijaan pitäydyttiin mieluummin perinteisessä opetuksessa. Oppiaineita olivat keskiaikaista yliopistoperinnettä noudattaen filosofia, oikeustiede, lääketiede ja teologia eli jumaluusoppi, joka oli oppiaineista tärkein ja arvostetuin. Opinnot olivat pääosin teoreettisia, ja niiden pääkieli oli latina.

Turun akatemian opiskelijamäärä vakiintui 200:n paikkeille. Kaikkiaan siellä ehdittiin suurvaltakaudella kouluttaa yli 5 000 opiskelijaa, joista valtaenemmistö oli suomalaisia. Suuri osa opiskelijoista (noin 40 %) tuli pappisperheistä, mutta talonpoikaistaustaisiakin ylioppilaita mahtui joukkoon. Akatemian perustaminen lisäsi suomalaisten opintomahdollisuuksia huomattavasti, mutta toisaalta se vähensi perinteisiä yhteyksiä Keski-Euroopan katolisiin yliopistoihin ja tieteen keskuksiin. Silti moni suomalainen opiskelija täydensi opintojaan Turun akatemian jälkeen eurooppalaisissa yliopistoissa.

Talonpoikainen Suomi

Kansan enemmistön elämäntapaan suurvaltakausi vaikutti aivan eri tavoin kuin yläluokkaan. Maata viljelevän väestön elintaso ei 1600-luvulla noussut, pikemminkin päinvastoin. Viljelymenetelmät säilyivät ennallaan, vaikka maatalous saikin aiempaa suuremman roolin eränkäynnin kustannuksella. Suomi oli jakautunut kolmeen taloudelliseen vyöhykkeeseen. Etelä- ja Länsi-Suomi olivat tiheimmin asuttuja, ja siellä harjoitettiin pääasiassa peltoviljelyä. Pohjoista kohti mentäessä karjatalous oli entistä tärkeämpi elinkeino, mikä korostui erityisesti Pohjanmaalla. Itä-Suomi puolestaan oli edelleen kaskiviljelyaluetta, jossa asutus oli muuta maata hajanaisempaa.

Sota ei aikaisempien vuosien tapaan uhannut kotiseutuja mutta oli läsnä jatkuvien väenottojen ja sotaverojen muodossa. Pieniä parannuksia elinoloissa kuitenkin tapahtui. Vaikka suuri osa kansasta asui edelleen savupirteissä, Länsi- ja Etelä-Suomen maaseudulla alettiin ottaa mallia kartanoista ja kaupunkitaloista ja rakentaa savupiipullisia asuintaloja, joissa saattoi olla jopa lasi-ikkunat.

Suomen väkiluku kasvoi 1600-luvulla hitaasti ja epätasaiseen tahtiin. Vuosisadan lopussa maassa oli korkeintaan 10 % enemmän asukkaita kuin sen alussa. Osaltaan tätä selittävät suurvaltasodat, joissa menehtyi paljon nuoria miehiä. Toinen selitys on se, että Etelä-Suomen väestönkasvu purkautui muuttoliikkeenä harvaan asutuille rajaseuduille pohjoiseen ja itään. Näitä tekijöitä suurempi vaikutus oli kuitenkin ilmastolla.

Talonpoikien elämä ja toimeentulo olivat täysin riippuvaisia vuoden sääoloista. Liika kuivuus, sateisuus tai varsinkin halla saattoivat romahduttaa sadon, jolloin nälänhätä uhkasi vauraitakin taloja. Koko Euroopan ilmastossa koettiin 1500-luvulta

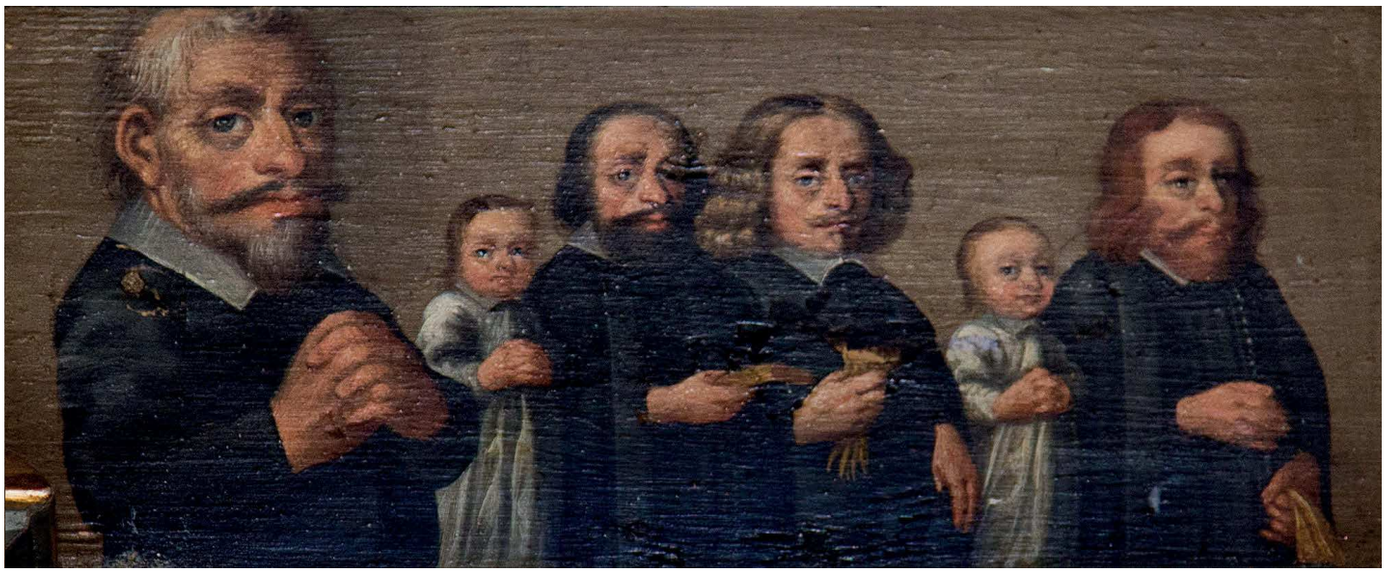

Suomalaisen Sonckin porvarisperheen miehet ja pojat on kuvattu Rauman kirkossa säilyneeseen epitafimaalaukseen. Epitafi oli muistotaulu, jonka omaiset lahjoittivat kirkon koristukseksi ja omistivat sen poismenneille läheisilleen. Maalauksen lahjoitti kirkolle vuonna 1653 Henrik Sonck, mahdollisesti isänsä muistoksi.

1700-luvulle ulottuva kylmä vaihe, niin sanottu **pieni jääkausi**. Varsinkin vuosisadan lopulla tämä tarkoitti Suomessa lyhyitä kesiä ja poikkeuksellisen monia katovuosia.

Erityisen pahaksi tilanne äityi vuodesta 1695 alkaen, kun huonot sadot seurasivat toisiaan. Vuoteen 1697 mennessä koko maata koetteli ennennäkemätön nälkäkatastrofi, johon arvioidaan menehtyneen yli 100 000 suomalaista. Koko maassa oli nälänhädän alkaessa vain noin 400 000 asukasta. **Suurten kuolonvuosien** aiheuttaman tuhon laajuus vaihteli alueittain. Itä- ja Pohjois-Suomessa väkiluku laski jopa 30 %, Lounais-Suomessa selvittiin puolta vähemmällä.

Vaikka kansan elämää sävyttivät niukkuus ja epävarmuus, kansainvälisen kaupan laajetessa kansan pariin alkoi levitä uusia ylellisyystuotteita. Esimerkiksi tupakan poltto yleistyi kaupungeissa, myöhemmin maaseudullakin. Viinanpoltto oli tullut tutuksi jo edellisellä vuosisadalla, mutta 1600-luvulla talonpoikien kotipoltto yleistyi siinä määrin, että valtio alkoi verottaa sitä.

Kirkko ja valtio valvovat kansaa

Kansan elämään suurimmat muutokset toi kirkon ja valtion toiminnan tehostuminen. Alamaisten velvollisuudet lisääntyivät, ja jyrkentyneet säätyerot asettivat ihmiset entistä ahtaampiin lokeroihin. Eräät tutkijat ovatkin sitä mieltä, että suurvaltakausi merkiksi Suomessa kontrolliyhteiskunnan alkua. Esimerkiksi rikoksista tai riidoista ei voinut enää sopia paikallistasolla, vaan tuomioistuimet jakoivat tuomioita tiukasti lain mukaan. Lisäksi nimismies ja lautamiehet muuttuivat enemmänkin oikeuslaitoksen palvelijoiksi eivätkä enää edustaneet yhtä suoraan paikallisyhteisöä.

Puhdasoppisen kirkon opetuksen myötä perhearvoissa tapahtui muutos **patriarkaalisempaan** suuntaan. Maailmankuvaa määritteli ajattelu, jossa perhe kuvattiin valtioksi pienoiskoossa: mies oli sen johtaja ja vaimo ja lapset kuuliaisia alamaisia. Avioliitto siirtyi kirkon ja valtiovallan ankarampaan valvontaan. Esiaviollisista suhteista ja aviorikoksista rangaistiin ankarasti. Sekä kirkko

että valtio iskostivat tavallisen kansan mieliin vihkimättömän suhteen häpeällisyyden ja rikotun aviolupauksen syntisyyden.

Kiristyneet vaatimukset olivat ristiriidassa vallitsevien olojen kanssa. Sotaväenottojen vuoksi maaseudun väestö oli käytännössä naisvaltaista, ja pitkien sotavuosien takia saattoi olla vaikea tietää, oliko mies enää elossa vai oliko syytä jo solmia uusi avioliitto. Vaikka talonpoikainen maaseutuväestö ei voinut paljoa vaikuttaa sotaväenottoihin tai verotukseen, se osoitti tarvittaessa mieltään suhtautumalla valtiovallan muihin vaatimuksiin välinpitämättömästi tai uppiniskaisesti. Rikoksentekijöitä ja sotilaskarkureita suojeltiin kohtuuttomina pidettyjä oikeustoimia vastaan.

Kauppa ja kaupungit valtion ohjauksessa

Suurvaltakaudella talouspolitiikkaan alkoi vaikuttaa keskusjohtoisuutta korostanut **merkantilistinen** ajattelu. Merkantilistien mukaan valtion tuli lisätä varallisuuttaan vain naapurimaiden kustannuksella, joko valtaamalla maata tai käymällä voitollista kauppaa. Ulkomaankaupan keinoiksi tarjottiin vientiteollisuuden tukemista ja tuonnin rajoittamista tullein ja tuontikielloin. Valtion valvontaa taloudesta pyrittiin kaikin keinoin vahvistamaan.

Ruotsin tärkeimmät vientituotteet olivat jo pitkään olleet rauta ja kupari, joita saatiin Länsi-Ruotsin kaivoksista. Voittojen lisäämiseksi rautaa haluttiin jalostaa laadukkaammaksi tai tehdä siitä

suoraan metallituotteita. Tämä edellytti metallityölaitosten eli **ruukkien** perustamista. Ensimmäiset ruukit oli perustettu Suomeenkin jo 1500-luvulla, mutta 1600-luvulla niitä perustettiin toistakymmentä, erityisesti Uudellemaalle. Suomen metalliteollisuus jäi silti vähäiseksi, sillä Pohjanlahden itäpuolella ei ollut suuria malmiesiintymiä.

Suomen tärkein varhaisteollisuuden tuote oli terva, jonka avulla Suomen laajoista metsistä voitiin saada vientituloja. Sahalaitoksiakin perustettiin, varsinkin Pohjanmaalle, mutta niiden tuotanto kulutettiin enimmäkseen kotimaassa. Maatalous oli ylivoimaisesti tärkein elinkeino, mutta merkantilistit eivät arvostaneet sitä, koska siitä ei saatu suuria vientituloja. Talonpojat olivat kuitenkin valtakunnalle elintärkeitä verotuksen ja väenottojen kohteena.

Valtio oli alituisessa rahapulassa, joten se halusi verottaa kaupankäyntiä entistä tiukemmin. Kaupan kontrolloimiseksi suurvaltakaudella perustettiinkin paljon uusia kaupunkeja. Kustaa Vaasan ajan jälkeen ei Suomeen oltu perustettu 1500-luvulla ainuttakaan uutta kaupunkia, mutta vuoteen 1652 mennessä niitä oli perustettu peräti kahdeksan. Ennen vuosisadan loppua oli Suomeen Pohjanmaa ja Käkisalmen lääni mukaan lukien perustettu parikymmentä uutta kaupunkia. Helsingin siirtäminen nykyiselle paikalleen vuonna 1640 merkitsi positiivista sysäystä kaupungin kehitykselle.

Suurin osa uusista kaupungeista perustettiin rannikoille, mutta 1600-luvulla saivat alkunsa myös monet sisämaakaupungit. Nekin tosin perustettiin tärkeiden vesireittien äärelle. Sisämaassa ei kaupallisia edellytyksiä juuri ollut. Esimerkiksi Kajaanissa ja Hämeenlinnassa oli vuosisadan lopulla vain pari sataa asukasta. Kuopio ja nykyisen Lieksan paikalla sijainnut Brahea jouduttiin lakkauttamaan. Pienuudestaan huolimatta monet kaupungit olivat tärkeitä kaupan keskuksia, koska maaseudulla kaupankäynti oli virallisesti kiellettyä.

Vaikka useimmat kaupungit olivat pieniä, ne erottuivat selvästi ympäröivästä maaseudusta. Suurvaltakauden kaupungit suunniteltiin ruutukaavaan, joka ei ottanut huomioon maaston tai vesistön muotoja. Tori oli kaupungin keskus ja sen ääreen sijoitettiin tärkeät julkiset rakennukset. Kadut olivat viivasuoria ja yleensä päällystämättömiä. Parhaiten uusista kaupungeista menestyivät tervakaupan ansiosta vaurastuneet Vaasa, Oulu ja Kokkola, joissa asukkaita oli noin tuhat.

Suomen suurimmatkaan kaupungit eivät olleet paljoa runsasväkisempiä. Viipurissa oli asukkaita alle 3 000 ja Turussa vähän yli 6 000. Samaan aikaan Tukholman väkiluku oli kasvanut Turkuun verrattuna kymmenkertaiseksi. Suomen kaupunkien kasvuvaikeudet johtuivat suurelta osin merkantilistisesta talouspolitiikasta, joka pyrki kaupan keskittämiseen. Kaupunkeja oli alettu jaotella **tapulikaupunkeihin** ja **maakaupunkeihin**. Maakaupungit saivat käydä kauppaa vain kotimaassa, kun ulkomaankauppaan vaadittiin eriasteisia tapulioikeuksia. Suomessa vain Turku, Viipuri ja Helsinki saivat täydet tapulioikeudet. Muiden kaupunkien porvarit suuntasivat kauppamatkansa lähimpään tapulikaupunkiin tai entistä useammin Tukholmaan.

Ruotsin- ja suomenkielistä kulttuuria

Ennen 1600-lukua kielikysymyksillä ei Ruotsissa ollut suurta merkitystä. Valtakunnan länsiosissa rahvas puhui ruotsia ja itäosissa suomea, oppineet

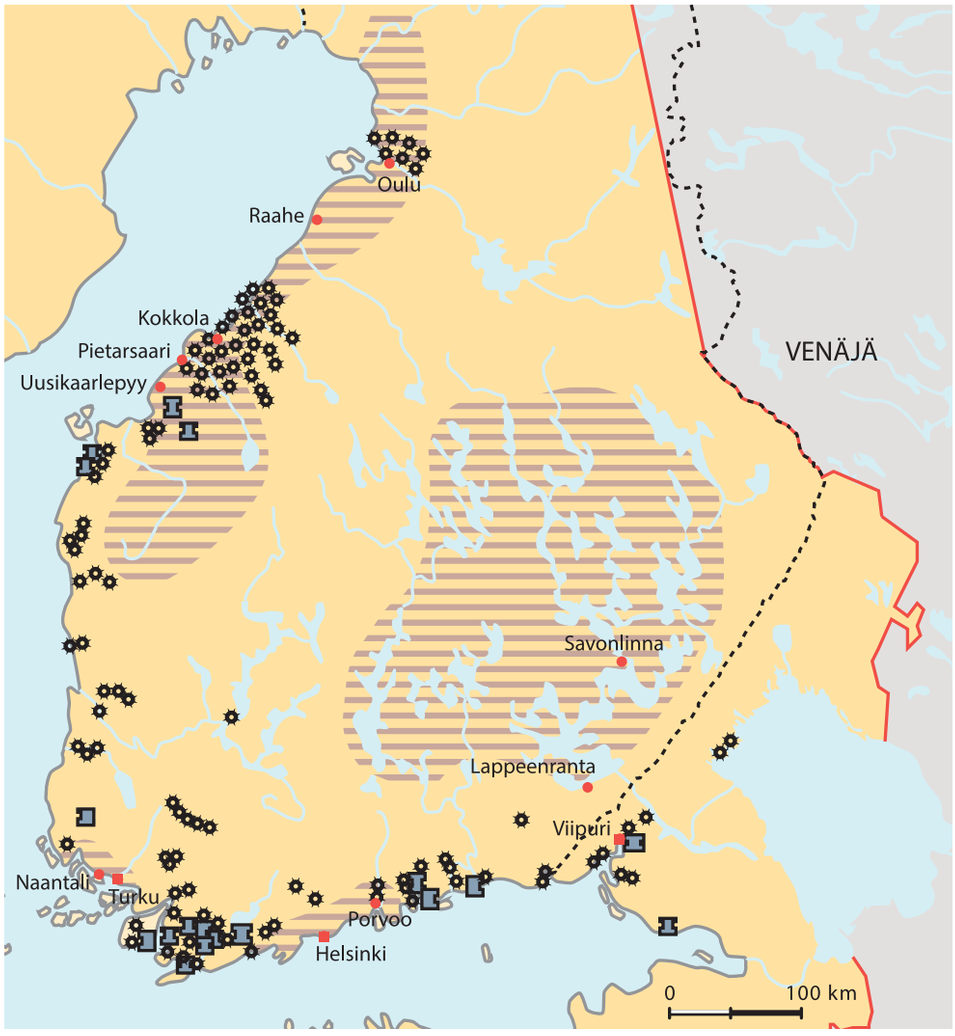

Suomen rautaruukit ja sahat 1600-luvulla

- Tervanpolttoalueet 1600-luvulla
- Stolbovan rauhan raja (1617)
- Suomen nykyinen raja
- Tapulikaupungit
- Tervanpolttoalueella sijainneita kaupunkeja
- Sahoja
- Rautaruukki

käyttivät kirjakielenä yliopistojen latinaa ja monet porvarit saksaa. Suurvaltakaudella monet tekijät muuttivat kieliryhmien asemaa. Alueliitokset ja väestökehitys tekivät suomenkielisistä entistä pienemmän vähemmistön valtakunnassa. Samalla ruotsinkielinen koulutus lisääntyi ja ruotsinkielisen sivistyneistön ja kirjallisuuden määrä kasvoi. Kolmas ja tärkein tekijä oli suurvallan hallinnon yhtenäistäminen, joka lisäsi ruotsinkielisen virkamiehistön ja kirjoitettujen asiakirjojen tarvetta.

Suurvaltakautta on pidetty Suomessa ruotsalaistumisen aikana. Yläluokka omaksui ruotsin kielen yhä laajemmin, koska se oli tarpeen koulutuksen ja hyvän aseman saavuttamiseksi. Suomeen muutti virkamiehiä ja aatelistoa Ruotsista, ja armeijassa sotilaiden piti hallita ainakin ruotsinkieliset komennot. Ruotsinkielisten osuuden on arvioitu nousseen lähelle 20 prosenttia valtakunnan suomalaisissakin lääneissä. Monia virallisia asiakirjoja ja julistuksia toki käännettiin myös suomeksi, mutta esimerkiksi lakitekstien ruotsinkielisyys aiheutti suomenkieliselle kansalle ongelmia.

Kehitystä ei pidä tulkita Suomen ”pakkoruotsalaistamiseksi”, sillä suomen kieltä ei pyritty tarkoituksellisesti syrjimään tai hävittämään. Sulauttamispolitiikkakin oli Ruotsissa tuttua, mutta sitä harjoitettiin lähinnä tanskan kielen hävittämiseksi valloitetuilla voittomailla. Suomessa paikallisvirkamiesten ja pappien tuli hallita suomea, ja molempia kieliä hallitsevat papit toimivat välittäjinä kieliryhmien välillä. Saksa säilyi edelleen monien aatelisten ja kauppiaiden kotikielenä.

Uuden Ruotsin siirtolaiset kohtaavat Amerikan alkuperäisasukkaita. Siirtolaisten ja intiaanien välillä käytiin kauppaa ja yleensä pyrittiin rauhalliseen kanssakäymiseen. Ajoittain erimielisyydet kärjistyivät kuitenkin verisiksi yhteenotoiksi.

Uudisasukkaita rajojen taa ja uudelle mantereelle

Kun Ruotsin valtakunta laajeni suurvaltakaudella, myös suomalaiset talonpojat saivat mahdollisuuden etsiä leveämpää leipää kotiseudun ulkopuolelta. Valtio halusi edistää uudisasutusta ja tuki siirtolaisuutta valtaamilleen alueille. Vallattujen Käkisalmen läänin ja Inkerinmaan ortodoksista väestöä pidettiin epäluotettavana, ja epävarmoina aikoina heitä suorastaan vainottiin. Monet ortodoksit pakenivat Sisä-Venäjälle, varsinkin Tverin alueelle. Heidän tilalleen muutti hämäläisiä ja savolaisia, joille luvattiin verohelpotuksia sekä vapautus asevelvollisuudesta.

Savolaisia kaskiviljelijöitä lähti verohelpotusten toivossa uudisasukkaiksi myös Ruotsin länsirajalle Värmlantiin. Nämä **”Värmlannin metsäsuomalaiset”** säilyttivät kielensä ja elämäntapansa 1800-luvulle asti mutta sulautuivat vähitellen alueen ruotsinkieliseen väestöön. Nykyään heidän vaikutuksensa näkyy lähinnä alueen paikannimistössä.

Muiden Euroopan maiden tapaan Ruotsi tavoitteli myös siirtomaavalloituksia. Pohjois-Amerikan itärannikolle perustettiin **Uuden Ruotsin** siirtokunta vuonna 1637. Delaware-joen suistoon asettuneiden 600 uudisasukkaan joukossa oli monia Värmlannin metsäsuomalaisia. Ruotsilla oli myös pieniä ja lyhytaikaisiksi jääneitä tukikohtia Afrikassa. Kaikki hankkeet epäonnistuivat surkeasti. Ruotsilla ei ollut siirtomaakilpailun vaatimia taloudellisia voimavaroja eikä varsinkaan riittävää laivastoa. Suuri osa Uuden Ruotsin asukkaista menehtyi tauteihin, ja loput sulautuivat vähitellen hollantilaisten ja englantilaisten siirtokuntien väestöön.

Samaan aikaan kun ruotsin kieli valtasi alaa, Suomen kulttuurielämä vilkastui huomattavasti. Turun akatemiassa koulutettiin oppineita, joista monet osasivat suomea ja tunsivat selvää kotiseuturakkautta. Kotimaan ihannointia, **fennofiliaa**, esiintyi monissa aikakauden tieteellisissä tutkimuksissa ja runoudessa. Kyse ei ole varsinaisesta suomalaisesta kansallistunteesta, vaan kotiseudun ylistämisestä, joka oli aikakauden sivistysihanteiden mukaista. Tunnetuin esimerkki on Daniel Jusleniuksen teos *Aboa Vetus et Nova* (Vanha ja uusi Turku). Siinä kuvataan lennokkaasti Suomen kansan suurta menneisyyttä ja sukujuuria aina vedenpaisumuksesta ja antiikista alkaen. Ruotsissa samanlaista loisteliaan historian sepittämistä edusti Olof Rudbeck, jonka mukaan ruotsalaiset olivat muinaisen Atlantiksen ja antiikin goottien perillisiä.

Vaikka kirjat yleistyivät suurvaltakaudella ja Turku sai jopa ensimmäiset kirjapainonsa, painotuotteet olivat enimmäkseen latinankielisiä tieteellisiä teoksia tai uskonnollista käännöskirjallisuutta. Suomen kielellä kirjoitettua kaunokirjallisuutta oli niukasti. Laajimmalle levisivät niin sanotut **arkkiveisut**, joiden kirjoittajat tulivat usein papiston parista. Arkkiveisuissa yhdistettiin tuttu sävelmä kansankieliseen runoon, joka usein sisälsi jonkin uutisen tai opettavaisen tarinan. Arkkiveisuja levitettiin painettuina lehtisinä, mikä kertoo lukutaidon lisääntymisestä. Tavalliselle kansalle arkkiveisut tosin tulivat tutummiksi laulettuina.

Suurin merkitys kansansivistykselle oli uskonnollisella kirjallisuudella ja oppikirjoilla. Koko Raamattu saatiin käännettyä suomeksi vuonna 1642, mutta se oli kallis ja tarkoitettu vain seurakuntien käyttöön. Laajemmalle levisivät virsikirjat ja piispa Gezelius vanhemman yleisoppikirja *Yxi paras lasten tawara*. Sen avulla opeteltiin lukemaan Suomessa seuraavan 150 vuoden ajan.

TEHTÄVÄT

1. **Miksi aateliston merkitys alkoi korostua suurvaltakaudella?**

2. **Mitä puhdasoppisuudella tarkoitettiin ja miten se vaikutti suomalaisten elämään?**

3. **Pohdi, miksi Turun akatemia perustettiin vuonna 1640 ja mikä oli sen merkitys suomalaisten sivistykselle omana aikanaan.**

4. **Millaisia oppilaitoksia olivat 1600-luvun Suomessa**
   a) pedagogiot
   b) triviaalikoulut
   c) kymnaasit?

5. **Miksi Ruotsin siirtomaaunelmasta ei koskaan tullut totta?**

1. Oheiset lähteet kuvaavat 1500-luvun lopun tapahtumia Suomessa.

a) Mitä lähteet kertovat talonpoikien ja Ruotsin sotaväen välisistä suhteista?
b) Vuosina 1596–97 Suomessa käytiin nuijasotana tunnettu välienselvittely. Miksi sota syttyi ja miten se vaikutti suomalaisten elämään?

Savon talonpoikien valituskirje Ruotsin kuninkaalle 1500-luvun puolivälissä:
Me – – verovelvolliset talonpojat annamme mitä alamaisimmin tiedoksi sen suuren vääryyden ja väkivallan, jota meille köyhille ihmisille on aiheuttanut Teidän – – Majesteettinne sotaväki viiden vuoden ajan. He ovat ryöstäneet ja varastaneet meiltä hevosia, lehmiä, lampaita, sikoja, kattiloita, kirveitä, viljaa, lihaa ja läskiä, vaatteita, nahkoja ja taljoja, eivätkä he olleet edes valtakunnan vihollisia. Kun viholliset, julmat venäläiset tulivat meidän maahamme viidelle paikkakunnalle ja tekivät suurta vahinkoa, niin me koko linnalääni nousimme vihollista vastaan Kaikkivaltiaan Jumalan avulla ja mursimme hyökkäyksen ja teimme voimakasta vastarintaa, niin että kukaan heistä ei palannut takaisin omaan maahansa. Kun me sanoimme sotaväelle, että heidän pitäisi tulla meidän avuksemme, he vastasivat, ettei heillä ollut mitään käskyä siihen, vaan käskivät meidän puolustaa itse linnalääniämme.

Suomen historian dokumentteja 1 (Otava 1968)

Suomen käskynhaltija Klaus Fleming kirjoitti vuonna 1593 kirjeessään Kaarle-herttualle levottomuuksista Suomessa:
Talonpojat ovat tulleet hulluiksi – – He ovat lyöneet sotilaita hengiltä ja kohdelleet heitä kaltoin, kokoontuneet yhteen ja tehneet itsestään sotaeverstejä.

Mirkka Lappalainen: *Susimessu – 1590-luvun sisällissota Ruotsissa ja Suomessa* (Siltala 2009)

2. Lue oheinen katkelma Topeliuksen Maamme kirjasta ja vastaa kysymyksiin.

a) Millaisen kuvan Topelius loi suomalaisista hakkapeliitoista?
b) Pohdi, miksi tällaisia kuvauksia Suomen historiasta tarvittiin 1800-luvulla.
c) Onko myöhemmästä Suomen sotahistoriasta vastaavia romanttisia kuvauksia? Mitä?

Kaikkialla taistelivat Suomen soturit – – pelottomasti saksalaisia, espanjalaisia, italialaisia, unkarilaisia, kroaatteja, vallooneja ja monia muita kansoja vastaan. Suomen ratsumiehet pysyivät yhä suuressa maineessa urhoollisimpina urhoollisten joukossa, ja kun heillä rynnäkössä oli tapana huutaa ”Hakkaa päälle!” nimitettiin heitä Saksassa ”hakkapeliitoiksi”. Heidän pienet, mitättömän näköiset hevosensa joivat Elben, Reinin ja Tonavan virroista, kuten ennen olivat juoneet Nevasta ja Weikselistä. He herättivät Berlinissä, Wienissä ja monissa muissa kaupungeissa ja maissa sellaista kauhua, että heitä verrattiin luonnon alkuvoimiin, joita ei kukaan voi vastustaa.

Topelius: *Maamme kirja* (1875)

KERTAUS

- **Ruotsi irtautui Kalmarin unionista vuonna 1523 Kustaa Vaasan johdolla.**
- **Kustaa Vaasa tehosti hallintoa, valvoi maan taloutta ja tuki reformaatiota.**
- **Suomen kirjakieli luotiin reformaation tarpeisiin pitkälti Mikael Agricolan työn tuloksena.**
- **Kustaa Vaasan seuraajien väliset valtataistelut ja lisääntyneet rasitukset nostattivat talonpojat kapinaan, nuijasotaan, vuosina 1596–97.**
- **Ruotsista kasvoi Itämeren alueen suurvalta 1600-luvulla sotien, tehokkaan armeijan ja taitavan liittopolitiikan ansiosta.**
- **Suurvaltakauden lopulla kuninkaasta tuli täydellinen itsevaltias.**
- **Suomeen perustettiin monia uusia kaupunkeja, ja Turun akatemia aloitti toimintansa vuonna 1640.**
- **Puhdasoppisuuden kaudella kirkko tuki valtiota, voimisti otettaan kansasta ja kehitti kansanopetusta.**

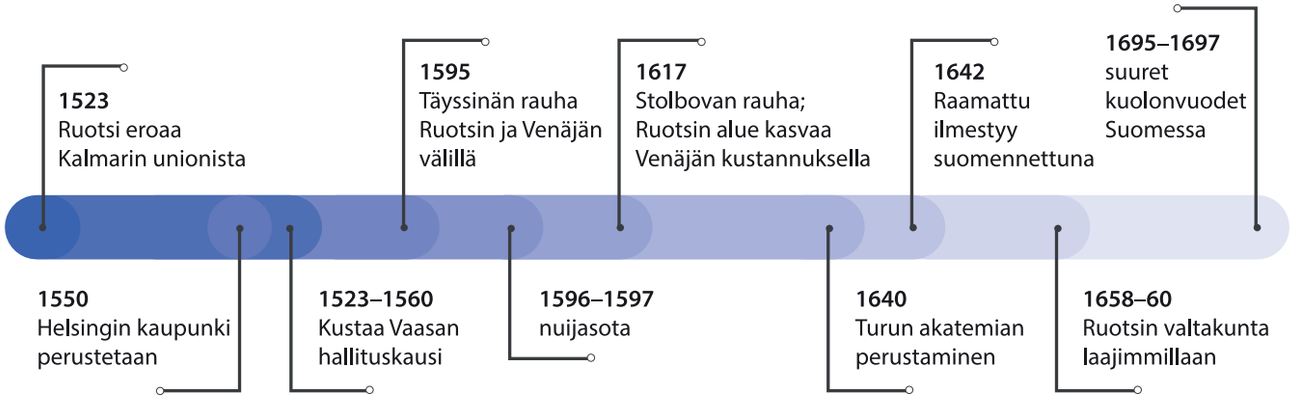

Hyödyn vuosisata

Ruotsin suurvalta-asema romahti suuressa Pohjan sodassa 1700–1721. Suomelle sota oli raskas koettelemus, sillä maa koki pitkän venäläismiehityksen kauden, joka tunnetaan isonavihana. Sodan jälkeen Suomen itäosista lohkaistiin laajoja alueita osaksi Venäjää ja Suomesta tuli jälleen turvaton rajamaa. Pääosa Suomesta kuului Ruotsiin vielä 90 vuoden ajan. Tämä kausi on perinteisesti jaettu säätyvallan aikaan (1719–1772) ja kustavilaiseen aikaan (1772–1809). Sotilaallisesti ja ulkopoliittisesti heikentynyt Ruotsi alkoi kehittyä taloudellisesti ja yhteiskunnallisesti. Suomikin toipui isonvihan rasituksista, väkiluku kasvoi ja maa vaurastui. Valistuksen ja liberalismin aatteet levisivät Euroopasta Suomeen, ja kulttuurielämä kukoisti yläluokan keskuudessa. Aikakaudelle oli tyypillistä hyödyn tavoittelu, oli kyse sitten talouden kehittämisestä, kansanvalistuksesta, maatalousuudistuksista tai tieteellisten tutkimustulosten soveltamisesta käytäntöön. Sodissa itäistä naapuria vastaan Ruotsi oli kuitenkin jatkuvasti alakynnessä. Monet suomalaiset alkoivat epäillä valtakunnan puolustuskykyä.

Elias Martin: Vargön, Sveaborg viewed from northwest, ca 1765. Gothenburg Museum of Art, Sweden.

Laiva Sveaborgissa eli nykyisessä Suomenlinnassa noin vuonna 1765. Ruotsin suurvalta-aseman romahdettua Venäjän hyökkäyksen uhka oli Suomessa jälleen todellinen. Maan turvaksi alettiin 1700-luvun puolivälissä rakentaa linnoituksia. Niistä suurin oli Helsingin edustalle noussut Sveaborg, suomalaisittain Viapori. Rakennusurakka oli valtava, ja sen myötä Sveaborgista piti tulla "Pohjolan Gibraltar", voittamaton linnoitus ja uuden saaristolaivaston tukikohta. Voittamatonta linnoituksesta ei tullut, mutta sillä oli suuri merkitys läheisen Helsingin kaupungin kasvulle ja Suomen kulttuurielämän kehitykselle 1700-luvulla. **Selvitä, millaisessa käytössä Suomenlinna on nykyään.**

10.
Suurvallasta säätyvaltaan

Suuri Pohjan sota

Vuonna 1699 Tanska-Norja, Venäjä, Puola ja Saksin vaaliruhtinaskunta solmivat liiton yhteistä viholistaan Ruotsia vastaan. Liittokunta oli mahtavamutta hajanainen. Kun suuri Pohjan sota käynnistyi vuonna 1700, vain Puola ja Tanska aloittivat hyökkäyksen. Venäjä ehti keisarinsa Pietari Suuren johdolla mukaan vasta puoli vuotta myöhemmin.

Sodan alussa Ruotsin armeija saavutti jälleen loistavia voittoja. Nuori itsevaltias Kaarle XII osoittautui erinomaiseksi sotapäälliköksi, joskin hänen ratkaisunsa olivat usein riskialttiitta ja uhkarohkeita. Tanska pakotettiin nopeasti rauhaan, ja Viroon tunkeutuneet venäläiset ajettiin pakosalle. Myös Puolassa saavutettiin näyttäviä voittoja, joista huolimatta vastarinnan nujertaminen kesti seitsemän vuotta.

Viivytys osoittautui tuhoisaksi, sillä tällä välin Venäjä oli ehtinyt toipua tappioistaan ja jatkoi hyökkäyksiään Baltiaan ja Suomeen. Pietari Suuri miehitti Inkerinmaan ja Karjalan kannaksen ja

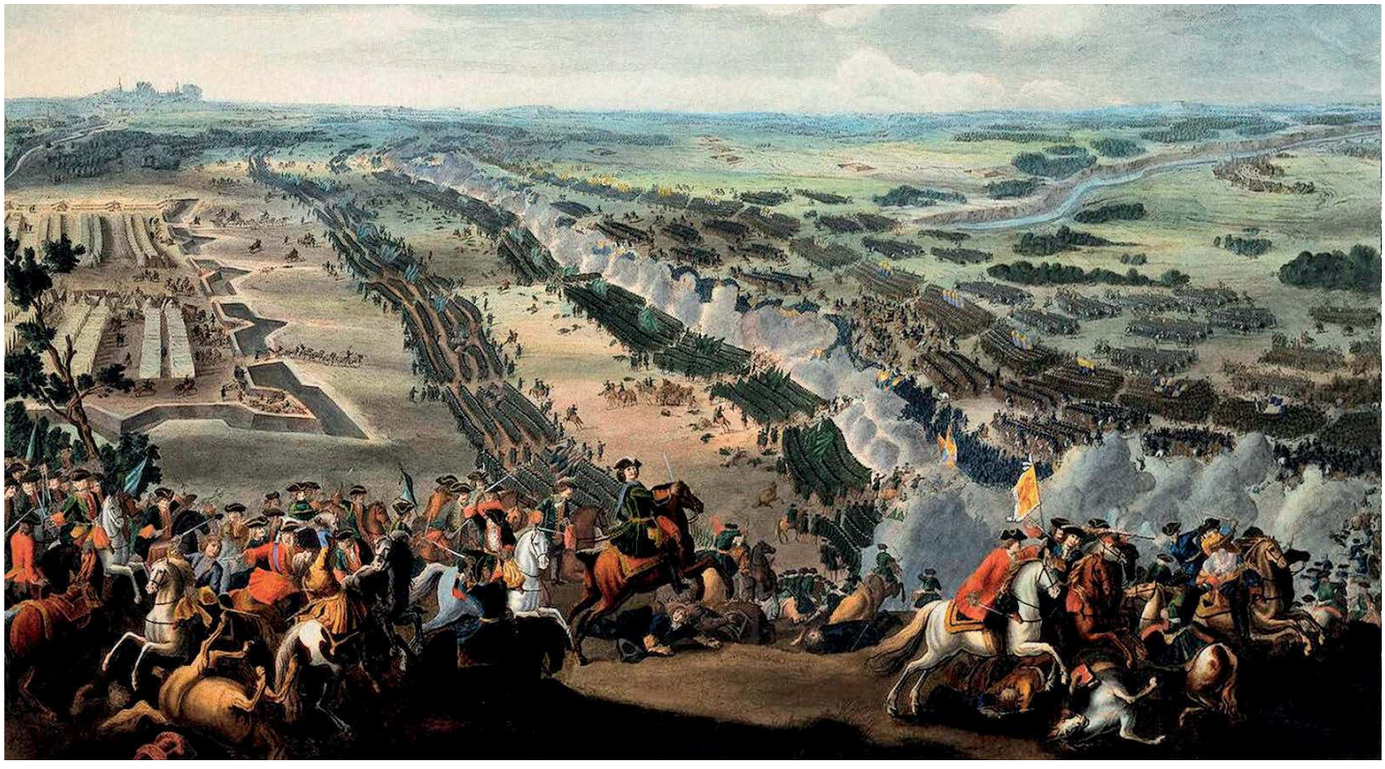

Pultavan taistelussa 17 000 miehen vahvuinen Ruotsin armeija kohtasi yli 40 000 venäläistä. Ruotsin tappioon päättynyt taistelu käytiin ajan tavan mukaan avoimella kentällä tiukoissa linjamuodostelmissa.

alkoi röyhkeästi rakennuttaa uutta pääkaupunkiaan Neva-joen suuhun, Ruotsille kuuluneelle alueelle. Kaarle XII:n sotaretki Puolasta Venäjälle käänsi sodan kulun. Ruotsin armeija suuntasi itsevarmasti kohti Moskovaa, mutta venäläiset häiritsivät sen etenemistä hävittäen ruokavarastoja ja kulkuyhteyksiä. Puutetta kärsivät ruotsalaiset joutuivat puolustuskannalle, ja ylivoimainen venäläisarmeija saavutti vuonna 1709 voiton Pultavan taistelussa.

Pultavan taistelua on syystä pidetty Ruotsin suurvallan loppuna ja vastaavasti yhtenä Venäjän suurvalta-aseman kulmakivistä. Lähes koko Ruotsin armeija tuhottiin tai otettiin vangiksi. Ainoastaan kuningas pääsi pienen saattojoukon kanssa pakenemaan **Osmanien valtakuntaan** eli Turkkiin. Taistelun jälkeen Ruotsin viholliset nousivat uudelleen aseisiin ja maata alettiin ahdistaa joka suunnalta. Venäläiset valloittivat vähän kerrallaan Baltian ja Suomen. Nämä vaikeat vuodet Kaarle XII vietti Turkissa liittoneuvotteluissa, usein käytännössä kotiarestissa.

Kuningas palasi viimein kotimaahan viiden vuoden poissaolon jälkeen ja alkoi välittömästi suunnitella uutta hyökkäystä Tanska-Norjaa vastaan. Hän kuoli päähän osuneesta luodista johtaessaan piiritystä Etelä-Norjassa 1718. Kuningas oli jo tuolloin kiistelty hahmo, ja on mahdollista, että tappava luoti ammuttiin omien eikä vihollisten puolelta. Pian tämän jälkeen tuhoutui toinen Norjaan tunkeutunut armeijaosasto, joka koostui pääosin suomalaisista. Suuren miesjoukon paleltuminen kuoliaaksi Norjan tuntureilla mursi lopullisesti Ruotsin armeijan selkärangan.

Isoviha

Pultavan tappion jälkeen Ruotsi ei enää kyennyt suojelemaan rajojaan ja venäläiset ulottivat hyökkäyksensä Suomeen. Armeija koetti tehdä vastarintaa, mutta vuoteen 1714 mennessä lähes koko Suomi oli venäläisjoukkojen hallussa. Miehitystä kesti vuoteen 1721 asti, ja se muodostui suomalaisille kovaksi koettelemukseksi. Pitkä venäläismiehityksen aika sai myöhemmin nimen **isoviha**.

Suomen ydinalueet olivat saaneet olla rauhassa vihollisen hyökkäyksiltä yli sadan vuoden ajan. Nyt maa joutui kokemaan, millaista oli olla valloittajan mielivallan kohteena. Venäjän armeija kohteli suomalaisia aikakaudelle tyypillisellä julmuudella. Ryöstöt, murhat ja raiskaukset olivat yleisiä. Tuhannet pakenivat Pohjanlahden yli Ruotsiin. Erityisesti aateliset, porvarit ja virkamiehet lähtivät turvaan emämaahan, ja näin tekivät myös monet papit perheineen. Eliitin maastapako romahdutti Ruotsin hallintovallan Suomessa. Talonpojille pako ei ollut yhtä helppoa, sillä se olisi tarkoittanut elinkeinon ja omaisuuden hylkäämistä.

Valloituksen jälkeen maahan asetettiin ensin venäläinen sotilashallinto, jonka rinnalle luotiin myöhemmin toimiva siviilihallinto. Suomalaisten olot helpottuivat hieman, sillä venäläisjoukkojen ylipäällikkö Golitsyn halusi pitää yllä tiukkaa kuria ja järjestystä. Koska sotilaiden piti elää suomalaisten kustannuksella, ei maan tuhoaminen ja siviilien murhaaminen ollut järkevää. Kansan riesana olivat silti edelleen pakkoverot, sotilaiden kyydityksset, omaisuuden pakkolunastukset sekä sotilaiden omavaltaisuudet.

Isonvihan rasitukset vaihtelivat alueittain, vaikka helpolla ei päästy missään. Etelä-Suomessa oli suhteellisesti rauhallisinta. Itä-Suomi kärsi eniten valloitusvaiheessa, mutta sen hävittämistä rajoitettiin, kun Pietari Suuri päätti liittää alueen pysyvästi osaksi Venäjää. Pohjois-Pohjanmaalla tilanne oli pahin, sillä se jäi venäläisten ja ruotsalaisten väliseksi ei-kenenkään-maaksi. Alue oli jatkuvien ryöstöretkien kohteena, ja venäläiset hävittivät sitä järjestelmällisesti, jottei Ruotsin armeija voisi käyttää sitä tukialueenaan.

Vihollismiehitys aiheutti myös vastarintaa. Suomeen lähetettiin olot tuntevia sotilaita organisoimaan sissitoimintaa. Suomalaiset talonpojat saattoivat ryhtyä sisseiksi myös omatoimisesti ja hyökkäillä venäläisten varastojen ja yksittäisten sotilaiden kimppuun. Harvaan asutussa maassa sissien oli helppo piileksiä metsäseuduilla. Sissisota ei aiheuttanut Venäjän sotatoimille suurtakaan haittaa, mutta siviileille se kävi kalliiksi. Sissien kanssa yhteistyöstä epäiltyjä vangittiin ja kidutettiin, ja kostoiskuissa saatettiin hävittää kokonaisia kyliä. Sissien omakaan toiminta ei aina kestänyt päivänvaloa. Elintarvikkeita saadakseen hekin syyllistyivät ryöstelyyn ja saattoivat surmata vihollisen kätyreiksi epäilemiään siviilejä.

Isonvihan ja suuren Pohjan sodan Suomelle aiheuttamien tappioiden kokonaismäärää on vaikea arvioida. Sotaretkillä ja sekavissa oloissa kuolleiden määrä nousi kymmeniin tuhansiin eivätkä monet pakolaisiksi lähteneet tai Venäjälle syystä tai toisesta joutuneet koskaan palanneet koteihinsa. Taloudelliset tuhot olivat jo alkujaankin köyhässä maassa mittavat. Kyseessä oli ilman muuta yksi Suomen historian suurimmista väestökatastrofeista, ja sen katkera muisto eli kansan mielissä pitkään.

HISTORIAPOLITIIKKA

Isonvihan aikana suomalaiset siviilit joutuivat venäläissotilaiden väkivallan ja mielivaltaisuuksien uhreiksi. Erityisen julmina ja pelättyinä pidettiin kasakoita, Etelä-Venäjältä tulleita ratsumiehiä, jotka tekivät ryöstöretkiä ja nopeita iskuja vihollisen kimppuun. Kuvan kasakat riehuvat 1700-luvun Liettuassa.

Isonvihan kauhea maine

Isonvihan ajan kärsimyksiä muisteltiin pitkään, ja ne päätyivät monien arkkiveisujen aiheiksi. Mikäli 1700-luvun lähteisiin on uskominen, vihollisen kidutuksilla ja raakuuksilla ei ollut mitään määrää.

Monilla paikkakunnilla venäläiset pyrkivät koko asutuksen hävittämiseen, joko sotastrategisista syistä tai kostoksi sissitoiminnasta. Talot poltettiin, elintarvikkeet ryöstettiin ja asukkaat joko vietiin orjuuteen tai surmattiin. Vankeja saatettiin kiduttaa ja surmata hirvittävillä tavoilla, kun sotilaat yrittivät saada selville kätkettyjen elintarvikkeiden ja arvoesineiden kätköpaikat. Ihmiset pakenivat erämaiden piilopirtteihin ja palasivat viljelemään peltojaan salaa, kun vainoojat olivat poistuneet.

Suomalaisissa herätti erityistä kauhua se, että venäläiset ryöstivät ihmisiä orjiksi. Orjia vietiin pakkotöihin Pietarin kaupunkia rakentamaan tai Sisä-Venäjälle. Monia myytiin kauppiaille, jotka välittivät orjia arabimaiden, Persian ja Keski-Aasian markkinoille. Venäläisupseerit ottivat suomalaisia nuoria miehiä palvelijoikseen tai naisia rakastajattarikseen, usein pakottamalla. Tällaiseen palvelussuhteeseen liittyi usein pakkokäännytys ortodoksiseen uskoon.

Kärsimysten ja kidutusten todellisesta määrästä on myöhempinä aikoina ollut erilaisia käsityksiä. Ruotsalainen propaganda liioitteli jo 1700-luvulla ”vainolaisen” julmuuksia. Samantyyppistä venäläisten barbaarisuuden korostamista esiintyy myös 1900-luvun alun suomalaisessa kirjallisuudessa. Tällaista viholliskuvien lietsomista pidettiin toisen maailmansodan jälkeen yltiöisänmaallisena ja monia isonvihan kidutus- ja väkivaltakertomuksia liioiteltuina. Nykyinen tutkimus on kuitenkin osoittanut, että isoviha oli ainakin joillain seuduilla maineensa veroinen.

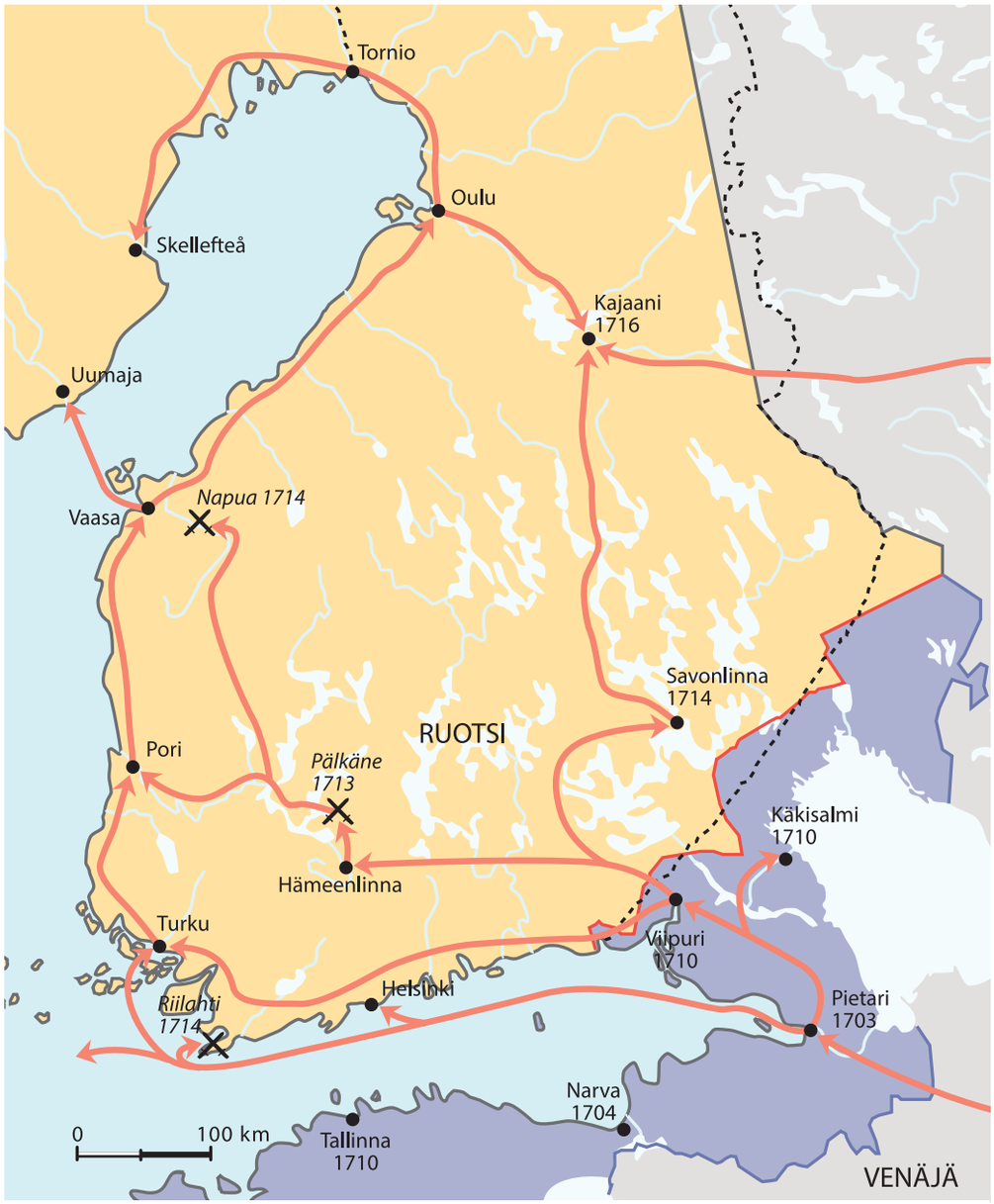

Isoviha ja Uudenkaupungin rauha

- Venäläisten eteneminen suuren Pohjan sodan aikana
- Taistelupaikka
- Stolbovan rauhan raja (1617)
- Uudenkaupungin rauhan raja (1721)
- Suomen nykyinen raja
- Venäjälle Uudenkaupungin rauhassa luovutettu alue

Suurvallan ja itsevaltiuden loppu

Ruotsi solmi lopulta Venäjän kanssa **Uudenkaupungin rauhan** vuonna 1721. Ruotsi menetti lähes kaikki suurvalta-ajalla valloittamansa itäiset puskurivyöhykkeet ja Baltian rikkaat maakunnat. Suurin osa Suomesta palautettiin Ruotsille, mutta osa Karjalasta ja sen mukana Suomen toiseksi suurin kaupunki Viipuri jäivät Venäjän valtaan. Menetettyjä alueita alettiin myöhemmin kutsua **Vanhaksi Suomeksi**. Rauhansopimus antoi Venäjälle pääsyn Itämerelle ja mahdollisuuden puuttua Ruotsin sisäisiin asioihin, kuten hallitsijan valintaan.

Muissa rauhansopimuksissa Ruotsi menetti lähes kaikki alueensa Saksassa. Ainoastaan Tanskalta valloitetut alueet jäivät muistoksi suurvalta-ajasta. Ruotsi oli edelleen keskisuuri valtio, mutta sen vaikutusvalta 1700-luvun kansainvälisessä politiikassa oli vähäinen. Monille ruotsalaisille mukautuminen valtakunnan uuteen asemaan oli vaikeaa. Ruotsin johtavat aatelisperheet unelmoivat suurvallan palauttamisesta vielä pitkään.

Ruotsin hallitsijat 1700-luvulla

Kaarle XII
(1697–1718)

Ulrika Eleonora
(1719–1720)

Fredrik I
(1720–1751)

Adolf Fredrik
(1751–1771)

Kustaa III
(1771–1792)

Kustaa IV Adolf
(1792–1809)

Sodan suurin voittaja oli nouseva suurvalta Venäjä. Sen uusi pääkaupunki Pietari sijaitsi Ruotsin rajan välittömässä läheisyydessä, mikä lisäsi maan sotilaallista läsnäoloa Itämerellä.

Suuren Pohjan sodan lopulla Ruotsi oli pitkään ilman kuningasta ja maassa käytiin kovia sisäisiä valtataisteluja. Monien mielestä suurvallan romahtaminen oli edesmenneen kuninkaan ja absolutistisen järjestelmän syytä. Kun säätyvaltiopäivät lopulta suostuivat valitsemaan kuninkaan sisaren Ulriika Eleonooran hallitsijaksi, ne asettivat ehdoksi hallitsijan valtaoikeuksien rajoittamisen. Vastineeksi kruunauksesta kuningatar luopui itsevaltiudesta. Ulriika Eleonoora hallitsi vain vuoden ajan (1719–1720), sillä hän halusi luovuttaa vallan aviopuolisolleen, saksalaissyntyiselle Fredrikille. Säädyt suostuivat tähän vallansiirtoon sillä ehdolla, että uusi kuningas luopui lähes kaikesta poliittisesta vallasta.

Säätyvallan aika

Vallan tasapaino muuttui Ruotsissa täydellisesti. Uudessa hallitusmuodossa valta jaettiin kuninkaan, valtaneuvoston ja säätyvaltiopäivien kesken. Suurvaltakaudella säätyvaltiopäivät oli joutunut hyväksymään kuninkaan esitykset lähes sellaisenaan. Nyt valtiopäivät teki todelliset päätökset, jotka kuningas ainoastaan allekirjoitti. Jos kuningas ei voinut tai halunnut hyväksyä valtiopäivien päätöksiä, hänen nimensä voitiin painaa asiakirjoihin leimasimella.

Säädyt alkoivat kokoontua valtiopäiville ilman kuninkaan kutsua, säännöllisin väliajoin. Aikakau-

Georg Schröder on kuvannut Ruotsin säädyt naisen hahmossa teoksessaan *Allegoria neljästä säädystä* (1734). Kunkin neidon elekieli ja esinesymbolit edustavat säätyjen tehtäviä yhteiskunnassa. **Mistä eri säätyjä edustavat neidot voi tunnistaa?**

desta onkin usein käytetty nimitystä **säätyvallan aika** tai **vapauden aika**, jolla viitataan säätyjen vapauteen kuninkaan vallasta. Tavallisesti valtiopäivät pidettiin kolmen vuoden välein, mutta alkuun päästyään ne saattoivat pysyä koolla yli vuoden. Valtiopäiväedustajat valittiin edelleen säädyittäin, ja säädyt kokoontuivat yleensä erillään.

Säätyvallan ajan järjestelmässä oli monia demokraattisia piirteitä, kuten kansanedustuslaitoksen asema ylimpänä vallankäyttäjänä. Valtiopäivät valvoi myös valtaneuvostoa, joka hallitsi maata valtiopäivien välisenä aikana yhdessä kuninkaan kanssa. Vaikka valtaneuvokset olivat aatelismiehiä, heidän piti nauttia säätyjen luottamusta. Ruotsissa oli siis voimassa eräänlainen **parlamentarismi**. Järjestelmä takasi kansalaisille oikeuden osallistua päätöksentekoon, mikä oli tuon ajan Euroopassa harvinaista. Säätyvalta edusti myös 1700-luvun yhteiskuntafilosofien ihanteita valistuneesta vallanjaosta.

Säätyjen hallitsema Ruotsi ei kuitenkaan ollut nykymittakaavassa demokraattinen maa. Aatelisto oli edelleen tärkein sääty, ja vain sen jäsenillä oli pääsy valtaneuvostoon ja korkeimpiin virkoihin. Talonpojilla oli valtiopäivillä vain neljäsosa päätösvallasta, vaikka he muodostivat kansan enemmistön. Todellisuudessa talonpoikien asemansa oli vieläkin heikompi, sillä heidät suljettiin tärkeimpien päätösten ulkopuolelle. Valtiopäiville ei myöskään otettu edustajia kaikista kansanryhmistä. Ulkopuolelle jäivät muun muassa palvelusväki, maata

omistamaton väestö, aateliston alustalaiset sekä tietenkin kaikki naiset.

Joissain asioissa talonpoikien vaikutusvalta itse asiassa heikkeni ylimpiin säätyihin verrattuna. Talonpoikien suostumusta ei enää tarvittu sotaväenottojen ja lisäverojen hyväksymiseen kuten suurvalta-ajalla. Niinpä ylimmät säädyt saattoivat halutessaan jättää talonpojat lähes kokonaan huomiotta. Näin tehtiinkin usein, sillä talonpoikia ei pidetty tarpeeksi osaavina ja luotettavina valtion asioiden hoitoon. Lisäksi ylimmät säädyt pelkäsivät talonpoikien liiallista kuningasmielisyyttä. Myös virkamiesten vallan lisääntyminen ja yleinen byrokratisoituminen heikensivät kansan vaikutusmahdollisuuksia. Vaikka valta oli säädyillä, se ei missään nimessä ollut kansan enemmistön ulottuvilla.

Puolue- ja säätykiistojen aika

Vallankäytön siirtyminen valtiopäiville johti ensimmäisten poliittisten puolueiden syntyyn. Puoluejaon lähtökohtana oli erimielisyys suuren Pohjan sodan jälkeisestä ulkopolitiikasta. Maan todellisena johtajana toimi 1720–30-luvuilla suomalaissyntyinen aatelismies Arvid Horn. Horn pyrki ylläpitämään hyviä suhteita Venäjään ja edistämään sodasta kärsineen maan jälleenrakentamista. Hän sai politiikalleen kannatusta niin ylhäisaateliston, papiston kuin talonpoikienkin parista.

Ajan kuluessa Hornia alettiin kuitenkin arvostella liian varovaiseksi ja saamattomaksi. Varsinkin nuoremman aateliston ja porvariston parista tulevat vastustajat keksivät Hornin tukijoille pilkkanimen yömyssyt, joka levisi yleiseen käyttöön lyhemmässä muodossa **myssyt**. Myssyjen vastustajia, hyökkäävämpää ulkopolitiikkaa ajanutta puoluetta, alettiin tämän vastakohtana kutsua **hatuiksi**.

Puoluejako oli epätarkka, eivätkä 1700-luvun puolueet koskaan muodostuneet nykyisen kaltaisiksi kiinteiksi organisaatioiksi. Ne edustivat lähinnä erilaisia ulkopoliittisia suhtautumistapoja, eikä puoluesidonnaisuus välttämättä painanut paljoakaan, jos käsiteltiin esimerkiksi sisä- tai talouspoliittisia asioita. Yhteenliittyminen ja jonkinasteinen järjestäytyminen olivat kuitenkin tarpeen, jos haluttiin edistää asioita valtiopäivillä. Säätyvallan ajan lopulla puoluerajat olivat jo selvempiä ja puoluetunnusten alla käytiin myös vaalikampanjoita.

Kumpikin puolue pyrki vahvistamaan asemiaan nimittämällä kannattajiaan korkeisiin virkoihin ja hankkimalla tukea ja rahoitusta ulkomailta. Suurvalta-aseman palauttamisesta haaveilevat hatut saivat rahaa Ranskalta, maltillista idänpolitiikkaa ajavat myssyt taas Venäjältä. Vakoilu ja salaisten tietojen kaupittelu oli yleistä, ja ulkomaat pääsivät helposti puuttumaan Ruotsin politiikkaan. Säätyvallan ajalla korruptio ja likaiset keinot olivat muutenkin politiikan arkea. Kaikki, joilla oli etuja ajettavina valtiopäivillä, kalastelivat virkamiesten ja valtiopäiväedustajien suosiota lahjuksilla.

Myssyjen on tavallisesti ajateltu nauttineen enemmän kannatusta Suomessa idänpolitiikkansa ansiosta. Puolue-erot olivat kuitenkin häilyviä, sillä valtiopäivämiehet edustivat ensi sijassa säätyään ja kotiseutuaan, aateliset myös sukuaan. Niinpä esimerkiksi monet Suomen talonpojat antoivat kannatuksensa hatuille, kun näiden tavoitteet sopivat heille. Säätyjen välillä oli jatkuvia kiistoja, jotka aiheuttivat hajaannusta. Säätyvallan maine alkoi muodostua huonoksi, ja uudistusvaatimuksia esiintyi varsinkin aatelittomien säätyjen parissa vuosisadan puolivälin jälkeen.

Vanha viinapannu Pielisjärveltä Itä-Suomesta.

AIKALAINEN ÄÄNESSÄ

Lääkkeeksi, vain lääkkeeksi

”Kohtuullinen paloviina-annos on talonpojan paras lääke ja apteekki.” Näillä sanoilla suomalainen valtiopäivämies Jaakko Matinpoika puolusti talonpoikien viinanpoltto-oikeutta vuosien 1771–1772 valtiopäivillä. Jaakko Matinpoika oli talonpoikaissäädyn edustaja, ja hän toi valtiopäivillä esiin talonpoikien yleisiä toiveita. Niihin kuuluivat toiveet, että viinanpoltto ja kaskeaminen sallittaisiin mahdollisimman vapaasti, ja että sotaväki ei saisi rasittaa tavallisen kansan arkea.

Kaikkiaan suomalaisia talonpoikia osallistui valtiopäiville muutamia kymmeniä. Säädyn edustajat valittiin kihlakunnittain maata omistavien isäntien joukosta. Matka valtiopäiville oli kallis ja raskas, ja suomenkielisten talonpoikien oli välillä vaikea seurata ruotsinkielistä politikointia. Nurmijärven Hyvinkäänkylästä kotoisin ollut Jaakko Matinpoika osasi sekä suomea että ruotsia, joten hänellä oli mahdollisuus päästä vaikutusvaltaisiin asemiin.

Jaakko Matinpojan kaunopuheisesti kannattama viinan kotipoltto ei ollut mitenkään uusi asia. Suomessa oli poltettu viinaa jo 1500-luvulta alkaen, ja verotuksen kohteena se oli ollut 1600-luvulta asti. Kotipoltto oli varsin yleistä, ja viinapannuja oli niin kartanoissa, pappiloissa kuin tavallisilla maatiloillakin. 1700-luvulla kotipoltto yritettiin useampaan otteeseen kieltää. Virallisesti syynä oli se, että talonpojat käyttivät leipään tarkoitettua viljaa paloviinan raaka-aineeksi. Valtion halu saada viinanpoltto omaan hallintaansa vaikutti varmasti osaltaan kotitarvepolton rajoittamiseen.

Paloviinan merkitys talonpojille oli kuitenkin suuri. Sitä käytettiin nykyiseen tapaan juopumistarkoituksessa mutta myös lääkkeenä. Kun muita lääkkeitä tai lääkärihoitoa ei ollut saatavilla, tauteja oli hoidettava kotikonstein. Ongelmatonta viinan nauttiminen ei tietenkään ollut silloin kuten ei nykyäänkään – Jaakko Matinpojan suosittelema kohtuuskin on kovin suhteellinen käsite. Vuonna 1772 talonpojat joutuivatkin taipumaan ja kotipoltto kiellettiin, tosin vain viiden vuoden ajaksi.

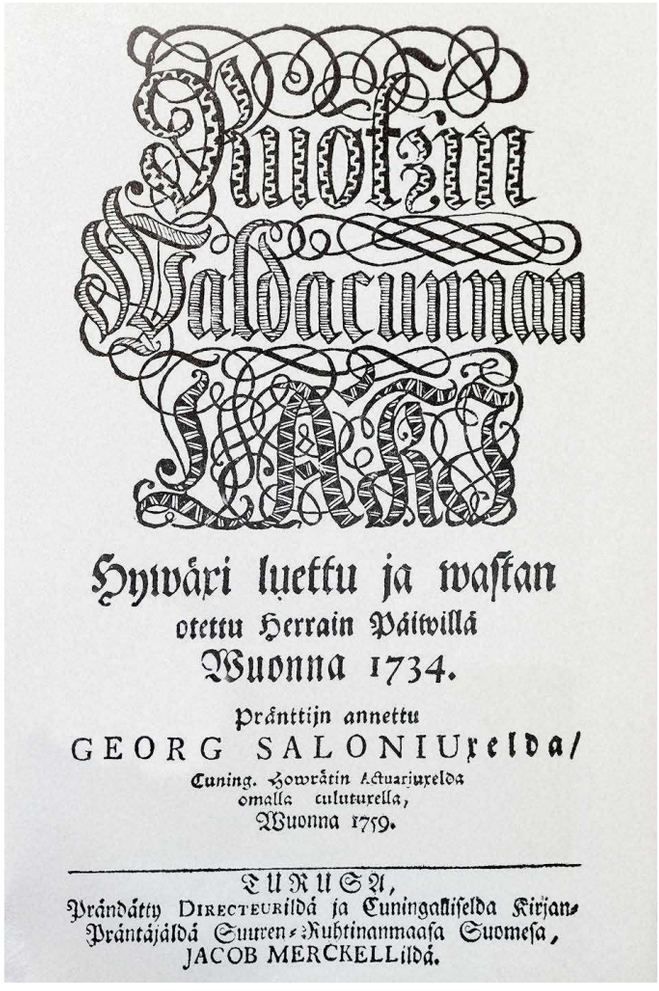
Ruotzin
Valdacunnan
LAKI
Hywäxi luettu ja wastan
otettu Herrain Päiwillä
Wuonna 1734.
Pränttijn annettu
GEORG SALONIUxelda/
Cuning. Howrätin Actuariuxelda
omalla culuturella,
Wuonna 1759.
TURUSA,
Prändätty DIRECTEURildä ja Cuningalliselda Kirjan-
Präntäjäldä Suuren-Ruhtinanmaasa Suomesa,
JACOB MERCKELLildä.

Vuonna 1734 säädetty *Ruotzin valdacunnan laki* jäi Suomessa voimaan, kun maa liitettiin Venäjään. Eräitä sen säädöksiä on voimassa edelleen. **Selvitä, mitkä Suomen nykyisistä laeista ovat peräisin 1700-luvulta. Apuna voit käyttää säädöstietopankki Finlexiä (www.finlex.fi).**

Hyödyllisiäkin päätöksiä saatiin silti aikaan. Vuonna 1734 säädetty Ruotsin valtakunnan laki uudisti keskiaikaista perua olleen ja sekavan lainsäädännön, jota oli ajan mittaan täydennetty erilaisilla lisäasetuksilla. Laki julkaistiin sekä ruotsiksi että suomeksi, ja se koski sekä kaupunkien että maaseudun asukkaita.

Hattujen sota ja pikkuviha

Hatut onnistuivat syrjäyttämään Arvid Hornin myssyhallituksen vuosien 1738–39 valtiopäivillä ja alkoivat heti suunnitella sotaa Venäjää vastaan. Toiveet laajoista aluevalloituksista ja suurvalta-aseman palauttamisesta olivat epärealistisia. Suuren Pohjan sodan tappioista oli vain parikymmentä vuotta, eikä Ruotsin armeijaa ollut uudistettu tai kehitetty oikeastaan lainkaan sen jälkeen.

Vuosina 1741–1743 käyty **hattujen sota** osoittautuikin alusta asti sarjaksi virhearviointeja ja tappioita. Heti sodan alussa heikosti valmistautunut Ruotsin armeija sai venäläisiltä ankaran löylytyksen Lappeenrannassa. Seuraavana kesänä venäläiset tunkeutuivat Etelä-Suomeen ja miehittivät vuoden loppuun mennessä koko maan.

Hattujen sodan yhteydessä nousi ensimmäistä kertaa esiin ajatus Suomen itsenäisyydestä. Maaliskuussa 1742 annettiin Venäjän keisarinna Elisabetin nimissä julistus, jossa kehotettiin suomalaisia luopumaan vastarinnasta. Lisäksi keisarinna lupasi antaa tukensa suomalaisille, jos nämä halusivat irrottautua Ruotsista ja muodostaa itsenäisen valtion. Julistus herätti aikanaan paljon huomiota, ja myöhemmin sitä on pidetty Suomen tulevaisuuden kannalta suorastaan enteellisenä. Kyseessä oli kuitenkin ilmeisesti pelkkä sotapropaganda, jonka oli tarkoitus hajottaa puolustajien rivejä. Kun Suomi oli miehitetty, itsenäisyyslupauksiin ei enää palattu.

Keisarinnalla ei ehkä ollut aikomustakaan tukea Suomen itsenäistymistä, mutta valloittajien käytös oli joka tapauksessa täysin erilaista kuin isonvihan aikaan. Hattujen sodan aikaista miehitystä on kutsuttu **pikkuvihaksi** sen lyhyen keston ja vähäisten kärsimysten takia. Hävityksiä ja ryöstelyä ei juuri tapahtunut, ihmisryöstöistä puhumattakaan. Ainoastaan Pohjois-Karjalassa käytiin molemminpuolista sissi- ja hävityssotaa,

Turun rauha ja itärajan linnoitukset

- Uudenkaupungin rauhan raja (1721)
- Turun rauhan raja (1743)
- Suomen nykyinen raja
- Linnoituksia
- Venäjälle Turun rauhassa luovutettu alue

jossa siviiliuhrien määrä kohosi satoihin. Enimmäkseen suomalaiset alistuivat miehitykseen ja jatkoivat elämäänsä melko normaalisti.

Suomen puolustusta kehitetään

Onneton sotamenestys kaatoi Ruotsin hattuhallituksen, ja myssyt pääsivät jälleen valtaan. Ensi töikseen uusi hallitus teloitti huonosta sotaonnesta syytetyt kenraalit ja alkoi neuvotella rauhasta Venäjän kanssa. Kun **Turun rauha** solmittiin vuonna 1743, miehitetty Suomi palautettiin Ruotsille lukuun ottamatta Kymijoen itäpuolista maakaistaletta. Ruotsin oli kuitenkin valittava kruununperilliseksi venäläisten suosikki Adolf Fredrik, joka oli sopivasti sukua sekä Venäjän että Ruotsin hallitsijahuoneille.

Hattujen sodan jälkeen Ruotsissa jouduttiin tunnustamaan, että maan sotalaitos oli ajastaan jäljessä ja varsinkin Suomen puolustusta oli laiminlyöty. Tilanteen korjaamiseksi alettiin ripeästi kehittää armeijaa ja laivastoa. Suomi sai oman rannikkolaivaston, jonka alukset kehitettiin saaristo-olosuhteisiin sopiviksi. Laivaston tukikohdaksi ja koko Suomen puolustuksen ytimeksi alettiin vuonna 1748 rakentaa **Viaporin** (ruots. Sveaborg, nyk. Suomenlinna) linnoitusta Helsingin edustalle.

Viaporin suunnittelija Augustin Ehrensvärd loi voittamattomana pidetyn linnoituskompleksin. Se muistutti pientä kaupunkia omine satamineen, telakoineen, kirkkoineen ja kouluineen. Viaporissa olikin 1700-luvun lopussa yli 6 000 sotilasta, enemmän kuin viereisessä Helsingin kaupungissa oli asukkaita. Viaporin suurhankkeen ohella rakennettiin pienempi rannikkolinnoitus Svartholmaan Loviisan edustalle ja suunniteltiin kaupunkien varustamista linnoituslaitteilla. Nämä suunnitelmat jäivät enimmäkseen paperille rahanpuutteen vuoksi. Mahtava Viaporikin jäi lopulta pienemmäksi kuin Ehrensvärd oli alun perin suunnitellut.

Viaporin linnoituksen puolustus perustui bastionijärjestelmään, joka oli kehitetty tykistösodankäyntiä silmällä pitäen. Linnoituksen vallit olivat suhteellisen matalat mutta paksut. Rakenteesta johtuen niiltä pystyi ampumaan eri suuntiin. Vahvat bastionit louhittiin osin kallioon, ja ne noudattivat siksi vallitsevia maastonmuotoja.

TEHTÄVÄT

1. **Miksi Ruotsin suurvalta-asema ei kestänyt 1720-lukua pidemmälle? Laadi luettelo tai käsitekartta romahdukseen vaikuttaneista seikoista.**

2. **Miten suurvaltakauden loppuminen vaikutti Ruotsin kuninkaan valta-asemaan?**

3. **Mitä Suomessa tapahtui isonvihan ja pikkuvihan aikana? Miten nämä tapahtumat ovat vaikuttaneet myöhempään historiaan ja asenteisiin venäläisiä kohtaan?**

4. **Vertaile hattujen ja myssyjen ulkopoliittisia tavoitteita ja niiden toteutumista 1700-luvun aikana.**

5. **Miksi Helsingin edustalle alettiin rakentaa Viaporin linnoitusta vuonna 1748?**

6. **Ota selvää Viaporin myöhemmistä vaiheista Suomen historiassa.**

11.
Hyödyn ja valistuksen aika

Jälleenrakennus ja kauppapakko

Suuren Pohjan sodan jälkeen talous oli raunioina koko Ruotsin valtakunnassa. Väkiluku oli sodan ja sitä edeltäneen nälänhädän takia romahtanut, ja vauraita alueita oli menetetty rauhansopimuksissa. Erityisen pahoja olivat tuhot Suomessa, joka oli ensin ollut miehitettynä ja sitten menettänyt toiseksi suurimman kaupunkinsa Viipurin.

Jälleenrakennus kesti kauan, mutta sitä helpottivat pitkät rauhankaudet, jolloin verotaakkaa ei tarvinnut jatkuvasti korottaa eikä miehiä lähettää sotaretkille. Suomen jälleenrakennusta tuettiin lähinnä talonpojille joksikin aikaa myönnetyillä verohelpotuksilla. Maanviljelys toipui ja väkiluku alkoi jälleen kasvaa, joskin alkuun hitaasti.

Talouspolitiikan ohjenuorana oli edelleen merkantilismi – itse asiassa se oli vahvimmillaan juuri säätyvallan kaudella. Valtio ohjasi tiukasti talouden toimintaa lainsäädännöllä, tulleilla ja tuontirajoituksilla. Huomio kiinnittyi ennen kaikkea valtiontalouden etuun, ja kauppaa käyvät porvarit

Kaksi poliisia keskeyttää rouvien kahvihetken satiirisessa ruotsalaismaalauksessa. Kun kahvintuonnin rajoittaminen johti salakuljetukseen, valtio vastasi palkkaamalla ”kahvinhaistajia”, jotka etsivät laittoman kahvin juojia.

Pohjanlahden kauppapakko ja 1700-luvun uudet kaupungit

- Suomeen ennen vuotta 1700 perustetut kaupungit
- Suomeen 1700-luvulla perustetut kaupungit
- Tapulikaupunki
- Turun rauhan raja (1743)
- Suomen nykyinen raja

joutuivat usein talouspolitiikan maksumiehiksi. Suomen kannalta tilannetta pahensi säätyvaltiopäivillä kukoistanut korruptio. Varsinkin Tukholman vauraat porvarit saattoivat jakaa avokätisesti lahjuksia edistääkseen omia etujaan.

Keskusjohtoinen talouspolitiikka ei suosinut Suomea. Ulkomaankauppa haluttiin edelleen keskittää tapulikaupunkeihin. Suomessa tapulioikeuksia oli aluksi vain Suomenlahden kaupungeilla. Pohjanlahden rannikkokaupunkien piti käydä kauppaa Turun tai Tukholman kanssa. Tämä **Pohjanlahden kauppapakko** alisti koko valtakunnan pohjoisosan Tukholman takamaaksi ja haittasi alueen kehitystä. Toinen merkittävä kaupan rajoite oli vuonna 1724 julkaistu **tuoteplakaatti** eli asetus, jonka mukaan Ruotsista sai viedä tavaraa ulkomaille vain kotimaisilla laivoilla.

Tiukasta kontrollista seurasi monenlaisia ongelmia. Esimerkiksi ylellisyystuotteiden kuten kahvin, tupakan ja peilien tuontia pyrittiin rajoittamaan korkeilla tulleilla. Kun vaurastuva ylä- ja keskiluokka kuitenkin halusi hankkia näitä tuotteita, turvauduttiin salakuljetukseen ja monenlaisiin sääntöjen kiertoyrityksiin. Vaikka rajoitukset haittasivat talouden kehitystä, niistä saattoi olla myös välillistä hyötyä. Esimerkiksi tuoteplakaatti vaikeutti suomalaisen puutavaran vientiä, mutta toisaalta se pakotti porvarit varustamaan omia laivoja. Valtakunnan kauppalaivasto kasvoikin nopeasti 1700-luvulla.

Hyötyajattelu valtaa alaa taloudessa

Jyrkkä merkantilistinen ajattelu alkoi saada osakseen kritiikkiä jo ennen 1700-luvun puoliväliä. Arvostelun taustalla olivat Länsi-Euroopasta levinneet ajatukset, jotka pohjasivat uudenlaiseen luonnontieteelliseen ajattelutapaan ja varhaiseen **valistusajatteluun**. Uudet tieteelliset keksinnöt ja talouspolitiikka piti valjastaa tuottamaan käytännön hyötyä valtakunnan taloudelle. Yksi 1700-lukua kuvaavista määritteistä onkin ollut **hyödyn aikakausi**. Taloudessa tämä tarkoitti pyrkimystä mahdollisimman tehokkaaseen ja järkiperäiseen tuotantoon.

Hyötynäkökulma ulottui monille elämänalueille, ja siihen liittyi ajatus kansan valistamisesta. Oppineet kartanonherrat, upseerit ja papit pyrkivät levittämään ajatuksiaan myös kansan pariin. Uudet viljelymenetelmät tai rakennustekniikat otettiin ensin käyttöön kartanoissa ja pappiloissa, joista ne levisivät talonpoikien keskuuteen. Papiston saarnoihin tuli valistuksellinen sävy, ja niissä saatettiin käsitellä taivaallisten asioiden ohella viljelymenetelmiä tai metsästystä. Pitäjänkokouksissa pohdittiin yhä useammin oman pitäjänkoulun perustamista.

Aikakauden merkittävin suomalainen poliittinen ajattelija olikin pappismies, Pohjanmaalla vaikuttanut Anders Chydenius (1729–1803). Chydenius oli monipuolisesti oppinut mies, jota kiinnostivat varsinkin taloudelliset kysymykset. Hänet valittiin kolmasti valtiopäivien edustajaksi, ja hän tuli Tukholmassa tunnetuksi radikaaleista uudistusvaatimuksistaan. Chydenius vastusti merkantilismia ja ajoi varsinkin Pohjanmaan kaupungeille suurempaa kaupan vapautta. Hän kannatti myös yksilönvapauksien lisäämistä ja vaikutti huomattavasti sekä painovapauden että uskonnonvapauden

Anders Chydenius oli poikkeuksellinen moniosaaja jopa valistusajan pappien joukossa. Hän käsitteli teoksissaan sujuvasti niin talousteoriaa ja ihmisoikeuksia kuin peltoviljelyä ja kärrynrakennustakin.

lisäämiseen. Chydeniusta voidaankin pitää **liberalistisen** ajattelun varhaisena edustajana.

Chydeniuksen ja muiden kauppapolitiikan vapauttamista ajaneiden valtiopäivämiesten ansiosta Pohjanlahden kauppapakko saatiin kumottua 1765. Tämä antoi Suomen kaupungeille mahdollisuuden itsenäiseen taloudelliseen kehitykseen. Kaupan vapauttamisen ohella talouden kehitykseen vaikuttivat myös käytännölliset edistysaskeleet. Erityisesti tieverkon parantaminen helpotti kauppaa sisämaahan ja nopeutti samalla tiedon kulkua. Uudistuksista huolimatta merkantilistinen ajattelu oli Ruotsissa vallalla 1800-luvun alkuun asti.

Koko Ruotsin tuotannon pääpaino oli edelleen raudassa ja kuparissa. Suomeen perustettiin kuitenkin säätyvallan ajalla ruukkeja vain harvakseltaan. Suomen ylivoimaisesti tärkein vientituote oli terva, jota tuotettiin pienissä erissä talonpoikien sivuelinkeinona. Tervantuotanto kasvoi koko 1700-

Vantaanjoen varteen 1700-luvulla perustettu Vanhankaupungin saha. Vesivoimalla toimivia sahoja oli Suomessa jo 1500-luvulta lähtien, mutta Vanhasta Suomesta 1700-luvun puolivälissä levinnyt ohuen hollantilaisen sahanterän käyttö paransi sahatavaran laatua ja loi pohjan Suomen puutavarateollisuudelle.

luvun ajan, ja sen kysyntä lisääntyi maailmanmarkkinoilla varsinkin vuosisadan lopulla.

Sahojen perustamista Ruotsin talouspolitiikka ei vielä 1700-luvun alussa suosinut. Tehokkaiden sahojen pelättiin kuluttavan puuta, jota tarvittiin ruukkien polttoaineeksi. Uudenaikaisten sahojen perustaminen alkoikin ensin Venäjälle kuuluneessa Vanhassa Suomessa ja sallittiin Ruotsin puolella vasta vuoden 1739 jälkeen. Rannikkoseuduilla laivanrakennuksen merkitys lisääntyi, ja ulkomaankaupan kasvaessa siitä tuli monilla alueilla lähes ammattimaista toimintaa.

Kauppa ja kaupungit kukoistavat

Tavaroiden tuonti ulkomailta oli välttämätöntä jopa merkantilismin oloissa. Suomi tarvitsi erityisesti suolaa, ja valtion estelyistä huolimatta tuotiin myös monenlaisia ylellisyystuotteita, kuten kahvia, tupakkaa, sokeria, viinejä ja ulkomaisia kankaita. Viennissä tervan merkitys säilyi ylittämättömänä. Sen lisäksi Suomesta kuljetettiin ulkomaille puutavaraa ja rautaa. Taloudellisesti Suomi, kuten kaikki muutkin Itämeren maat, oli Euroopan syrjäseutua. Se tuotti raaka-aineita Länsi-Euroopan taloudellisiin keskuksiin ja joutui tuomaan pitkälle jalostettuja ja siirtomaissa tuotettuja arvotavaroita.

Löytöretkien ajalta alkanut kansainvälisen kaukokaupan vilkastuminen alkoi vaikuttaa Suomenkin kaupunkeihin. Ruokosokerin ja tupakan kaltaiset vieraiden maanosien tuotteet olivat aiemmin kulkeutuneet maahan monien välikäsien kautta. Kauppapakon purkautumisen myötä suomalaisten porvareiden laivat purjehtivat entistä useammin Euroopan satamiin ja aina Välimerelle asti. Satunnaisesti ne suuntasivat matkansa kauemmaskin, vuodesta 1769 alkaen myös Amerikkaan. Aasialaisia

Suuri tervahauta on rakennettu asettelemalla puupilkkeet eli tervakset säteittäin ja peittämällä ne turpeella ja sammalella. Hauta on sytytetty reunoilta monesta kohtaa syttymisen varmistamiseksi. Tervanpoltto menetti merkityksensä elinkeinona 1900-luvun alkupuolella, mutta perinteitä pidetään yllä eri puolilla Suomea. Kuvan tervanpolttonäytös on järjestetty Oulussa, joka oli Pohjois-Pohjanmaan tervakaupan keskus.

Terva – Suomen metsien musta kulta?

Suomen tärkein vientituote oli 1600- ja 1700-luvuilla terva. Sitä käytettiin varsinkin puupintojen suojaamiseen, ja sen kysyntä kasvoi Euroopan kauppa- ja sotalaivastojen kasvaessa. Tervakauppa sitoi Suomen laajentuvaan maailmankaupan järjestelmään.

Tervaa saatiin polttamalla mäntypuupilkkeitä tervahaudassa. Tervahaudan kokoaminen oli suuritöinen urakka, ja sen polttaminen pienellä tulella saattoi kestää viikon. Työn palkaksi hauta tuotti kuitenkin tuhansia litroja tervaa. Tervanpolttoa harjoitettiin sisämaassa kaikkialla, missä oli riittävästi metsää ja sopivia vesistöjä venekuljetusta varten.

Talonpojat kokosivat tervatynnyrinsä pitkiin tervaveneisiin, joilla lasti kuljetettiin rannikon kaupunkeihin. Kaupunkien porvarit ostivat tervaa lukuisilta tuottajilta ja välittivät sen ulkomaille. Talonpojilla oli usein pitkäaikainen sopimussuhde tietyn porvarin kanssa, eikä kauppaa välttämättä käyty rahalla. Vastineeksi tervasta talonpoika sai tarvitsemiaan tavaroita ja porvari sitoutui maksamaan talonpoikien verot tervatuloista.

Tervanpoltto oli työlästä ja vaati ammattitaitoa, mutta siihen ei tarvittu kalliita työvälineitä tai teollisuuslaitoksia. Siitä muodostuikin Suomen talonpojille tärkeä sivuelinkeino, jonka avulla maan puuvaroja voitiin muuttaa vientituotteeksi. Vaikka tervan merkitys Suomelle oli suuri, on huomattava, että se oli varsin alhaisen jalostusasteen tuote. Sen merkitys Suomelle kertoo maan köyhyydestä ja asemasta raaka-aineiden tuottajana.

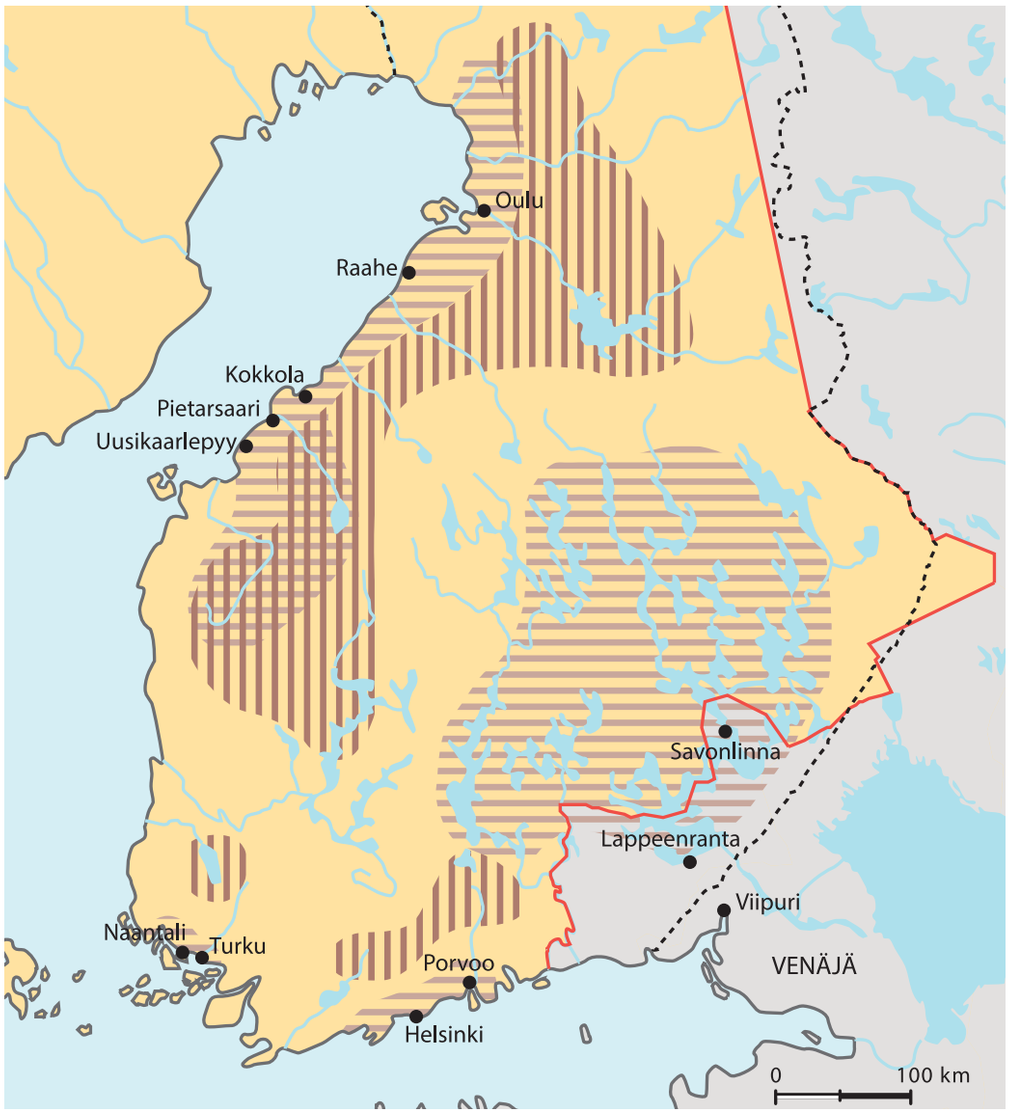

Tervanpolttoalueet 1600- ja 1700-luvuilla

- Tervanpolttoalueet 1600-luvulla
- Tervanpolttoalueet 1700-luvulla
- Turun rauhan raja (1743)
- Suomen nykyinen raja

tuotteita toivat Ruotsin markkinoille Göteborgissa toimineen Itä-Intian kauppakomppanian laivat, jotka purjehtivat suoraan Kiinan ja Intian satamiin.

Suomeen perustettiin säätyvallan ajalla vain vähän uusia kaupunkeja. Uudet kaupungit syntyivät itärajalle korvaamaan menetettyjen alueiden linnoituksia ja kauppapaikkoja. Vuonna 1723 perustetun Haminan oli tarkoitus korvata menetetty Viipuri Itä-Suomen kaupan ja puolustuksen keskuksena. Kun Hamina menetettiin Turun rauhassa vuonna 1743, sen tilalle perustettiin uusi Loviisan kaupunki. Vanhat kaupungit sen sijaan kasvoivat merkittävästi kaupan vilkastumisen ja yleisen väestönkasvun myötä.

Koko 1700-luku oli porvariston voimistumisen aikaa. Säätyvaltiopäivillä porvaristo pääsi vaikuttamaan valtakunnan asioihin ja sen mielipiteet tulivat kuulluksi korkeimmilla tahoilla. Ennen vuosisadan puoliväliä statuksen noususta pääsi nauttimaan lähinnä Tukholman suurporvaristo, mutta vuosisadan lopulla myös Suomen porvarien vaikutusvalta lisääntyi. Vauraat kauppiaat saattoivat tälläkin kerätä huomattavia omaisuuksia ja hankkia poliittista vaikutusvaltaa. Varakkaat porvarit rakensivat komeita kaupunkitaloja ja omaksuivat aateliston ylellisiä kulutustottumuksia.

Maatalous uudistuu

Maatalous oli 1700-luvullakin tärkein elinkeino, vaikkei sitä merkantilistisen talouspolitiikan aikana juurikaan arvostettu. Talonpoikien taloudellisen hyödyllisyyden ajateltiin rajoittuvan lähinnä verojen maksuun. Vuosisadan edetessä Ruotsiin alkoi levitä Ranskasta merkantilismia kritisoiva ajattelutapa, **fysiokratismi**. Fysiokraatit pitivät alkutuotantoa talouden kehityksen kannalta keskeisenä ja kannustivat tehostamaan kotimaista maataloutta.

Suurin yksittäinen uudistus oli **isojako,** viljelysmaiden uudelleenjakaminen, jonka valtiopäivät käynnistivät vuonna 1757. Maanjako katsottiin tarpeelliseksi, sillä vallalla oli yhä keskiajalta periytyvä peltojen sarkajako. Koska kylän pellot oli jaettu kapeisiin sarkoihin ja niitä viljeltiin yhteisesti, talonpojat eivät voineet kokeilla uusia menetelmiä tai muuten kehittää tilojaan. Tällaisen **vainiopakon** poistamiseksi määrättiin, että pellot piti jakaa talojen kesken niin, että kukin talo saisi mahdollisimman yhtenäisen peltoalan. Samalla aiemmin yhteiskäytössä olleet niityt ja metsät piti jakaa talojen ja kruunun kesken.

Tavoitteena oli tehdä maatiloista itsenäisempiä, jotta kukin talonpoika voisi kehittää tilaansa omaksi ja valtakunnan yhteiseksi hyödyksi. Suunniteltu urakka oli suunnaton. Maanmittauksella ja peltojen laadun arvioimisella piti varmistaa, että tilat saisivat maanjaossa suhteellisesti oikeat määrät peltoa. Osa talonpojista kiinnostui isojaon tuomista mahdollisuuksista, mutta monet myös tunsivat epäluuloa uudistusta kohtaan. Maanjaon vieminen loppuun koko maassa kesti pitkään 1800-luvulle asti.

Isojaon vaikutukset maaseudulla olivat valtavat. Etelä-Suomen vanhat kyläyhteisöt hajosivat, kun tilojen rakennukset alettiin sijoittaa omien tilusten keskelle aikaisempien ryhmäkylien sijaan. Syntyi edelleen Suomen maaseudulle tyypillinen haja-asutus. Monien maattomien tilanne heikkeni, kun he eivät enää saaneet käyttää yhteisiä metsiä ja niittyjä elantonsa hankkimiseen. Kaikkia yhteismaita ei jaettu tilojen kesken, vaan kruunu sai haltuunsa laajoja ”liikamaita”, metsiä, joita voitiin jakaa uudistilojen raivaajille.

Uuden viljelysmaan raivaus lisääntyikin 1700-luvun loppupuoliskolla, ja tilojen määrä kaksinkertaistui. Peltoalaa ja laidunmaita lisättiin myös soita kuivaamalla ja järvien vedenpintaa laskemalla. Tärkein viljelymenetelmiin liittynyt uudistus oli perunan käyttöönotto, josta on merkkejä jo 1720-luvulta. Laajemmin sitä levittivät kansan keskuuteen **Pommerin sodasta** palaavat veteraanit 1760-luvulla. Kesti kuitenkin kauan, ennen kuin

Suomessa perunanviljelyä kokeiltiin tiettävästi ensi kertaa Fagervikin ruukin puutarhassa 1727. Vuosisadan lopun kansanvalistajat, kuten pappismiehet Antti Lizelius ja Axel Laurell, saarnasivat innokkaasti uuden viljelykasvin eduista.

Isojaon vaikutus kyläyhteisön maanomistukseen ja asutukseen

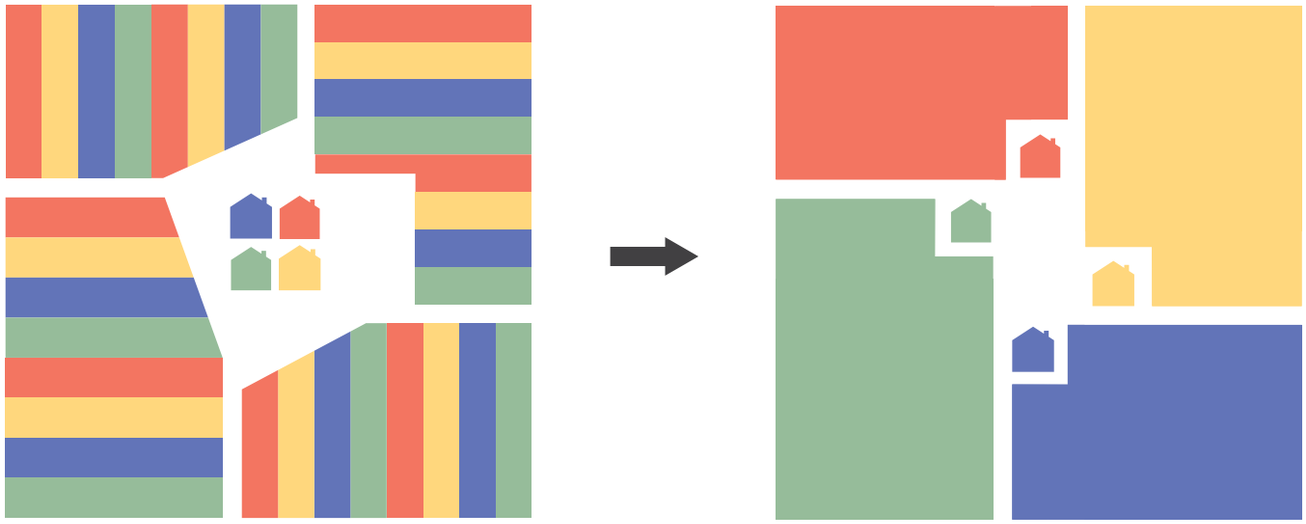

Isojaon toimittamisen myötä talot saivat aiempaa yhtenäisemmät peltolohkot. Myös aiemmin yhteiskäytössä olleet metsät ja niityt jaettiin talojen kesken. Kylärakenne hajosi, kun talot alettiin rakentaa omien peltojen läheisyyteen.

peruna korvasi nauriin suomalaisten ruokapöytien perusruokana.

Talonpojat saivat tärkeitä lisätuloja erilaisista sivuelinkeinoista. Tervanpoltto oli yleisintä Pohjanmaalla ja Kainuussa, pellavanviljely taas Hämeessä. Metsästystä harjoitettiin sivuelinkeinona edelleen, mutta monien turkiseläinten kannat olivat vähentyneet. Petoeläinten hävittäminen karjaa uhkaamasta alkoi olla turkismetsästystä tärkeämpää. Porotalous yleistyi maan pohjoisosissa. Sitä olivat alkaneet harjoittaa saamelaiset jo 1500-luvulla, ja 1700-luvun loppuun mennessä sen omaksuivat myös monet suomalaiset Pohjois-Pohjanmaata myöten.

Suomi oli elintarvikkeiden suhteen jokseenkin omavarainen. Normaalivuosina maatalous riitti ruokkimaan väestön. Katovuosina saatettiin edelleen nähdä nälkää, mutta ilmasto alkoi lämmetä eikä 1600-luvun lopun kaltaisia nälkäkatastrofeja koettu. Kaiken kaikkiaan maa vaurastui ja ihmisten elämänvarmuus lisääntyi. Tämä heijastuu väestönkasvuun, joka nosti Suomen väkiluvun yli kaksinkertaiseksi 1700-luvun kuluessa.

Turun akatemia välittää uutta ajattelua

Suomen kulttuurielämässä 1700-luku oli nopean kehityksen aikaa. Vaurastuminen ja uusien aatteiden leviäminen Euroopasta loivat edellytyksiä henkisen elämän kukoistukselle. Eurooppalaista kulttuuria 1700-luvulla leimannut valistusajattelu levisi maahan varsinkin Ranskasta. Valistusajatukset olivat laajasti tunnettuja Ruotsin sivistyneistön parissa, mutta niiden vaikutus kulttuuriin oli kuitenkin rajallinen. Varsinkin luterilaisen kirkon vahva asema kahlitsi radikaaleimpia vapausajatuksia.

Turun akatemian taloustieteen professori Pehr Kalm julkaisi 1700-luvun puolivälissä kertomuksen tutkimusmatkastaan Pohjois-Amerikkaan. Kalm oli aikansa huipputiedemies Carl von Linnén oppilas, ja hänen tutkimuksensa kuvastavat hyödyn aikakauden tavoitteita. Tieteellisten havaintojen lisäksi hän hankki matkoillaan käytännön tietoa uusista viljelykasveista. **Mitä Amerikan ilmiötä Kalmin matkakertomuksen kansilehteen on kuvattu?**

Hyötyajattelu oli tärkeä osa uutta henkistä ilmapiiriä. Oppineisuus ja tiede haluttiin valjastaa hyödyttämään valtakuntaa. Luonnontieteiden harrastus levisi laajalle oppineiston, varsinkin papiston pariin. Luonnontieteiden avulla haluttiin kehittää niin maanviljelyä kuin talouttakin. Hyödyn ajan oppineet lähettivät toisilleen uusien kasvilajien siemeniä ja taimia. Kotimaisen omavaraisuuden nimissä haaveiltiin muun muassa riisin ja silkin viljelemisestä. Yliopistoissakin alettiin soveltaa entistä enemmän luonnontieteitä ja kokeellista tutkimusta. Luonnontieteen uranuurtaja, ruotsalainen Carl von Linné sai ihailijoita ja seuraajia myös Suomesta.

Vaikutteet levisivät usein Turun akatemian kautta, sillä sen opetus ja tutkimus alkoivat vihdoin saavuttaa kansainvälistä tasoa. Hyötyajattelusta kertoo se, että yliopistoon perustettiin talousopin professuuri, jonka ensimmäinen haltija Pehr Kalm oli erikoistunut kasveihin. Myös kemiaa

pidettiin tärkeänä elinkeinojen kehittämisessä, ja kemian ja fysiikan professori Per Adrian Gadd perusti Suomen ensimmäisen kemian laboratorion. Hänen seuraajansa Johan Gadolin oli kansainvälisesti tunnustettu mineraalien ja alkuaineiden tutkija. Hän on ainoa suomalainen, jonka mukaan on nimetty alkuaine, gadolinium. Yliopisto-opetuksen hyödyllisyyden tavoitteluun liittyi myös ruotsin kielen hyväksyminen tieteen kieleksi latinan rinnalle 1740-luvulla.

Vuosisadan lopulla luonnontieteen merkitystä ei enää nähty aivan yhtä suurena. Monien Turun akatemian oppineiden kiinnostus alkoi kohdistua entistä enemmän Suomen kansaan, sen kieleen ja historiaan. Suomalaisuutta korostaneen **fennofilian** kuuluisimpiin edustajiin kuului Henrik Gabriel Porthan, joka oli suomalaisen historiantutkimuksen uranuurtaja. Hän keräsi kansanperinnettä ja tarkasteli historiallisia lähteitä kriittisesti. Porthan esitti muun muassa ensi kertaa ajatuksen, että suomensukuiset kansat olivat alun perin saapuneet Suomeen idästä. Hän halusi kehittää suomen kieltä kansanvalistuksen tarpeisiin, vaikka epäilikin, ettei suomesta koskaan tulisi varsinaista sivistyskieltä.

Valistusta ja Herran sanaa kansalle

Valistusajattelu ja vauraus ruokkivat erityisesti 1700-luvun kaupunkien kulttuurielämää. Valistuksen hengessä toimivia yhdistyksiä, tiedeseuroja ja salonkeja perustettiin kaikkialla Euroopassa. Suomen merkittävin sivistysseura oli Turussa 1770-luvulla toiminut **Aurora-seura**, johon kuului Turun akatemian oppineita ja muita keskeisiä kulttuurivaikuttajia. Toiminta ei ollut kaikille avointa, sillä Aurora-seura otti mallia aikakaudelle tyypillisestä salaseuraperinteestä. Seuran merkitys Suomen vähälukuisen kulttuurieliitin yhdistäjänä oli kuitenkin huomattava.

Vaikka hyötyajatteluun ja valistukseen tutustui lähinnä sivistyneistö, niihin liittyi ajatus kansan valistamisesta. Aurora-seura alkoi vuonna 1771 julkaista Suomen ensimmäistä sanomalehteä nimeltään *Tidningar Utgifne Af et Sällskap i Åbo*. Vähän tämän jälkeen perustettiin myös ensimmäinen suomenkielinen sanomalehti, *Suomenkieliset Tieto-Sanomat*. Lehtien valistukselliset tavoitteet tulivat esille niiden monipuolisessa sisällössä, johon kuului niin uutisia, tieteellisiä artikkeleita kuin runojakin.

Kumpikin lehti jäi lyhytikäiseksi. Varsinkaan suomenkielisiä toimittajia ja tilaajia ei ollut vielä tarpeeksi. Suomenkielisen lehden julkaiseminen osoittaa silti, että kansan uskottiin olevan kykenevä ja halukas sitä lukemaan. Lukutaito yleistyi kansanopetuksen tehostuessa entisestään 1700-luvulla. Niin lapsia kuin aikuisiakin opetettiin lukemaan seurakuntien lukkarinkouluissa ja lukukinkereillä. Ehtoolliselle tai vihille ei päässyt, jollei hallinnut lukutaitoa ja uskonkappaleita. Näiden vaatimusten toteutumista seurattiin aiempaa tarkemmin, ja tämän perussivistyksen varmistamiseksi syntyi rippikoulu.

Valistusajan papisto koki velvollisuudekseen niin kansan hengellisen kuin maallisenkin kouluttamisen. Saarnoissa käsiteltiin uskonasioiden lisäksi maataloutta, karjanhoitoa ja lääketiedettä. Korkeakoulutettujen pappien taidot ulottuivat laajalle. Anders Chydeniuksen ohella merkittävä kansanvalistaja oli Mynämäen lääninrovasti Antti Lizelius, *Suomenkielisten Tieto-Sanomien* julkaisija. Monet Suomen 1700-luvun piispoista olivat taustaltaan yliopistomiehiä, eikä papiston ja muun oppineiston välillä ollut selkeää rajaa.

Maaseudun pappilat toimivat usein myös eräänlaisina mallitiloina, ja niiden kautta levisivät tiedot yrttien kasvatuksesta ja puutarhanhoidosta. Pappiloissa annettiin myös ensimmäiset ulkomaisen mallin mukaiset rokotukset isorokkoa vastaan, ja papisto kannusti kätilöiden palkkaamista maaseudulle lapsivuodekuolleisuuden vähentämiseksi.

Kirkolla oli edelleen valtava merkitys suomalaisessa kansankulttuurissa. Se piti huolta kansan oikeauskoisuudesta ja ylläpiti samalla sääty-yhteiskunnan järjestystä. Kirkkorakennuksissakin säätyerot näkyivät tarkkana penkkijärjestyksenä: pitäjän rikkaimmat ja ylhäisimmät istuivat ensimmäisillä penkeillä, tilattomille ei välttämättä ollut penkkejä lainkaan. Säännöllinen kirkossakäynti kuului asiaan – ehtoollisella oli käytävä kahdesti vuodessa, jos mieli välttää rangaistukset. Kirkonmäki oli myös tärkeä kohtaamispaikka, jossa vaihdettiin kuulumisia, käytiin kauppaa ja sovittiin työväen palkkaamisesta.

Viralliseen oppiin sitoutunut ja virkamiesmäinen kirkko ei vastannut kaikkien seurakuntalaisten hengellisiä tarpeita. Monien kirkonmiesten painottaessa maallista opetusta syntyi kansan parissa henkilökohtaista uskonkokemusta ja mystiikkaa korostavia **herätysliikkeitä**. Kirkon parissa herätysliikkeisiin suhtauduttiin varauksellisesti, sillä niiden pelättiin heikentävän kirkon arvovaltaa ja olevan ristiriidassa sen oppien kanssa. Enimmäkseen kirkko onnistui kuitenkin pitämään herätysliikkeiden toiminnan sallituissa rajoissa. Herätysliikkeistä tuli ensimmäisiä laajoja kansanliikkeitä, ja niiden rooli vahvistui 1800-luvulla.

Säätyläisten ja rahvaan kulttuuria

Sääty-yhteiskunnan raja-aidat olivat 1700-luvulla yhä selkeät. Säätyvallan ajalla syntyperä yhdistettiin suoraan poliittiseen vallankäyttöön. Säätyyn kuulumisessa ei silti ollut kysymys pelkästään oikeuksista, velvollisuuksista, ammateista tai poliittisesta vaikutusvallasta. Eri säätyjen jäseniä

Suomen ensimmäisten sanomalehtien ensimmäiset numerot. *Tidningar Utgifne Af et Sällskap i Åbo* vuodelta 1771 ja *Suomenkieliset Tieto-Sanomat* vuodelta 1776. Kumpikin julkaisu oli kahdeksansivuinen.

Väestön sosiaalinen jakautuminen Ruotsin valtakunnassa 1760

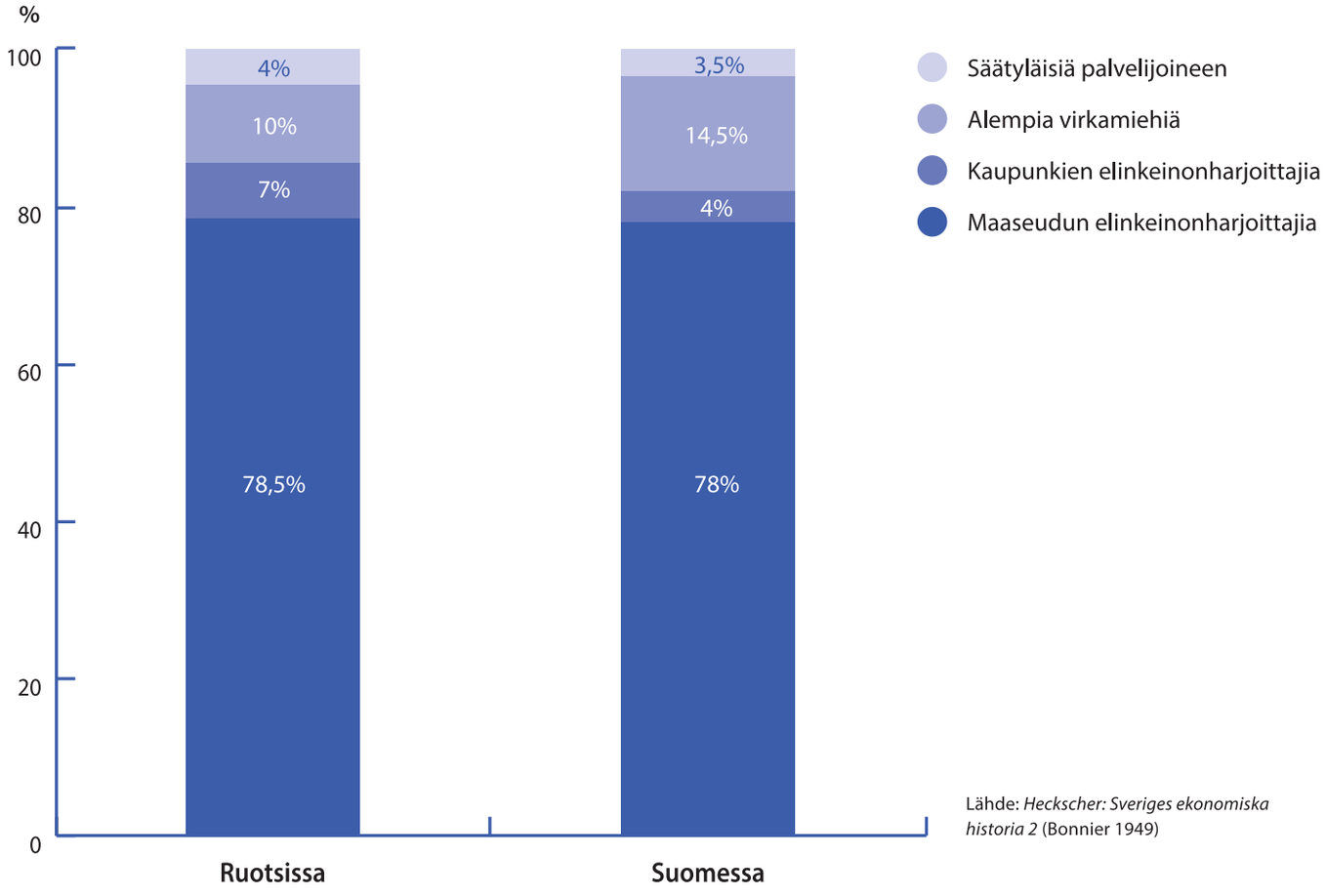

Lähde: *Heckscher: Sveriges ekonomiska historia 2* (Bonnier 1949)

erottivat vähintään yhtä paljon tavat, perinteet ja säädynmukainen kulttuuri.

Porvariston vaurastuminen ja pääsy mukaan poliittiseen päätöksentekoon tasoitti kuitenkin eroja kolmen ylimmän säädyn välillä. Vaikka säätyeroista oltiin edelleen hyvin tarkkoja, aatelisto, papisto ja vauraat kauppiaat alkoivat vähitellen erottua omaksi ryhmäkseen, **säätyläisiksi.** Varakas yläluokka alkoi tavoitella samanlaisia hienostuneita tapoja, ylellisyystuotteita ja jopa korkeakoulutusta. He halusivat tehdä selvän eron ruumiillista työtä tekevään **rahvaaseen** eli tavalliseen kansaan, johon kuuluivat talonpojat, käsityöläiset, pikkukauppiaat ja säätyihin kuulumaton työväki.

Aatelisto oli edelleen etuoikeutettu virka- ja sotilassääty, mutta sen ihanteissa alkoi korostua sivistynyt käytös aiemman soturi-ihanteen sijaan. Aatelisto käytti suunnattomia määriä rahaa koulutukseen, taiteeseen ja ylellisyystuotteisiin. Muodin esikuvana oli Ranskan hovi, ja ranskan kieli ja ulkomailla oleskelu olivat tärkeä osa aatelismiesten koulutusta. Ylhäisaateliston seuraelämään kuuluivat henkevä, kepeä keskustelu, juhlat ja rakkausseikkailut. Suomessa tällaista seuraelämää huvituksineen pyrittiin pitämään yllä lähinnä Viaporin upseerien keskuudessa.

Hienostunut hovikulttuuri jäi vieraaksi maalaisaatelille ja muille säätyläisille, jotka pitivät

Paltaniemen kirkon alttaritalun on maalannut Suomen ensimmäinen naismaalari, Margareta Capsia. Vaikka hän oli aikansa suosituin muotokuvamaalari, laki vaati, että aviomies toimi Margaretan edustajana taidekaupoissa. Capsian kirkkomaalauksissa ja muotokuvissa näkyvät vielä myöhäisbarokin muotokieli ja värimaailma. Vuosisadan lopun merkittävin kirkkomaalari Mikael Toppelius puolestaan otti vaikutteita rokokootyylistä.

kiinni jäykemmistä säädyllisyyden vaatimuksista. Maaseudulla tärkeimmät säätyläisryhmät olivat papisto, paikallinen aateli ja teollisuusmiehet kuten ruukinpatruunat. Heitä yhdisti yleensä ruotsin kieli ja vahvat sosiaaliset verkostot. Kartanoiden ja varsinkin pappiloiden kautta maalaisrahvas sai kosketuksen korkeakulttuuriin ja jopa tieteeseen.

Vaurastumisen ja ulkomaankaupan myötä erilaiset nautintoaineet kuten kahvi, tee ja kaakao tulivat tutuiksi, vaikka niiden jokapäiväinen käyttö rajoittuikin pieniin piireihin. Suomalaiset tutustuivat myös uusiin alkoholijuomiin, kuten sampanjaan ja rommiin. Uudet juomat, posliiniastiat, viuhkat ja hienot kankaat olivat tuontitavaraa, mikä ei miellyttänyt merkantilismia suosineita

talouspoliitikkoja. Varakkaissa piireissä kulutusta voitiin suunnata myös taiteeseen, kuten tauluihin, seinämaalauksiin ja soittimiin. Kulttuurin harrastamista pidettiin säätyläisille luonnollisena.

Rahvaan pariin kulttuuriharrastukset ja hienot teeastiastot eivät vielä päässeet leviämään. Kyse oli paitsi varallisuuden puutteesta myös säätyeroista. Siinä missä säätyläisiltä edellytettiin tiettyä tyyliä, harrasteita ja varakkuuden esittelyä, alempisäätyisten tuli esiintyä vaatimattomammin. Tupakanpoltto ja esimerkiksi viinanpoltto kotitarpeiksi lisääntyivät kyllä rahvaankin parissa. Kaikkien yhteiskuntaryhmien ruoka- ja vaatetalouden perustana olivat edelleen omien tilojen ja puutarhojen tuottamat raaka-aineet. Hyötypuutarhoissa alettiin kasvattaa hedelmäpuita ja marjapensaita.

Taiteen harrastaminen oli vielä 1700-luvulla harvojen etuoikeus. Laajimmin taiteilijoita työllisti kirkko, jonka tilaamat alttari- ja koristemaalaukset päätyivät myös tavallisen kansan ihailtaviksi. Vuosisadan kuluessa myös säätyläiset alkoivat yhä enemmän tilata muotokuvia ja koristemaalauksia. Vuosisadan alun raskas barokkityyli väistyi vähitellen keveyttä ihannoivan **rokokoon** tieltä. Rokokootyyli suosi vaaleita värejä niin arkkitehtuurissa, sisustuksessa kuin vaatetuksessakin. Myös säätyläisten käyttämät peruukit puuteroitiin vaaleiksi. Rokokoon vaikutus oli Suomessa melko rajallinen. Sitä esiintyi lähinnä yläluokan käyttöesineissä, kalusteissa ja tapeteissa.

TEHTÄVÄT

1. **Selitä seuraavat käsitteet:**
a) merkantilismi
b) taloudellinen liberalismi
c) Pohjanlahden kauppapakko
d) tuoteplakaatti.

2. **Miksi porvariston rooli ja merkitys kasvoivat 1700-luvun aikana?**

3. **Miten tervanpoltto hyödytti**
a) suomalaisia talonpoikia
b) Tukholman porvareita
c) kruunua?

4. **Miksi tervalla oli laajalti kysyntää maailmanmarkkinoilla?**

5. **Millä tavoin ja miksi maataloutta pyrittiin kehittämään 1700-luvulla?**

6. **Miten yleinen vaurastuminen näkyi suomalaisten kulutustottumuksissa 1700-luvulla? Kerro esimerkkejä.**

7. **Ota kantaa väitteeseen: ”1700-luku oli Ruotsissa hyödyn ja järjen vuosisata.”**

12.
Kustavilainen aika

Kuningas kaappaa vallan

Puolueiden ja säätyjen väliset riidat kävivät erityisen kiivaiksi 1760-luvulla, jolloin hatut ja myssyt hallitsivat vuorotellen valtiopäiviä. Valtakunnan ulkopoliittinen linja oli epävakaa, sillä se riippui kulloisenkin valtapuolueen ulkomaisista tukijoista. Myös valtiontalous oli huonolla tolalla. Koko säätyvaltaista valtiomuotoa alettiin arvostella tehottomaksi ja korruptoituneeksi. Varsinkin talonpoikien keskuudessa usko kuninkaan oikeudenmukaisuuteen ja kykyyn säätyriitojen sovittelijana oli säilynyt vahvana.

Tilaisuutta käytti hyväkseen kuningas Kustaa III, joka kruunattiin valtaistuimelle vuonna 1771. Häntä oli syntymästä asti valmennettu kuninkuuteen, ja hänen ranskalaistyyppisen kasvatuksensa ihanteena oli ollut **valistunut itsevaltius**. Kustaa oli myös luonteeltaan päättäväinen ja jopa rohkea, vaikka toisaalta häntä pidettiin hienostelevana ja tunteellisena. Heti valtaannousunsa jälkeen Kustaa alkoi suunnitella vallankaappausta. Nuori kuningas laski saavansa tukea armeijalta ja alimmilta säädyiltä.

Jo seuraavana vuonna kuningas päätti toteuttaa hankkeensa. Tarkoitus oli, että luotettavat upseerit Suomessa ja Etelä-Ruotsissa nousisivat kapinaan ja marssittaisivat joukkonsa Tukholmaan, jossa kuningas nostettaisiin valtaan. Kaikki näytti kuitenkin menevän pieleen, kun kapinasuunnitelmat paljastuivat ennen aikojaan ja huono sää viivytti suomalaisten joukkojen saapumista. Niinpä kuningas joutui toimimaan itse. Hän houkutteli pääkaupungissa olevan sotaväen puolelleen ja piti valtiopäivillä puheen, jossa vaati puolueriitojen lopettamista ja kuninkaan arvovallan palauttamista. Valtiopäivät suostui vastahakoisesti allekirjoittamaan uuden hallitusmuodon kuninkaan sanelun mukaan. Vastalauseita ei esitetty, sillä kuningasmielisten joukkojen tykinpiiput osoittivat kohti valtiopäivien kokoussalia.

Vuoden 1772 hallitusmuotoa on kutsuttu **kustavilaiseksi**, kuten siitä alkanutta ja vuoteen 1809 kestänyttä ajanjaksoa yleisemminkin. Kuningas oli jälleen valtakunnan todellinen johtaja. Valtaneuvostosta tehtiin ainoastaan kuninkaan neuvonantaja. Valtiopäivillä ei enää ollut suoraa vaikutusta jokapäiväiseen politiikkaan, sillä säädyt kokoontuivat enää kuninkaan kutsusta. Valtiopäivien suostumuksen kuningas tarvitsi vain hyökkäyssodan julistamiseen ja verojen korotukseen.

Kustaa III valistushallitsijana

Vaikka Kustaa III:n ihanteena olikin valistunut itsevaltius, ei kustavilainen järjestelmä tarkoittanut täyttä yksinvaltaa. Kuningasta sitoivat yhä perustuslain määräämät rajoitukset. Hallitusmuoto oli kui-

Kustaa III:n muotokuvassa vuodelta 1777 rokokoon hienostuneisuus yhdistyy kuninkaanvallan mahtipontisuuteen. **Mitä vallan symboleja löydät kuvasta?**

tenkin muodoltaan epämääräinen ja tulkinnanvarainen. Myöhemmin valtiomuotoa muutettiin vielä itsevaltaisempaan suuntaan, jolloin kuninkaasta tuli lähes täydellinen yksinvaltias. Absolutismiin ei virallisesti kuitenkaan enää palattu.

Varsinkin kustavilaisen kauden alussa tehtiin useita valistuneita uudistuksia. Kidutus poistettiin kuulustelumenetelmien joukosta, ja kuolemanrangaistuksesta luovuttiin useimmissa rikoksissa. Myös uskonnonvapauden lisääminen kuului kuninkaan ohjelmaan. Papiston kiivaasta vastustuksesta huolimatta katolisten ja juutalaisten oikeutta harjoittaa uskontoaan lisättiin hieman. Pitkään romahduksen partaalla ollut valtiontalous saatiin tasapainotettua ja rahan arvo vakiinnutettua.

Kaikki kuninkaan uudistukset eivät olleet yhtä vapaamielisiä, vaikka niitä sellaisina markkinoitiinkin. Vuoden 1774 painovapausasetus lisäsi sensuuria ja esti kuninkaan arvostelun. Kustaa III:lla oli taipumus puuttua vähäisiinkin yksityiskohtiin henkilökohtaisesti. Esimerkiksi aateliston tuhlailevaa ranskalaisen muodin kulutusta hän halusi hillitä suunnittelemalla yksinkertaisen ”kansallisen puvun”, jota ylhäistenkin piti hovissa käyttää. Kuninkaan itsevaltaisuus herätti tyytymättömyyttä varsinkin aatelistossa, jonka parissa kuninkaan arvovaltaa nakersivat myös juorut hänen perhesuhteistaan.

Uudistuksista ristiriitaisimmat tehtiin vuonna 1789, jolloin kuningas toi sota-ajan hermostuttamien säätyjen hyväksyttäväksi **yhdistys- ja vakuuskirjan**. Se oli todellisuudessa uusi perustuslaki, joka antoi kuninkaalle entistä enemmän valtaa. Kuningas luotti aatelittomien säätyjen tukeen ja tarjosi näille uusia etuja. Esimerkiksi talonpojista tuli vapaampia kuin koskaan sitten keskiajan, sillä heidän omistusoikeutensa tiloihin parani. Aatelisto puolestaan menetti etuoikeutensa moniin virkoihin, ja valtaneuvosto lakkautettiin kokonaan. Ei siis ihme, ettei aatelisto olisi halunnut hyväksyä yhdistys- ja vakuuskirjaa. Kuningas ajoi kuitenkin päätöksen läpi lainvastaisesti kolmen alimman säädyn hyväksynnällä.

Kustaa III hallitsi propagandan käytön. Hän oli hyvä puhuja, ja hänen puheitaan levitettiin kansan pariin lentolehtisinä. Niissä kuningas korosti uudistusmielisyyttään ja tavallisen kansan olojen ja oikeuksien parantamista. Mikään arkinen kansanmies Kustaa III ei ollut vaan päinvastoin tunsi

suurta viehtymystä hienostuneeseen hovielämään ja korkeakulttuuriin. Hän oli intohimoinen teatterin harrastaja, jopa siinä määrin, että hän sekä ohjasi että näytteli itse useissa näytelmissä.

Omana aikanaan Kustaa III:ta pidettiin Suomen ystävänä. Hän teki laajan tutustumismatkan Suomeen ja rakennutti linnoituksia maan turvaksi. Valtakunnan itäosan puolustusta kohennettiin myös saaristolaivastoa vahvistamalla ja sotilaallisilla kokeiluilla. Eversti G. M. Sprengtporten alkoi kouluttaa Savossa joukkoja uudenlaiseen liikkuvaan ja maaston suojaa hyväksi käyttävään sodankäyntiin. Kuninkaan Suomeen tekemien panostusten taustalla ei kuitenkaan ollut mitään tunnesiteitä maahan. Tilaisuuden tullen hän oli valmis neuvottelemaan jopa koko Suomen luovuttamisesta Venäjälle, jos saisi vastineeksi Venäjän tuen Norjan valloitukselle.

Kansan olot paranevat

Sekä talouden että kulttuurin osalta säätyvallan aikana alkanut kehitys jatkui kustavilaisena aikana. Papisto ja porvaristo pyrkivät jäljittelemään aatelin elämäntapaa ja elintasoa. Rikkaat kauppiasperheet kouluttivat poikiaan ja hankkivat kartanoita asunnoikseen. Koulutus tai virka-asema nosti monien aatelittomien sosiaalista statusta. Aateliton oppineisto sai entistä merkittävämmän aseman, ja myös joitain pappeja, tiedemiehiä ja kauppiaita aateloitiin.

Poliittiset uudistukset kohensivat talonpoikien asemaa ja karsivat aateliston etuoikeuksia. Yhdessä isojaon tuoman itsenäisyyden kanssa tämä alkoi hitaasti muuttaa koko maaseudun yhteiskuntarakennetta. Maansa omistavilla talonpojilla oli vahva asema, mutta maata omistamattoman maalaisrahvaan osuus alkoi kasvaa. Väestön kasvaessa perustettiin uusia torppia, ja vauraissa taloissa voitiin entistä useammin pitää maatyöläisiä. Vuoden 1805 väestönlaskun mukaan maaseudun väestöstä näitä maattomia jo jo selvästi enemmän kuin maata omistavia talonpoikia.

Kustaa III kehitti Suomen taloutta perinteisin menetelmin. Uusia kaupunkeja perustettiin kaupankäynnin keskuksiksi. Kuopio perustettiin uudelleen vuonna 1775, ja Tampere sai alkunsa vuonna 1779; ne pysyivät vähämerkityksisinä pikkukaupunkeina Ruotsin ajan loppuun asti. Myös ruukkeja perustettiin runsaasti maan eri osiin Lappia myöten.

1700-luvun lopulla teollistuminen oli jo täydessä käynnissä Englannissa, mutta se ei vielä varsinaisesti ulottunut Suomeen asti. Uusia tuotantomenetelmiä otettiin silti käyttöön varoen,

Hallitsijan vallan kehitys Ruotsissa 1600–1700-luvuilla

	Suurvaltakauden alkupuoli (1617–1680)	Absolutismin aika (1680–1719)	Säätyvallan aika (1719–1772)	Kustavilainen aika (1772–1809)
Kuninkaan asema	ylin vallankäyttäjä, muttei itsevaltias	täydellinen itsevaltias	keulakuva	lähes itsevaltias
Kenellä oli todellinen valta?	kuninkaalla ja valtaneuvostolla	kuninkaalla	säätyvaltiopäivillä	kuninkaalla valtiopäivien kanssa

ja ajan myötä alkoi syntyä muitakin varhaisteollisuuslaitoksia ruukkien lisäksi. Kustavilaisen ajan lopulla Suomi sai muun muassa ensimmäisen kehruukoneensa Jokioisten verkatehtaaseen. Suuri osa suomalaisesta tavaratuotannosta syntyi edelleen talonpoikaistaloissa sivutyönä.

Kokonaisuudessaan 1700-luku oli Suomessa hyvinvoinnin aikaa, ainakin jos sitä vertaa edeltävään suurvaltakauteen. Väkiluku kasvoi Ruotsin puoleisessa Suomessa nopeammin kuin koskaan ennen ja nousi 1800-luvun alkuun tultaessa yli 800 000 henkeen. Samaan aikaan kansalaisten oikeudet olivat lisääntyneet, kauppa oli vilkastunut ja elintaso noussut. Ylellisyystavaroita voitiin kuluttaa yhä laajemmissa piireissä, ja mahdollisuudet kouluttautumiseen paranivat.

Kustavilainen tyyli

Taiteessa ja arkkitehtuurissa niukkalinjainen uusklassinen tyyli syrjäytti rokokoon kaikkialla Euroopassa 1700-luvun lopulla. Kiinnostus antiikkiin tuli voimakkaasti esiin uusklassisessa arkkitehtuurissa ja muotoilussa. Rokokoon tapaan ihailtiin puhtaita ja keveitä vaaleita värejä, mutta rokokoon koristeellisuus vaihtui suoriin linjoihin ja yksinkertaisiin muotoihin. Erityisesti rakennuksiin tuotiin antiikin koristeaiheita, kuten pylväikköjä, päätykolmioita ja kupoleja. Uusklassista tyyliä edustavat Suomessa 1700- ja 1800-lukujen taitteen julkiset rakennukset ja kartanot. Kirkkorakentamisessa suosittiin usein mieluummin paikallisia rakennustyylejä.

Ruotsissa uusklassismia on tapana kutsua **kustavilaiseksi tyyliksi**, sillä se oli kuningas Kustaa III:n suosiossa ja osui ajallisesti yksiin kustavilaisen ajan kanssa. Kustavilainen tyyli näkyi Suomessa varsinkin sisustuksessa ja huonekaluissa. Huoneiden sisustus suunniteltiin usein yhtenäiseksi kokonaisuudeksi huonekaluineen ja tauluineen. Pelkistetyt ja puhdaslinjaiset kustavilaiset kalusteet otettiin käyttöön laajalti paitsi säätyläisten myös tavallisten käsityöläisten kodeissa.

Kansan vaurastuminen näkyi entistä koreammissa pyhäpuvuissa. Naisten pukuihin kuuluivat hameiden ja puseroiden ohella erilaiset värikkäät huivit, myssyt, liivit ja esiliinat. Nils Schillmarkin maalauksessa vuodelta 1782 poseeraa aatelistyttö Ulrika Armfelt kansanpuvussa.

Kaupungeissa ja säätyläistön keskuudessa ajanviettoon kuuluivat olennaisesti juhlat, joissa tarjoiltiin teetä, pelattiin korttia, seurusteltiin, kuunneltiin musiikkia, tanssittiin ja seurattiin teatteriesityksiä. Yhteisiä harrastuksia varten perustettiin erilaisia seuroja. Vuonna 1790 perustettu Turun Soitannollinen Seura on Suomen vanhin yhä toiminnassa oleva yhdistys. Vuonna 1797 perustettu Suomen Talousseura pyrki puolestaan valistamaan ihmisiä talouselämään liittyvissä asioissa.

Kustavilaista sisustustyyliä 1700-luvun lopun varakkaassa kaupunkilaiskodissa. Porvoolaisen Holmin kauppiastalon förmaaki eli seurustelusalonki.

Maria Augustin, 1700-luvun kauppias

Yhtä Turun kauppahuoneista johti 1700-luvun lopulla neiti Maria Augustin. Tämä oli poikkeuksellista, sillä naimattomat naiset saivat ajan lainsäädännön mukaan käydä ainoastaan pienimuotoista kauppaa. Heitä toimi jonkin verran käsityöläisinä ja esimerkiksi ravintolan pitäjinä, mutta kauppahuoneita omistavat porvarit olivat yleensä miehiä tai näiden leskiä.

Maria Augustin oli perinyt kauppahuoneensa isältään kuten moni miespuolinenkin aikakauden kauppias. Kauppiaan oikeudet saadakseen Maria Augustinin oli kuitenkin anottava poikkeuslupaa, jotta hän olisi saanut hoitaa asioitaan ilman miespuolista holhoojaa ja kauppatutkinnon suorittamista. Turun kaupunki hylkäsi Marian anomuksen, mutta lopulta kuningas antoi hänelle elinikäisen oikeuden toimia porvarina. Hän ei kuitenkaan saanut osallistua kaupungin päätöksentekoon kuten miespuoliset porvarit.

Maria Augustinin kauppahuone toi ulkomailta suuria määriä elintarvikkeita, ylellisyystuotteita ja tarve-esineitä. Kauppahuoneen suuret varastot kertoivat elintason noususta ja entistä innokkaammasta kuluttamisesta. Tärkeimmät myyntituotteet olivat suola ja kahvi. Suolaa tarvittiin lihan ja kalan säilömiseen, ja Maria Augustinkin välitti sitä vuosittain satoja tynnyreitä. Kahvi oli 1700-luvun muotijuoma, ja sen kulutus kasvoi nopeasti tuontikielloista ja ylellisyysrajoituksista huolimatta. Näiden tuotteiden lisäksi Maria Augustinin varastoissa oli muun muassa nuuskaa ja tupakkaa, kankaita, kauneudenhoitotuotteita, mausteita ja hedelmiä, rohtoja, astioita ja työkaluja.

Vaikka kauppa vilkastui 1700-luvulla ja yhä useammalla oli varaa ostaa ulkomaisia kulutustavaroita, omavaraisuus oli edelleen tärkeää myös kaupunkilaisille. Maria Augustinin kotipiirissä ja hänen omistamillaan maatiloilla kasvatettiin niin viljaa, karjaa kuin tekstiilien raaka-aineitakin. Niistä valmistettiin arkinen ruoka ja vaatteet.

Suurvaltahaaveita ja kapinaliikkeitä

Kustaan III:n ulkopolitiikka oli aluksi maltillista, mutta vakiinnutettuaan asemansa hän alkoi suunnitella suurvalta-aikaisten rajojen palauttamista idässä. Armeijan iskukykyä kohennettiin ja laivastoa kehitettiin. Kun Venäjän ja Turkin välille syttyi sota 1788, Kustaa III katsoi tilaisuutensa tulleen. Vuoden 1772 valtiosääntö ei kuitenkaan antanut kuninkaalle oikeutta aloittaa hyökkäyssotaa, joten Kustaa turvautui juoneen. Sodanjulistuksen tekosyyksi keksittiin venäläisjoukkojen tekemä vähäinen rajanloukkaus.

Kuningas matkusti itse Suomeen johtamaan joukkojaan. Hän osoitti huomattavaa rohkeutta, muttei loistanut sotapäällikön kyvyillään. Kaikki ruotsalaishyökkäykset lyötiin, ja armeija vetäytyi takaisin Kymijoen taakse. Sotilaallisia tappioita vaarallisemmaksi kävi kuitenkin oman armeijan epäluotettavuus. Huono sotamenestys, laittomaksi koettu sodanjulistus ja aatelisten upseerien tyytymättömyys kustavilaiseen hallintoon herättivät suoranaisen kapinaliikkeen.

Tapahtumat alkoivat vyöryä eteenpäin, kun seitsemän korkea-arvoista ruotsalaisupseeria kirjoitti kirjeen Venäjän keisarinna Katariina Suurelle. Tässä **Liikkalan nootissa** he tuomitsivat Ruotsin sotatoimet laittomiksi ja pyysivät keisarinnaa suostumaan rauhaan. Kuningas luonnollisesti raivostui tällaisesta omavaltaisuudesta ja vaati upseereiltaan kirjallista uskollisuudenvakuutusta. Vastatoimena yli sata upseeria allekirjoitti kirjelmän, jossa kyllä vakuutettiin uskollisuutta mutta tuomittiin samalla sota laittomaksi. Kuningas piti tätä niin sanottua **Anjalan liittoa** niin uhkaavana, että pakeni Ruotsin puolelle. Virallisen selityksen mukaan häntä tarvittiin johtamaan puolustusta Tanskan hyökättyä maahan.

Kustaa torjui tanskalaisten hyökkäyksen helposti ja pystyi voimansa tunnossa lisäämään valtaoikeuksiaan yhdistys- ja vakuuskirjan avulla. Lähes itsevaltainen kuningas uskalsi nyt syyttää Anjalan liiton upseereita kapinoinnista. Vain yksi kuolemantuomio pantiin lopulta täytäntöön, mutta monien upseerien ura oli ohi ja osa pakeni Venäjälle. Aiemmin historioitsijoilla oli tapana pitää Anjalan liittoon kuuluneita eräänlaisina varhaisina suomalaisuusmiehinä, joiden yhtenä tavoitteena olisi ollut Suomen etu ja mahdollinen liittäminen Venäjään. Nykyään tulkintaa pidetään liioiteltuna. Joillain yksittäisillä upseereilla tällaisia ajatuksia ilmeisesti oli, mutta ennen kaikkea kyse oli aatelismiesten kapinoinnista kuninkaan itsevaltaisuutta vastaan.

Kustaa III murhataan

Anjalan liiton murskaamisen jälkeen kuninkaan murheena oli vielä Venäjän sota. Se ratkesi Ruotsin historian suurimpaan merivoittoon Ruotsinsalmessa nykyisen Kotkan kaupungin edustalla. Rauha solmittiin Värälän rauha vuonna 1790 vuonna 1790 ilman aluemuutoksia. Kustaa III oli nyt näennäisesti vakiinnuttanut valtansa ja alistanut vastahankaisen yläluokan. Aateli kuitenkin kantoi kaunaa kokemistaan nöyryytyksistä ja menettämistään eduista.

Vuonna 1792 syntyi laaja upseerisalaliitto kuninkaan surmaamiseksi. Yritys toteutettiin naamiaisjuhlissa. Kapteeni Johan Anckarströmin ampuma luoti ei tappanut kuningasta heti, mutta haava tulehtui ja Kustaa III kuoli kahden viikon kuluttua. Kansa oli raivoissaan suositun kuninkaan murhasta, eikä salaliittolaisten suunnittelema vallankaappaus onnistunut. Murhaaja saatiin kiinni ja teloitettiin kiduttamalla. Salaliiton kaikkia käänteitä ei koskaan selvitetty. Kustaa IV Aadolf seurasi isäänsä valtaistuimelle, ja kustavilainen hallitusmuoto jatkui hänen hallituskautensa loppuun, vuoteen 1809 asti.

Kustaa III halusi osallistua sodan johtamiseen henkilökohtaisesti, mutta ei niittänyt mainetta suurena sotapäällikkönä. Hienostunut kuningas halusi osoittaa tuntevansa sodankäyntiä ja rivimiesten arkea. Pehr Hillerströmin maalauksessa keskellä istuva kuningas on kuvattu keskustelussa tavallisen sotilaan kanssa vuonna 1789.

Itä-Suomi Venäjän vallan alla

Suuressa osassa Suomea 1700-luku ei enää ollut Ruotsin vallan aikaa. Vuosien 1721 ja 1743 rauhansopimuksissa suuri osa suomalaisten asuinalueita oli siirtynyt Venäjän omistukseen. Venäjän Suomeksi tai Vanhaksi Suomeksi kutsutulla alueella asui 1700-luvun lopulla noin 200 000 asukasta. Ruotsin puolella uskottiin Vanhan Suomen asukkaiden joutuneen kurjiin oloihin ja suoranaiseen maaorjuuteen. Tällaiset väitteet perustuivat enemmän propagandaan kuin todellisiin tietoihin Vanhan Suomen oloista. Alueen halki kulkeneet ulkomaiset matkailijat arvioivat Vanhan Suomen muuta Venäjää kehittyneemmäksi ja vapaammaksi alueeksi.

Valtiorajat eivät 1700-luvulla haitanneet ihmisten liikkumista yhtä paljon kuin nykyisin, mutta taloudellisesti Vanha Suomi eristyi muusta Suomesta. Sen toipuminen isonvihan jälkeen kesti pitkään, vaikka talouskasvua vauhditti Pietarin nopea kasvu. Venäjän tuoreen pääkaupungin asukasluku nousi vuosisadan loppuun mennessä yli 200 000:een. Pietarilaisten elintarvikehuolto ja sen vaatima rahtiliikenne tarjosivat töitä Vanhan Suomen asukkaille ja ostajia maataloustuotteille. Viipurin kaupunki kärsi aluksi vanhojen kauppayhteyksien katkeamisesta, mutta vähitellen se toipui ja siitä muodostui vilkas ja monikielinen kaupunki.

Venäjän valloittamien alueiden hallinto noudatti edelleen Ruotsin mallia, ja jopa Ruotsin lakeja noudatettiin. Maaorjuuteen ei virallisesti siirrytty, vaan talonpojat säilyttivät henkilökohtaisen vapautensa. Luterilainen uskonnonharjoitus, joka oli talonpojille tärkeää, sallittiin edelleen. Monet Vanhan Suomen papit saivat yhä koulutuksensa Turussa, ja Turun piispa säilytti pitkään oikeuden nimittää papit virkoihinsa. Vanhan Suomen talous ja väkiluku kehittyivät hitaammin kuin Ruotsin puolella. Vanhan Suomen talonpojat eivät myöskään päässeet nauttimaan oikeuksista, joita kustavilaiset uudistukset toivat Ruotsin talonpojille.

Erityisen pahana ongelmana pidettiin niin sanottujen **lahjoitusmaiden** oloja. Kyseessä olivat Venäjän keisarin venäläisille ja baltiansaksalaisille aatelismiehille myöntämät maat, joiden asema vas-

Maisema Pietarin kaupungista 1800-alussa. Pietari Suuri perusti pääkaupunkinsa Neva-joen suuhun Ruotsin alueelle suuren Pohjan sodan aikana. Ruotsalaiset eivät onnistuneet pysäyttämään uuden kaupungin rakentamista, ja vaatimattomasta alusta huolimatta kaupunki kasvoi vuosisadassa yli 200 000 asukkaan metropoliksi. Vanhan Suomen talouden kehitykselle suurkaupungin läheisyydellä oli keskeinen merkitys.

tasi suurvalta-ajan Ruotsissa annettuja läänityksiä. Vaikka lahjoitusmaiden talonpojat periaatteessa säilyttivät vapautensa, lääninherrat saattoivat nostaa veroja, määrätä työvelvollisuuksia ja asettaa talonpojille muuttorajoituksia. Lahjoitusmailla asuvien talonpoikien asema heikkeni huomattavasti, ja paikoin siihen alkoi tulla maaorjuuden piirteitä.

Lahjoitusmaiden myöntäminen väheni 1700-luvun loppua kohden, mutta silloin talonpojat saivat uuden huolenaiheen, kun asevelvollisuus ulotettiin Vanhaan Suomeen. Venäjän sotaväkeen valittiin vain pieni osa miehistä, mutta asepalvelus kesti 25 vuotta, joten sitä kammottiin hyvästä syystä. Ajan kuluessa myös ruotsalaisen hallintoperinteen ylläpito kävi vaikeaksi, sillä Vanhan Suomen virkamiehistö saksalaistui ja venäläistyi. Kaiken kaikkiaan Venäjän hallinto ei kuitenkaan kiinnittänyt kovin suurta huomiota uusiin rajaalueisiinsa, lukuun ottamatta sota-aikoja ja niitä seuranneita linnoitustöitä uusissa rajakaupungeissa.

TEHTÄVÄT

1. **Kustaa III piti itseään ”valistuneena itsevaltiaana”. Kuinka valistuneena hänen toimiaan kuninkaana voidaan pitää? Anna esimerkkejä puolesta ja vastaan.**

2. **Millä tavoin vuoden 1772 hallitusmuoto ja vuoden 1789 yhdistys- ja vakuuskirja muuttivat kuninkaan asemaa Ruotsissa?**

3. **Millä tavoin Liikkalan nootti ja Anjalan liitto liittyivät Kustaa III:n ulkopolitiikkaan ja suomalaisiin?**

4. **Pohdi, mitkä eri seikat johtivat kuningas Kustaa III:n salamurhaan vuonna 1792.**

5. **Pohdi Pietarin merkitystä Suomen taloudelle ja väestölle erityisesti Itä-Suomen näkökulmasta.**

6. **Millaiset piirteet olivat tyypillisiä kustavilaiselle tyylille? Ota selvää, löytyykö kotiseudultasi esimerkkejä kustavilaisesta tyylistä.**

1. Lue alla oleva ote Venäjän keisarinna Elisabetin manifestista vuodelta 1742.

a) Mikä on manifestin keskeinen sisältö?
b) Millaisia vaikutuksia manifestilla oli Suomessa?
c) Pohdi miksi keisarinna Elisabet antoi kyseisen manifestin.

Manifest.

Jumalan Armost
Me ELISABETH Ensimeinen
Kaysarinna ja Yxinhaldia coco Wänäjän
maan ylitze, etc. etc. etc.

Teemmen tämän cansa tiettäwäxi
yhtäisesti caikille, ja itze cullengin Sädylle ja
Manasuwaisille erinomaisesti, cocko Suomen
Ruchtinacunnas.

Cuinga wärällä tawalla ja muodolla Ruotzin
Waldacunda jo mutamia ajastaickoia owat ylös
ajattellet sota Wänäjän Waldacunda wastan, ja
nyt wihdoin Sota asens Meitä wastan asettanet,
sen cuoco Mailma ja itze Ruotzin Waldacunnan
alimmaiset jolla puhdas ymmärrys ja pärän Jos
te [suomalaiset] tässä Sodas alallans ja lewos
itzens pidättäwet, ja Sodan warustamisest
ja edes ottamisest itzens poies pidättä, ja ej
wainollisuudella itzens meidän suota jouckon
wastan cäytä, ja eij yhdensäckän cappalesa
Ruotzin armeialle apua osota – – me wielä
meidän uskolllisen ajwotuxem jälcken että
me paitzi sitä ey jalan leweyttä werasta matta
halaja, mielelläm Suomme, että – –usein
nimitetty Sumen Ruchtinakunda, jos se itzens
Ruotzin wallan alda poies eroittaman ajwotettu
on – – tästä edes nijn cuin yxi wapa ja eij
cennengän wallan alla olewainen ma häidän
omainne tykönä itze cäscennä ylös asetta
hallituxen Sädyn, säncaldaisen perustuxen
pälä ja sen caldaisen oickias Wapauxes pysy,
nijn cuin se häidän omaxi hyödytyxexi ja
alati wahwistuxexi, ja sen saman häidän
oman tactons päran asetetan, ja itze toiwåtta
taitawat.

2. Lue oheiset Anders Chydeniuksen ajatukset kaupankäynnistä ja elinkeinonharjoittamisesta.

a) Mitä taloudellisen liberalismin keskeisiä ajatuksia ja tavoitteita voit löytää Chydeniuksen teksteistä?
b) Missä suhteessa Chydeniuksen ajatukset olivat radikaaleja omana aikanaan?
c) Olisiko Chydeniuksen talouskäsitys mielestäsi toimiva nykytalouden malliksi?

Mitä kauppaan tulee, on huomattava, että se vaatii mitä suurinta nopeutta eikä sentähden siedä pienintäkään estettä tai pakkoa kerätessään kaikilta tahoilta rahoja ja tavaroita niille, jotka varovaisesti ja tarmokkaasti panevat kaupan käyntiin, ja että se levittää hyvinvointia kaikkein kaukaisimpiin seutuihin ja siten tuo tuhansittain uusia ihmisolentoja sinne, missä pedot ja peikot ennen ovat asuneet, ja tässä on oma voitto se, joka yksin ja ilman mitään muuta toimenpidettä panee suurimmat pyörät liikkeelle.

Chydenius. *Kilpakysymys maanviljelyksen edistämisestä.* 1799.

Tavaroita ei koskaan tuoteta, ellei niitä tarvita ja kysytä. Tarpeet ilmenevät itsestään, niitä on monenlaisia ja ne virittävät itsestään elinkeinoja ja saavat aikaan tuotteita, jotka sitten myydään tarvitseville. Jos tarvitsevaa estetään ostamasta jotakin tavaraa, se jää tuottajan käsiin, on hänelle tappioksi ja saa mustan leiman, josta näkyvät sanat: turha hiki ja vaiva.

Chydenius. *Kansallinen voitto.* 1765.

Tämä kansallisen voiton käsite, niin kovalta kuin se näyttäneekin meidän uusien laitostemme taustaa vasten katsottuna, on kuitenkin itsessään mitä viattomin ja helpoin. Se antaa kaikille luvallisille elinkeinoille vapauden, mutta ei toisten kustannuksella. Se suojelee väkivallalta kaikkein heikointakin tointa sekä elähdyttää ahkeruutta ja esteetöntä liikettä. Se punnitsee kaikki samalla vaa'alla, ja voitto on oikea mittapuu, joka osoittaa, millä tulee olla etusija.

Chydenius. *Kansallinen voitto.* 1765.

KERTAUS

- **1700-luvun alussa Ruotsi menetti suurvalta-asemansa suuressa Pohjan sodassa.**
- **Suomi koki vuosisadan aikana kaksi venäläismiehitystä, isonvihan ja pikkuvihan.**
- **Säätyvallan ajalla hallitsijan valta väheni ja valtiopäivät käytti korkeinta valtaa.**
- **Vaikka säätyvallan hallinnossa oli demokraattisia piirteitä, sitä syytettiin myös tehottomaksi ja korruptoituneeksi.**
- **Kuningas Kustaa III kaappasi vallan itselleen ja pyrki valistuneeseen itsehallintoon.**
- **1700-luvun kuluessa väestö vaurastui ja väkiluku kasvoi.**
- **Hyötyajattelun nimissä maataloutta uudistettiin mm. isojaolla ja uusilla viljelykasveilla.**
- **Turun akatemia toimi Suomen sivistyksen keskuksena, ja maahan perustettiin ensimmäiset sanomalehdet.**

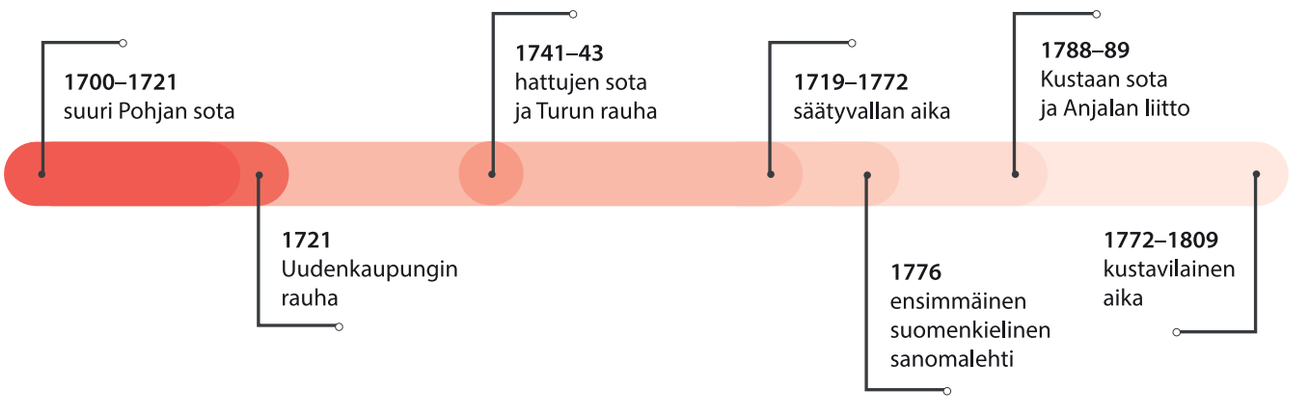

Autonomisen Suomen synty

Vuosisatoja kestänyt yhteinen historia Ruotsin kanssa päättyi vuonna 1809, kun Suomi liitettiin Venäjään. Muutoksen taustalla vaikuttivat Napoleonin valtapyrkimykset ja tappiollinen Suomen sota vuosina 1808–1809. Porvoon maapäivillä Venäjän keisari Aleksanteri I lupasi säilyttää Ruotsin vallan aikaiset lait, säätyjen erioikeudet ja luterilaisen uskonnon. Suomelle annettiin autonomia ja rakennettiin oma hallintojärjestelmä, jonka keskeisiä osia olivat senaatti ja valtiopäivät. Keisarille jäi silti ylin valta päättää asioista. Valtioyhteyden muutos merkitsi monin tavoin edistysaskelta suomalaisten kannalta. Suomalaiset alkoivat etsiä muiden Euroopan kansojen tapaan omia kulttuurillisia juuriaan ja loivat kansallisromanttista Suomi-kuvaa. Suomen kielen asema parani kielitaistelun seurauksena. Siteet entiseen emämaahan Ruotsiin säilyivät silti läheisinä kaupankäynnin ja kulttuuriyhteyksien ansiosta.

Suomi liitettiin osaksi Venäjää Suomen sodalla 1808–09. Suomalainen kansallistunne alkoi itää alun perin taiteen ja kulttuurin saralla. Kansallisrunoilija J. L. Runebergin *Vänrikki Stoolin tarinat* kuvasi Suomen sotaa voimakkaan kansallis-romanttisesta näkökulmasta. Albert Edelfeltin maalaus *Porilaisten marssi* vuodelta 1892 perustuu Runebergin runoon, ja sen keskiössä ovat lapsenkasvoiset rumpalipojat, jotka löivät tahtia marssijoille mutta olivat myös ensimmäisiä uhreja vihollisen tulituksessa. **Ota selvää, millaisia tapahtumia Suomen sodan vuosina 1808–1809 oli omalla kotiseudullasi.**

13. Ruotsin vallasta osaksi Venäjän keisarikuntaa

Suomi suurvaltojen pelinappulana

Ruotsi oli 1700-luvun kuluessa vajonnut Euroopassa keskikokoiseksi valtakunnaksi, joka joutui mukautumaan suurvaltojen politiikkaan. Maanosan kehitystä mullistivat 1800-luvun alussa Ranskan keisari Napoleonin valtapyrkimykset. Ranskan suuren vallankumouksen 1789 aiheuttaman sekasorron jälkeen Napoleon oli korottanut itsensä keisariksi ja tehnyt Ranskasta johtavan suurvallan. Ranskan armeija saavutti Napoleonin johdolla voittoja, ja suuri osa Manner-Euroopasta ajautui hänen valtapiiriinsä.

Euroopan hallitsijat suhtautuivat Napoleoniin epäluuloisesti. Ruotsin kuningas Kustaa IV Aadolf piti Napoleonia vallananastajana ja nousukkaana, jota tuli vastustaa kaikin tavoin. Suurimpia ongelmia Napoleonin valtapyrkimyksille aiheutti Iso-Britannia. Sen mahtava laivasto esti Napoleonia käymästä saarivaltion kimppuun. Niinpä Napoleon julisti brittejä vastaan suunnatun **mannermaasulun** eli kauppasaarron vuonna 1806. Sen tuli lopettaa kaupankäynti ja merenkulku Ison-Britannian ja manner-Euroopan välillä. Napoleonin Ranska luotti kauppasaarron ajavan Ison-Britannian talouskriisiin ja pakottavan sen lopulta antautumaan Ranskalle.

Kaikkia Euroopan maita vaatimus kauppasaarrosta ei miellyttänyt. Ruotsi kieltäytyi kauppasaarrosta kokonaan. Tähän vaikutti Ruotsin kuninkaan Napoleonia kohtaan tunteman vastenmielisyys ja se, että brittien kanssa käyty kauppa oli Ruotsille elintärkeää. Koko kauppasaartoa uhkasi epäonnistuminen, ellei kaikkia maita saataisi siihen mukaan.

Vuonna 1807 Napoleon solmi rauhan entisen vihollisensa Venäjän kanssa. Osana rauhansopimusta Napoleon vaati Venäjän keisari Aleksanterilta apua myös Isoa-Britanniaa vastaan. Ranskan ja Venäjän välille vuonna 1807 syntyneessä **Tilsitin sopimuksessa** Venäjä julistikin sodan Isolle-Britannialle. Aleksanteri I lupasi myös taivuttaa Ruotsin mukaan kauppasaartoon joko neuvotteluilla tai sodalla.

Suomen sota syttyy

Venäjä esitti Ruotsille uhkavaatimuksia mannermaasulkuun liittymisestä, mutta ne eivät tuottaneet tulosta. Ruotsin kuningas laskelmoi, ettei Venäjä aloittaisi sotaa pelkästään Ranskaa hyödyttävän kauppasaarron takia. Aleksanteri I olikin vastahakoinen, mutta antoi lopulta joukoilleen käskyn hyökätä Ruotsin rajan yli vuonna 1808.

Eurooppa ennen Suomen sotaa 1808

Tilsitin sopimus Ranskan ja Venäjän välillä 1807 syntyi varsin sydämellisissä tunnelmissa. Venäjällä ei ollut muuta vaihtoehtoa kuin suostua Napoleonin toiveisiin, koska se oli jo hävinnyt taisteluita ranskalaisjoukoille. **Yhteisymmärrys Napoleonin ja Aleksanteri I:n välillä kesti vain vaivaiset viisi vuotta. Miksi?**

Vaikka sodan syyllä ei ollut mitään tekemistä Suomen kanssa, se käytiin suureksi osaksi Suomen maaperällä ja tunnetaan siksi **Suomen sotana.** Venäläisten palvelukseen siirtynyt suomalaissyntyinen kenraali Sprengtporten oli auttanut venäläisiä sotasuunnitelman laatimisessa. Sen mukaisesti 24 000 venäläissotilasta hyökkäsi Suomeen kolmena kiilana. Yksi pyrki Viaporin linnoituksen ja Turun valtaamiseen. Toinen osasto työntyi kohti Hämeenlinnaa ja kolmas kohti Savoa.

Venäläisiä vastassa oli kenraali W. M. Klingsporin johtama noin 20 000 miehen armeija, joka koostui pääasiassa suomalaisista ruotusotamiehistä. He olivat venäläisiin verrattuna kokemattomia, aseistus oli kehnonpuoleista ja sotilaiden keski-ikä korkea. Taistelutahto oli kuitenkin suomalaisjoukoissa vahva.

Ruotsin armeija valitsi perääntymistaktiikan ja vetäytyi viivytystaisteluita käyden kohti Pohjanmaata. Tarkoitus oli hyökätä keväällä jäiden lähdettyä yhdessä Ruotsista saatavien apujoukkojen kanssa ja ajaa venäläiset pois maasta. Vahva Viaporin linnoitus eteläranikolla jäi saarroksiin, mutta sen uskottiin pystyvän pitämään puolensa kesään asti. Vastahyökkäyksen tullen sitä voitaisiin käyttää tukikohtana vihollisen selustassa.

Suomen sodan päävaiheet ja taistelupaikat

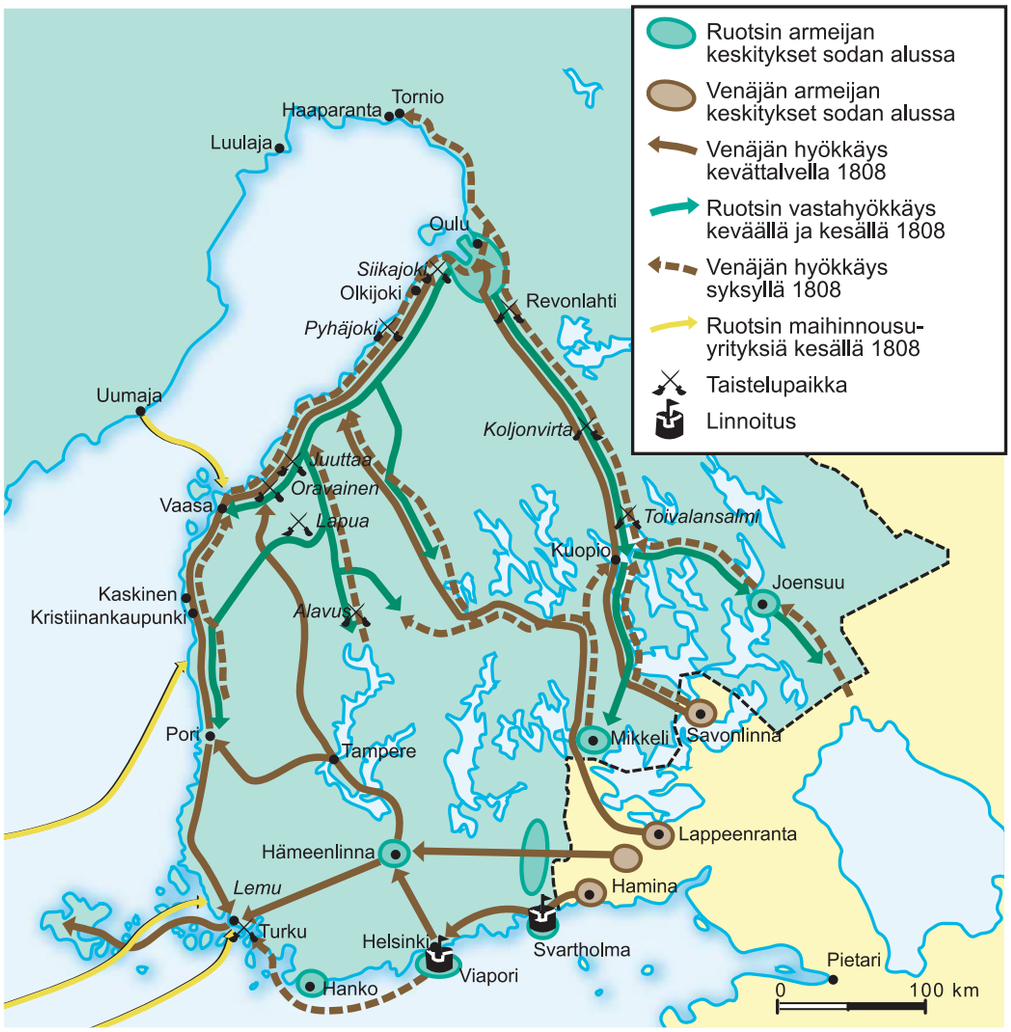

Viapori antautuu – Suomi miehitetään

Vetäytyminen ilman taisteluita kävi pian upseerien ja suomalaissotilaiden kunnian päälle. Perääntyminen loppui huhtikuussa 1808 Oulun seudulla, ja ensimmäinen varsinainen taistelu Siikajoella päättyi suomalaisten voittoon. Paikallistaisteluissa saavutetut voitot nostivat suomalaissotilaiden itseluottamusta. Paikoitellen myös talonpojat liittyivät armeijan rinnalle taisteluun venäläisiä vastaan.

Toukokuussa 1808 saatiin kuitenkin masentava uutinen: Viapori oli antautunut venäläisille ilman taisteluita. Linnoituksen komentaja, amiraali C. O. Cronstedt päätti antautumisesta, kun apujoukkoja ei ollut toukokuun alkupäiviin mennessä vielä kuulunut. Viaporin antautumiseen vaikuttaneita syitä on pohdittu historiantutkimuksessa paljon, mutta lopullista vastausta ei ole saatu.

Viaporin kohtalo vaikutti koko armeijan taistelutahtoon. Vaikka pääarmeija kävi kesällä 1808 ankaria taisteluja Pohjanmaalla ja eversti Sandelsin johtamat joukot saavuttivat voittoja venäläisistä Kuopion tienoilla, sodan lopputulosta ne eivät muuttaneet. Ruotsalaisten maihinnousuyritys Turun seudulle epäonnistui, ja Etelä-Suomi pysyi koko ajan tukevasti venäläisten vallassa.

Suomen sodan suurin taistelu Oravaisissa päättyi venäläisten voittoon syyskuussa 1808. Hävinnyt

HISTORIAN TULKINTA

Viaporin komentaja C. O. Cronstedt

Vara-amiraali Carl Olof Cronstedt johti Viaporin puolustusta Suomen sodassa ja päätti linnakkeen antautumisesta. Ratkaisun syyt ovat jääneet epäselviksi. Cronstedtin on epäilty ajautuneen epätoivoon ylivoimaisen vihollisen edessä tai suorastaan ottaneen lahjuksia. Venäläisten levittämät huhut ja omien upseerien epävarmuus saattoivat vaikuttaa ratkaisuihin. On myös epäilty, että Cronstedt halusi säästää Viaporin puolustajien ja linnakkeen lukuisien siviilien hengen. Oli todellinen syy mikä tahansa, Cronstedtia pidettiin yleisesti maanpetturina.

armeija vetäytyi jälleen kohti pohjoista. Sotatoimet päättyivät aselepoon Olkijoella marraskuussa 1808. Suomalaissotilaat vetäytyivät Ruotsin puolelle, jossa sotatoimia vielä jatkettiin seuraavan vuoden puolella. Suomen osalta sota oli kuitenkin ohi. Venäläiset olivat miehittäneet maan kolmannen kerran sadan vuoden aikana.

Haminan rauha sinetöi Suomen kohtalon

Suomen valtaus oli alun perin tarkoitettu tilapäiseksi toimenpiteeksi Ruotsin painostamiseksi. Silti jo maaliskuussa 1808 keisari Aleksanteri I antoi julistuksen, jossa mainittiin ”ruotsalaisen Suomen” liittäminen pysyvästi Venäjän yhteyteen. Venäläiset vaativat suomalaisilta virkamiehiltä ja alamaisilta uskollisuudenvaloja keisarille sitä mukaa kun uusia alueita miehitettiin. Kesäkuussa 1808 Aleksanteri I toisti julistuksen maan liittämisestä osaksi Venäjää. Samalla keisari vakuutti pitävänsä voimassa vanhat lait ja säätyjen oikeudet.

Lupauksen takana oli halu rauhoittaa miehitetyn alueen oloja ja muokata suomalaisten mielipiteitä venäläisystävälliseen suuntaan. Miehitys oli herättänyt monissa suomalaisissa kauhunsekaisia tunteita. Isonvihan ja pikkuvihan katkerat muistot nousivat suomalaisten mieliin. Aatelisto

HISTORIAPOLITIIKKA

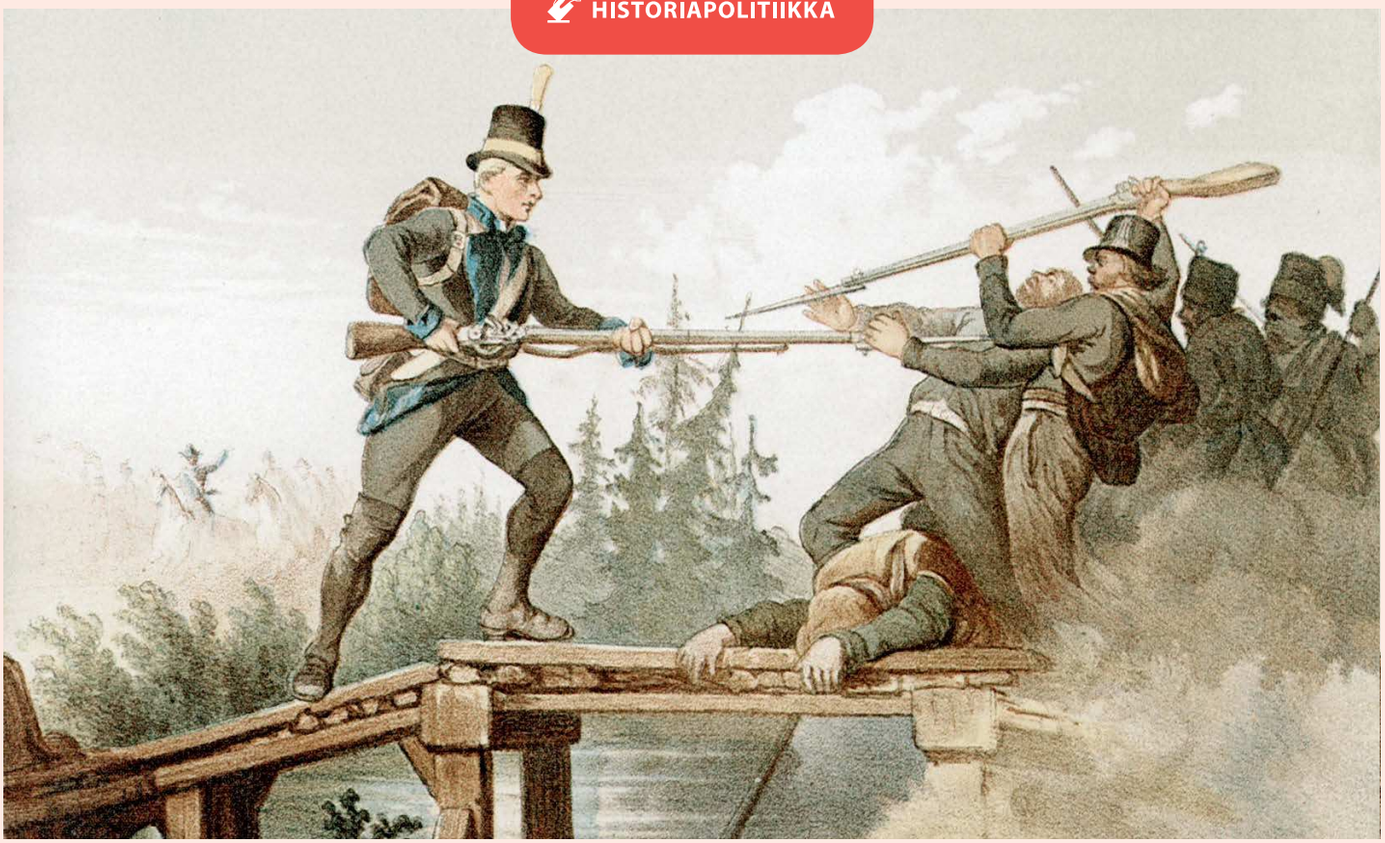

Sven Dufva, yksinkertainen mutta uskollinen sotilas, puolusti Koljonvirran siltaa Iisalmen lähellä venäläisten rynnistystä vastaan. Tarina on Runebergin mielikuvituksen tuotetta, vaikka Koljonvirralla käytiinkin ankara taistelu syksyllä 1808.

Romantisoitu sota

Suomalaisten käsitystä Suomen sodasta on muokannut voimakkaasti J. L. Runebergin runokokoelma *Vänrikki Stoolin tarinat* (1848, 1860). Runeberg kertoi saaneensa innoituksensa eräältä sotaveteraanilta, joka oli kertonut hänelle sodan vaiheista. Teos kertoo kuitenkin enemmän kirjoittajan omasta aikakaudesta kuin Suomen sodasta. Siinä rakennetaan kansallisromanttista kuvaa juroista, mutta uskollisesti taistelevista suomalaisista miehistä: *”Ja jos murheess’, onnessa olla saan mies joukossa sankarien, sotahan olen valmis ja kuolemaan; sois Herra jo huomenna sen!”*

Runeberg kirjoitti sodasta ihannoivasti ja korosti paitsi upseerien myös rivisotilaiden urheutta taisteluissa. Sodan karut puolet ja siviilien kokemat julmuudet Runeberg jätti kertomatta. Kiitosta jaettiin myös muutamille venäläisille upseereille. Sankarien ohella tarinan konnat erottuvat selvästi. Tappioista syytetyn kuningas Kustaa IV Aadolfin, sotamarsalkka Klingsporin ja Viaporin komentaja Cronstedtin päälle heitetään synkkä varjo, joka ei ole täysin oikeutettu.

”Silloin Klingspor saapuu, marski, ylpeä kuin kuningas, kaks’ on leukaa, yksi silmä, sydäntä vain puolikas. Silloin Klingspor saapuu, ottaa arvollansa komennon, antaa käskyjä kuin Klercker, mutta käskee pakohon.”

Runebergin teosta ei voi lukea historian oppikirjana, mutta aikalaisten historiakuvaan se vaikutti olennaisesti. Teoksesta löytyvät niin Maamme-laulu kuin Porilaisten marssikin, ja Sven Dufvan kaltaisten sotilaiden ihanne seurasi suomalaisia myöhempiinkin sotiin.

oli huolissaan etuoikeutetun asemansa puolesta. Papisto pelkäsi pakkokäännytystä, koska Aleksanteri I tunnettiin hartaana ortodoksina. Talonpoikia huoletti vapauden ja omaisuuden menetys. Venäjällä oli edelleen maaorjuutta, jonka pelättiin leviävän Suomeenkin. Suurin osa talonpojista halusi pysyä uskollisina Ruotsin kuninkaalle ja vastusti venäläisiä miehittäjiä.

Suomen miehitys sujui kuitenkin rauhallisemmin kuin oli pelätty. Vallatuille alueille perustettiin siviilihallinto, ja venäläissotilaita valvottiin tiukasti ryöstelyn ja terroritekojen ehkäisemiseksi. Yksittäisiltä terroriteoilta ei kuitenkaan vältytty, ja talonpoikien yrittäessä vastarintaa venäläiset ottivat käyttöön rajuja kostotoimia.

Varsinaisesti Suomen sota päättyi Ruotsin ja Venäjän väliseen **Haminan rauhaan** syyskuussa 1809. Ruotsi luovutti Venäjälle kaikki alueensa Tornionjokea, Pohjanlahtea ja Ahvenanmaata myöten. Haminan rauhan ehdot vahvistettiin myöhemmin Wienin kongressin yhteydessä vuonna 1815.

Suomen menetys oli Ruotsille ankara takaisku. Ruotsin alue ja väkiluku kutistuivat, verotulot alenivat huomattavasti, ja Ruotsi menetti suojapuskurin idän suurvaltaa vastaan. Jonkinlaisena hyvityksenä Suomen menetyksestä Ruotsi sai vuonna 1814 Norjan, josta Tanskan oli luovuttava. **Ruotsin ja Norjan unioni** kesti vain vuoteen 1905, jolloin Norjasta tuli itsenäinen kuningaskunta.

TEHTÄVÄT

1. **Millä perusteella voidaan väittää, että Suomesta tuli 1800-luvun alussa kansainvälisen politiikan pelinappula?**

2. **Venäjä ja Ranska sopivat eräänlaisista etupiireistä Tilsitin sopimuksessa vuonna 1807. Mihin myöhemmän historian sopimukseen sitä voidaan verrata?**

3. **Arvioi Haminan rauhan 1809 merkitystä**
a) Ruotsin
b) Suomen
c) Venäjän näkökulmasta.

4. **Oliko Ruotsilla mahdollisuuksia voittaa Suomen sota? Ota kantaa ja perustele mielipiteesi.**

5. **Lue katkelma Vänrikki Stoolin tarinoista s. 156. Millaisiksi Runeberg kuvasi suomalaiset sotilaat? Miksi?**

14.
Autonomia alkaa muotoutua

Säädyt kutsutaan Porvooseen

Venäjän armeijan valloitettua Suomen oli keisarin vuoro voittaa suomalaisten luottamus. Lahjonta, venäläiset kunniamerkit ja lupaukset vanhojen etuuksien säilyttämisestä alkoivat pehmittää säätyläisväestön asenteita uutta isäntää kohtaan. Porvarissäädyn edustajat alkoivat nähdä uusia kaupallisia mahdollisuuksia Pietarin läheisyydessä.

Suomen sodan vielä jatkuessa maaliskuussa 1809 Aleksanteri I saapui Suomeen. Hän määräsi Suomen säätyjen edustajat kokoontumaan Porvooseen. Kyseessä olivat Ruotsin valtiojärjestyksen tapaan kootut Suomea koskevat **maapäivät,** joista on myöhemmin käytetty myös nimitystä **Porvoon valtiopäivät**. Porvooseen saapui 127 edustajaa neljästä eri säädystä. Tilanteen epävakaudesta kertoo se, että samaan aikaan Tukholman valtiopäivillä oli 30 suomalaista aatelissäädyn edustajaa.

Porvoon tuomiokirkossa säätyjen edustajat vannoivat uskollisuutta keisarille, joka käytti jo itsestään arvonimeä ”Suomen suuriruhtinas”. Uskollisuudenvalan antamista helpotti Tukholmasta kiirinyt tieto, että kuningas Kustaa IV Aadolf oli syrjäytetty vallasta tappiollisen sodan takia. Aleksanteri I antoi säädyille **hallitsijanvakuutuksen,** jolla hän lupasi pitää voimassa maan Ruotsin vallan aikaiset perustuslait, luterilaisen uskonnon ja säätyjen privilegiot eli erioikeudet.

Suomesta autonominen suuriruhtinaskunta

Sillä, mitä keisari tarkoitti voimassapidettävillä perustuslaeilla, jäi epäselväksi ja aiheutti myöhemmin kiistaa suomalaisten ja venäläisten välillä. Yleensä asia tulkittiin niin, että Aleksanteri I oli vahvistanut vuoden 1772 **hallitusmuodon** ja vuoden 1789 yhdistys- ja vakuuskirjan, jotka antoivat keisarille lähes itsevaltaisen aseman suhteessa Suomeen.

Porvoossa säätyjen edustajat eivät voineet tehdä itsenäisiä päätöksiä, vaan he ainoastaan esittivät toiveita ja neuvoja keisarille. Lopullinen päätösvalta oli yksin keisarilla. Keisari halusi kuitenkin saavuttaa pian suomalaisten luottamuksen ja myöntyi moniin säätyjen esittämiin toivomuksiin. Esimerkiksi talonpoikia rasittanut ruotuväkiarmeija lakkasi, mutta upseerit saivat pitää palkkansa ja muut etuudet.

Porvoon maapäivät päättyivät heinäkuussa 1809, ja keisari kunnioitti myös päättäjäisiä läsnäolollaan. Päättäjäispuheessaan Aleksanteri I totesi, että Suomi tästä lähin oli korotettu ”kan-

sakunnaksi kansakuntien joukkoon". Vaikka keisarin sanoja on myöhemmin tulkittu monin eri tavoin, on selvää, että Suomen asema oli pysyvästi muuttunut. Suomen suuriruhtinaskunnasta tuli **autonominen** eli sisäisesti itsenäinen osa Venäjän keisarikuntaa. Sillä oli omat Venäjästä eroavat lakinsa ja rajansa, ja hallitsijankin asema Suomessa ja Venäjällä voitiin tulkita eri tavoin.

Vaikka Ruotsin ja Suomen valtiollinen yhteys katkesi Haminan rauhaan 1809, maiden väliset kaupalliset suhteet pysyivät tiiviinä. Keisari viittasi entiseen emämaahan päättäjäispuheessaan Porvoossa: "Tämä kansa muistaa entisen esivaltansa enää vain luodakseen siihen lujat ystävyyden siteet, joiden solmimiseen rauhan palauttaminen suo mahdollisuuden." Aleksanterin viesti oli, että ruotsalaisten kanssa sai jatkaa kaupankäyntiä, mutta poliittiset pyrkimykset Suomen palauttamiseksi Ruotsin yhteyteen olivat kiellettyjä.

Suomen erillisyyttä omana talousalueenaan korosti tulliraja Suomen ja Venäjän välillä. Suomesta kerätyt verotulot käytettiin jatkossa Suomen kehittämiseen toisin kuin Ruotsin vallan aikana. Lisäksi Porvoossa tehtiin tärkeä päätös **senaatin** perustamisesta Suomen omaa hallintoa varten. Vahvimmin vanhasta valtioyhteydestä muistutti ruotsin kieli, joka säilyi edelleen Suomen virallisena kielenä.

Aleksanterin saapuminen Porvooseen ja keisarin myönteinen suhtautuminen kansalaisiin herättivät laajaa ihastusta suomalaisten parissa. Keisarin Porvoon maapäivillä käyttämä valtaistuin löytyy Kansallismuseosta. **Mitä symboliikkaa löydät valtaistuimesta?**

Autonomisen Suomen hallinto

Ruotsin vallan vuosisatoina Suomea koskevat päätökset oli tehty pääosin Ruotsissa. Suomalaisten vaikutusmahdollisuudet olivat rajalliset, vaikka suomalaisilla olikin valtiopäivillä omat edustajansa. Autonomian ajan alussa Suomelle annettiin oma **keskushallinto,** josta osa sijaitsi Pietarissa, osa Helsingissä.

Ylin valta oli keisari-suuriruhtinaalla, joka johti ulkopolitiikkaa, vahvisti uudet lait ja päätti sodasta ja rauhasta. Suomea koskettavat asiat esitteli suoraan keisarille Pietarissa toimiva suomalaissyntyinen virkamies, **ministerivaltiosihteeri.** Viran perustaminen vuonna 1814 merkitsi Suomen asioiden erottamista muista valtakunnan asioista. Ministerivaltiosihteeri saattoi esitellä Suomen asiat suoraan keisarille ilman että venäläiset välikädet pääsivät puuttumaan asioihin.

HISTORIAN TULKINTA

Nousiko Suomi kansakuntien joukkoon?

Monet ovat nähneet Porvoon valtiopäivissä Suomen valtion syntyhetken. Saihan Suomi ensimmäistä kertaa Ruotsista erilliset rajansa ja oman hallintonsa. Jälkikäteen katsottuna autonomia voidaan nähdä ensimmäisenä askeleena kohti myöhempää itsenäisyyttä. Eräät historiantutkijat väittivät 1800-luvulla, ettei Suomella edes ollut omaa historiaa ennen vuotta 1809.

Porvoon maapäivien ja Aleksanteri I:n hallitsijanvakuutuksen merkityksestä Suomelle on eri aikoina esitetty erilaisia tulkintoja. Jo säätyjen kokoontumisen nimi on herättänyt keskustelua. Suomessa suosittiin pitkään nimitystä Porvoon valtiopäivät, joka viittaa itsenäiseen kansanedustuslaitokseen. Omana aikanaan kokouksesta käytettiin kuitenkin nimitystä maapäivät (ruots. landtdag).

Joidenkin myöhempien tulkintojen mukaan Suomesta tuli lähes itsenäinen valtio. Suomea ja Venäjää alettiin hallita eri lakien mukaan, eikä keisari Suomessa ollut täysin itsevaltainen kuten Venäjällä. Varsinkin 1800-luvun lopun isänmaallisissa tunnelmissa monet näkivät hallitsijanvakuutuksen keisarin ja suomalaisten välisenä perustuslaillisena sopimuksena.

Osa nykytutkijoista pitää Porvoon maapäivien merkitystä jossain määrin yliarvioituna. Esimerkiksi Henrik Meinander on todennut, että Aleksanterin ylevissä sanoissa oli kyse vain *”muutamista lyhyistä kohteliaisuuksista, joita ei voi pitää valtiosopimuksena nykyaikaisessa mielessä.”*

Keisarin toteamus siitä, että Suomi oli korotettu ”kansakunnaksi kansakuntien joukkoon” vaikutti lisäävän tapahtuman merkitystä. Nykyään Aleksanterin katsotaan tarkoittaneen sanoillaan lähinnä sitä, että suomalaiset olivat nyt yksi monista keisarin hallitsemista kansoista.

Autonomisen hallinnon keskeisin elin Suomessa oli senaatti, joka jakautui talous- ja oikeusosastoon. Talousosasto vastasi nykyistä hallitusta ja oikeusosasto korkeinta oikeutta. Talousosasto jakautui toimituskuntiin, jotka vastasivat nykyisiä ministeriöitä. Senaatti valmisteli Suomea koskettavia asioita keisarin päätettäväksi. Senaatin jäsenet, **senaattorit**, olivat Suomen kansalaisia, jotka keisari nimitti kolmeksi vuodeksi kerrallaan. He kuuluivat valtaosin aatelissäätyyn, ja senaattorin asema säilyi suvussa, koska keisari nimitti usein uusiksi senaattoreiksi entisten poikia. Näin valta keskittyi Suomessa muutamille aatelissuvuille.

Keisarin korkein edustaja Suomessa oli **kenraalikuvernööri**, joka toimi myös senaatin nimellisenä puheenjohtajana. Hän oli useimmiten syntyperältään venäläinen eikä siten käytännössä voinut osallistua ruotsinkielisen senaatin toimintaan. Kenraalikuvernööri johti Suomeen määrättyjä venäläissotilaita. Omien hallintoelinten saamisella oli suomalaisille suuri merkitys. Suomea saatettiin kehittää aivan eri tavalla kuin osana Ruotsia. Oma keskushallinto korosti Suomen erillisasemaa ja vahvisti kansallista itsetuntoa.

Helsingistä uusi pääkaupunki

Pietarista katsottuna Suomen entinen hallinnollinen keskus, Turku, sijaitsi aivan liian kaukana. Maan ainoa yliopisto toimi Turussa ja oli siten hankalasti

Autonomisen Suomen hallintomalli

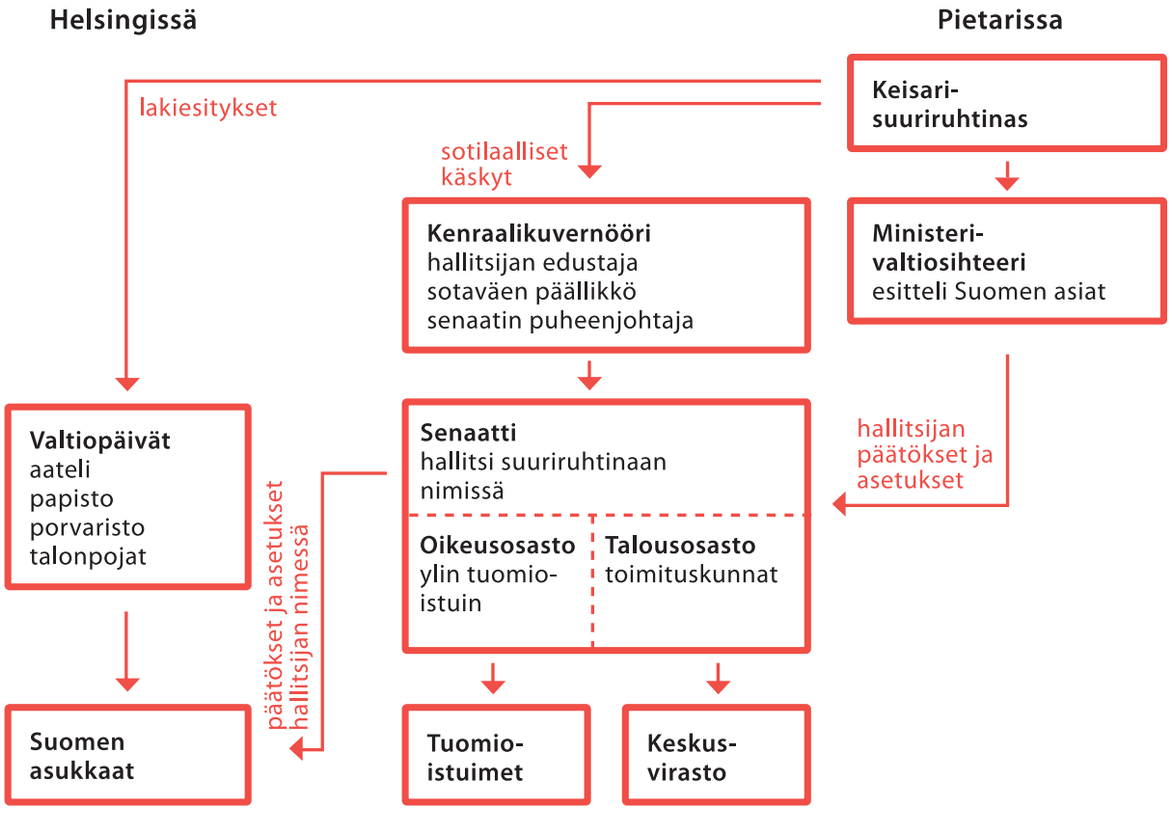

valvottavissa. Turun sijainti lähellä entistä emämaata Ruotsia huoletti Venäjän keisari Aleksanteri I:tä, joka määräsi Helsingin uudeksi pääkaupungiksi julistuksellaan vuonna 1812. Aleksanteri I perusteli päätöstään muun muassa seuraavasti:

”– – emme ole voineet jättää huomioonottamatta niitä moninaisia etuja, jotka Helsingillä on ennen muita Suomen kaupunkeja, lähempänä pääkaupunkia olevan asemansa, oivallisen satamansa, sen asukkaiden elinkeinoissa osoittaman vireyden sekä heidän isänmaallisuutensa samoin kuin Viaporin linnan läheisyyden tähden suojellun asemansa tähden – – olemme armossa hyväksi nähneet julistaa Helsingin Suomen pääkaupungiksi – –”

Helsinki oli Suomen sodasta kärsinyt pikkukaupunki, jossa oli vain hieman yli 4 000 asukasta. Nyt siitä piti rakentaa suuriruhtinaan arvon mukainen pääkaupunki. Mittavan rakennushankkeen johdossa toimi helsinkiläinen senaattori J. A. Ehrenström. Uuden pääkaupungin monumentaalisen keskustan suunnitteli saksalainen arkkitehti C. L. Engel.

Engel suunnitteli Helsingin Senaatintoria reunustavat rakennukset **empire-** eli **uusklassiseen** tyyliin. Yksityiskohdat kuten päätykolmiot, pylväät, rakennusten muoto ja väritys viittasivat antiikin rakennuksiin. Tuomiokirkko valmistui vuonna 1852 ja sai nimen Nikolainkirkko silloisen keisarin Nikolai I:n mukaan.

Suurin osa Turusta tuhoutui tulipalossa vuonna 1827, ja seuraavana vuonna yliopisto siirrettiin Helsinkiin. Yliopistoja ja niiden opiskelijoita pidettiin yleisesti uusien vaarallisten aatteiden suosijoina, joten niitä haluttiin pitää tarkasti silmällä. Yliopisto sai nimen ”Keisarillinen Aleksanterin

HISTORIA NYKYAJASSA

Pikkukaupunki Helsingistä rakennettiin keisarin kaupunki. Empiretyylinen keskusta syntyi pitkälti saksalaisen arkkitehti Carl Ludwig Engelin suunnitelmien pohjalta. Myöhemmin torin keskelle pystytettiin muistopatsas keisari Aleksanteri II:lle, jonka kaudella Suomea kehitettiin monipuolisesti.

Yliopisto Suomessa". Aleksanteri I suosi yliopistoa, ja sille rakennettiin näyttävät ja ajanmukaiset tilat Senaatintorin laitaan. Yliopiston saamalla myönteisellä kohtelulla pyrittiin jo ennakkoon hillitsemään keisarin vastaista arvostelua.

Vanhan Suomen palautus

Samana vuonna 1812, kun Helsingistä tehtiin pääkaupunki, Vanha Suomi liitettiin Suomen autonomiseen suuriruhtinaskuntaan. Näillä vuosien 1721 ja 1743 rauhoissa Venäjälle luovutetuilla alueilla väestö oli pääosin suomalaista ja luterilaista, ja niiden hallinnossa oli osin noudatettu ruotsalaisia perinteitä. Vaikka kyse oli Venäjän sisäisestä hallintoalueen rajan siirtämisestä, muutos herätti hämmennystä venäläisten keskuudessa. Samalla se lujitti keisarin kansansuosiota suomalaisten keskuudessa.

Vanhan Suomen liittäminen merkitsi monien suomalaiskaupunkien, kuten Viipurin, Lappeenrannan, Haminan, Käkisalmen ja Savonlinnan, palauttamista muun Suomen yhteyteen. Varsinkin Viipurista kehittyi autonomian aikana merkittävä teollisuus- ja satamakaupunki. Vuonna 1812 Suomen väkiluku ylitti miljoonan rajan ensimmäisen kerran. Vanhan Suomen palauttamisen myötä Suomeen tuli myös huomattava ortodoksinen vähemmistö.

Miksi Suomi sai autonomian?

Aleksanteri I:n suhtautumiseen Suomeen vaikutti ainakin kaksi tekijää: suhde Ranskaan ja suomalaisten asenne uutta hallitsijaa kohtaan. Venäjän ja Ranskan välinen yhteistyö alkoi rakoilla, ja sodan uhka voimistui. Aleksanteri I halusi varmistaa suomalaisten uskollisuuden ja rauhoitella suomalaisia siltä varalta, että Ranska hyökkäisi Venäjälle. Autonomisella asemalla haluttiin myös lopettaa haikailu takaisin Ruotsin yhteyteen.

Kyse oli varsinkin pääkaupunki Pietarin turvallisuudesta, sijaitsihan se lähellä Suomen rajaa. Kei-

sari laski oikein: kun Napoleonin joukot aloittivat marssin kohti Venäjää vuonna 1812, suomalaiset pysyivät lojaaleina uutta hallitsijaa kohtaan. Venäjän päädyttyä kaksi vuotta myöhemmin voittajien puolelle Napoleonin sodissa Suomen asemaan ei ollut enää tarpeen tehdä muutoksia.

Aleksanteri I tunnettiin hallituskautensa alkuvuosina liberaalina eli vapaamielisenä uudistajana. Suomi tarjosi oivallisen koekentän uudelle autonomiselle hallintotavalle. Samalla Suomi toimi eräänlaisena näyteikkunana länteen päin, jossa Venäjää usein arvosteltiin ”takapajuiseksi ja aasialaiseksi” valtioksi. Itse asiassa Suomen saama autonomia ei ollut täysin poikkeuksellinen. Venäjään liitetyistä alueista myös Puolalla, Gruusialla (nyk. Georgia) ja Bessarabialla oli Suomeen verrattava autonominen asema.

Ilmeisesti keisariin vaikuttivat myös suomalaissyntyinen neuvonantaja G. M. Sprengtporten ja valtiosihteeri Mihail Speranski, jotka suosittelivat autonomian antamista Suomelle. Tiedetään, että ennen Suomen sodan syttymistä Aleksanteri I oli suhtautunut viileästi hänelle tuntemattomaan ja harvaan asuttuun Suomeen.

Vanhan Suomen liittäminen suuriruhtinaskuntaan

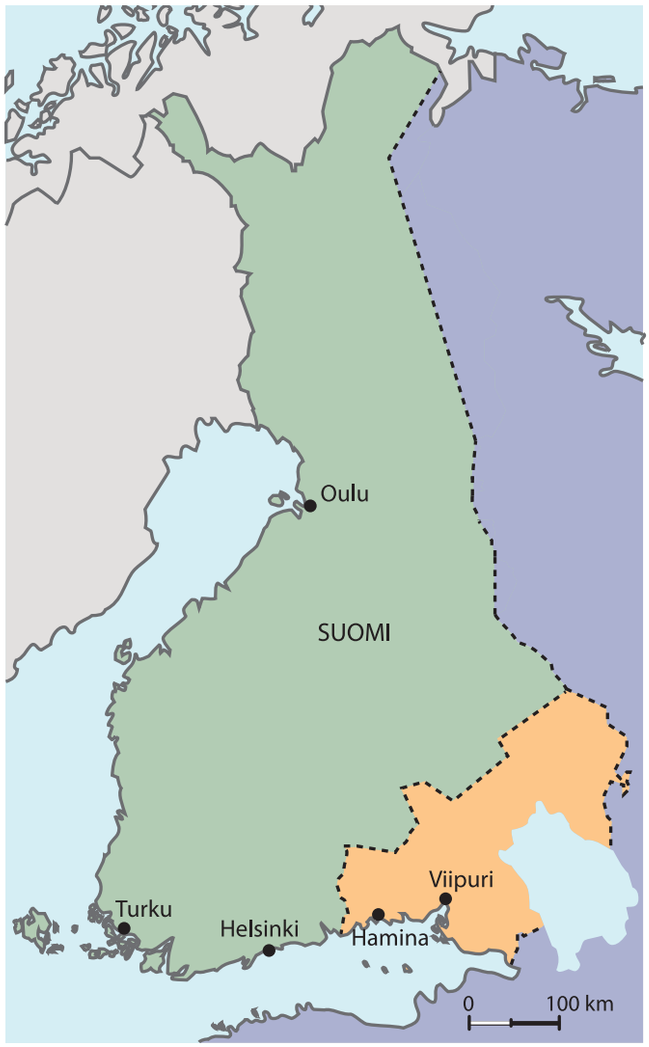

TEHTÄVÄT

1. **Miksi Aleksanteri I halusi saada suomalaisten luottamuksen taakseen mahdollisimman nopeasti?**

2. **Laadi käsitekartta tai luettelo Helsingin ja Turun hyvistä ja huonoista puolista pääkaupunkiasiassa. Miksi Aleksanteri I päätti tehdä Helsingistä uuden pääkaupungin?**

3. **Vertaile Suomen asemaa osana Ruotsia ja Venäjää seuraavissa asioissa:**
a) valtiopäivätoiminta
b) verovarojen käyttö
c) maanpuolustus
d) viralliset kielet.

4. **Millaiset piirteet olivat tyypillisiä uusklassisille rakennuksille? Ota selvää, löytyykö omalta kotiseudultasi Engelin suunnittelemia tai uusklassisia rakennuksia.**

15. Pikkukaupunkien ja maalaisten maa

Säätyläiset ja rahvas elävät omissa piireissään

Ruotsin ajan päättyminen muutti Suomen poliittista asemaa, muttei mullistanut yhteiskunnan rakenteita tai vaikuttanut kansalaisten arkeen. Aleksanteri I oli luvannut hallitsijanvakuutuksessaan säilyttää lait ja säätyjen oikeudet, joten olojen vakiinnuttua elämä jatkui suuriruhtinaskunnassa jokseenkin ennallaan. Säätyjako oli edelleen periaatteessa yhteiskunnan peruspilari. Aatelisto, papisto, porvaristo ja talonpojat elivät kukin säätynsä odotusten mukaista elämää ja **säätykierto** säädystä toiseen oli vähäistä. Talonpoikaissäädystä saatettiin silloin tällöin nousta porvaristoon tai porvaristosta pappissäätyyn, mutta pääosin säätyasema periytyi suvussa.

Säätyjako loi pysyvyyden ja turvallisuuden tunteen, mutta myös hidasti maan kehitystä. Säätyjaon lisäksi ihmisiä sitoi sukuperinteiden jatkamiseen se, että elinkeinovapautta ei vielä tunnettu. Käsityöläisammatteihin ryhtymistä sääteli **ammattikuntalaitos**. Oikeus tietyn ammatin itsenäiseen harjoittamiseen oli vain ammattikunnan hyväksymällä mestarilla, jolla saattoi olla apunaan kisällejä ja oppipoikia. Mestarit pitivät kiinni oikeuksistaan ja huolehtivat siitä, ettei kilpailu käynyt liialliseksi. Lahjakkaan kisällin oli mahdollista nousta mestariksi taitojensa avulla, mutta usein käsityöammattikin siirtyi isältä pojalle.

Arkisessa elämässä vahvistui väestön jakautuminen karkeasti kahtia säätyläisiin ja **rahvaaseen**. Ylimpiin yhteiskuntaluokkiin eli aatelistoon, papistoon ja varakkaisiin porvareihin kuului vain 2–3 prosenttia suomalaisista. Säätyläisiä yhdistivät korkea sivistys, ruumiillisen työn välttäminen ja usein ruotsin kieli. Talonpoikien lisäksi rahvaaseen kuuluivat käsityöläiset ja säätyjen ulkopuolelle jääneet torpparit, maatyöläiset ja palvelusväki. Rahvaaseen kuului sekä suomen- että ruotsinkielisiä, ja heidän odotettiin olevan kuuliaisia ja nöyriä alamaisia. Myös eräänlainen keskiluokka oli alkanut muodostua jo Ruotsin ajan lopulla. Siihen kuului lähinnä pikkuvirkamiehiä, jotka olivat lähtöisin rahvaan parista mutta työskentelivät alati lisääntyvissä julkisissa viroissa.

Kirkon rooli yhteiskuntajärjestyksen ylläpitäjänä oli edelleen suuri. Kaikkien tuli kuulua luterilaiseen tai ortodoksiseen kirkkoon ja osallistua säännöllisesti jumalanpalveluksiin. Eriuskoiset saivat asettua asumaan maahan vain poikkeusluvalla. Papit olivat sekä esivallan edustajia maaseu-

Elämänmeno oli rauhallista uudessa pääkaupungissa 1800-luvun loppupuolella. Hevosten ja muiden kotieläinten pito oli kaupungeissa yhä tavallista. Professori Liljestrandin talo Helsingin Kasarmikadulla talvella 1860 Magnus von Wrightin kuvaamana.

dulla että paikallisyhteisön johtohahmoja. Kirkon ja valtion tiivis suhde herätti kuitenkin entistä enemmän arvostelua. 1800-luvun alku olikin kansan keskuudessa syntyneiden herätysliikkeiden voimakkaan kasvun aikaa. Niissä korostettiin henkilökohtaista uskonkokemusta ja aitona pidettyä kristillisyyttä.

Virkavaltaisuuden aika

Vain säätyihin kuuluvilla oli oikeus lähettää edustajia valtiopäiville, joiden piti säätää suuriruhtinaskunnan lait yhdessä keisarin kanssa. Autonomian ajan alussa tällä ei kuitenkaan ollut merkitystä, sillä valtiopäivät eivät kokoontuneet kertaakaan vuosien 1809–1863 välillä. Valtaa Suomessa käytti keisarin nimittämä senaatti ja sen alaiset korkeat virkamiehet. Käytännössä vaikutusvalta jakautui muutamalle säätyläissuvulle. Aikakautta onkin kutsuttu Suomessa **virkavaltaisuuden ajaksi** tai kriittisemmin **valtioyön ajaksi.**

Pitkä katkos valtiopäivätyössä selittyy sillä, että säädyt eivät saaneet kokoontua itsenäisesti päättämään asioita vaan tarvitsivat keisarin kutsun. Vielä vuonna 1819, jolloin Aleksanteri I suoritti laajan kiertomatkan eri puolille Suomea, olivat toiveet valtiopäivien koollekutsumisesta korkealla. Olosuhteet Venäjällä olivat kuitenkin muuttuneet, eikä keisari pitänyt valtiopäiviä tarpeellisina.

Aleksanteri I oli johtanut venäläiset voittoon Napoleonin joukoista vuonna 1812. Wienin kongressissa 1814–15 Venäjä sai lisäalueita, esimerkiksi osia Puolasta. Venäjästä tuli eurooppalainen suurvalta, ja keisarista tuli juhlittu sankari ala-

Venäjän keisarit ja Suomen suuriruhtinaat

Aleksanteri I
(1801–1825)

Nikolai I
(1825–1855)

Aleksanteri II
(1855–1881)

Aleksanteri III
(1881–1894)

Nikolai II
(1894–1917)

maistensa silmissä. Aleksanteri I alkoi olla kiinnostuneempi asemansa vakiinnuttamisesta kuin uudistuksista. Vanhemmiten hän keskittyi uskontoon ja mystiikkaan, ja valtion kehittäminen jäi taka-alalle. Aleksanterin viimeiset hallitusvuodet aloittivat Venäjällä **taantumuksen** eli pysähtyneisyyden ajan.

Samalla linjalla jatkoi keisari Nikolai I (1825–55), joka keskittyi lähinnä kurin ja järjestyksen ylläpitoon niin Venäjällä kuin Suomessakin. Kansalaisten valvonta ja tiukka **sensuuri** leimasivat hänen 30-vuotista hallintokauttaan. Puolalaiset nousivat vuonna 1830 kapinaan, joka kukistettiin kovin ottein. Suomessa tästä vedettiin selkeitä johtopäätöksiä. Kannatti ennemmin tyytyä autonomiseen asemaan ja kansallisen kulttuurin vaalimiseen ja unohtaa poliittiset uudistukset.

AIKALAINEN ÄÄNESSÄ

Suomalainen ylistysruno keisari Aleksanteri I:lle

Kuin on kulta keisarimme
Aivan armas peräti
Vaikka pelko peljätteli
Pani kansan parkumahan
Uuen tullessa isännän
Nyt saatan minä sanella
Kerran kerskata hyvästi
Ett' on onni oiva meillä
Vahva vartia väkevä
Joka laittoi laupiaasti
Varsin vaivamme vähensi

Katkelma on Pietari Väänäsen runosta keisarille vuodelta 1814. Väänänen oli paitsi runoilija myös talonpoikaissäädyn edustaja Porvoon maapäivillä.

Suomalainen talonpoika Matts Kankkonen osallistui Kokkolan puolustukseen Krimin sodan aikana. Hän sai keisarilta palkkion urheudestaan – kaksi kivääriä ja mitalin – ja hänestä maalattiin muotokuva.

Keisarin uskolliset alamaiset

Uudistusten välttely ei johtunut yksinomaan venäläisestä painostuksesta. Myös suomalainen virkamieseliitti piti yleensä parempana vallitsevien olojen säilyttämistä. Kotimaiset virkamiehet saivat käyttää keisarin heille antamaa asemaa varsin itsevaltaisesti. Venäläinen raskas byrokratia ja taantumuksen henki tarttui myös Suomen keskushallintoon, johon autonomian ajan alussa oli ladattu suuria odotuksia.

Suomalaiset päätöksentekijät pitivät autonomista asemaa niin hyvänä saavutuksena, että he halusivat välttää muutoksia, jotka saattaisivat heikentää Suomen asemaa. Rahvas haluttiin opettaa kunnioittamaan keisaria ja pysymään uskollisena valtaapitäville. Kirkolla ja papistolla oli keskeinen rooli esivallan kunnioituksen korostamisessa.

Keisarit saivatkin olla tyytyväisiä suomalaisten alamaistensa käytökseen. Kun puolalaiset kapinoivat Venäjää vastaan useamman kerran vuosien 1830 ja 1863 välillä, suomalaiset korostivat aina uskollisuuttaan keisarille. Venäjän joutuessa **Krimin sotaan** (1854–56) Englantia ja Ranskaa vastaan, suomalaiset siviilitkin nousivat vastarintaan rannikoita hävittäneitä vihollislaivastoja vastaan. Vaikka tämä Suomessa Oolannin sotana tunnettu yhteenotto päättyi Venäjän tappioon, se vahvisti Venäjällä käsitystä suomalaisten uskollisuudesta.

Autonomia merkitsi Suomelle monella tapaa edistysaskelta, mutta samalla maa jäi sivuun Ruotsissa alkaneesta kehityksestä kohti **perustuslaillista monarkiaa**. Länsinaapurissa kuninkaan valtaa rajattiin ja päätösvalta siirtyi valtiopäivien ja valtaneuvoston suuntaan. Venäjällä sen sijaan jatkui täydellinen itsevaltius, jossa mitkään lait tai lupaukset eivät viime kädessä sitoneet keisaria.

Uudistukset alkoivat käydä mahdollisiksi vasta hallitsijanvaihdoksen myötä vuonna 1855. Valtaan nousi edistysmielinen keisari Aleksanteri II, jonka hallituskaudella niin Venäjää kuin Suomeakin uudistettiin monin tavoin. Kokouskutsua valtiopäiville ei kuitenkaan saatu ennen vuotta 1863, mutta sen jälkeen Suomen lainsäädännön uudistaminen pääsi vauhtiin. Virkavaltaisuuden kaudesta siirryttiin uudistusten ja **perustuslaillisuuden aikakauteen.**

Sara Wacklin kuvasi sydämellisesti ja humoristisesti niin aikansa kuuluisuuksia kuten Snellmania ja Runebergiä kuin myös pieneläjiä, onnettomia avioliittoja ja arkisia tapoja. Wacklin koki Suomen ja sen kulttuurin omakseen ja pyrki kertomuksillaan palvelemaan nousevaa kansakuntaa. Wacklin kuvasi ihailevaan tyyliin ensimmäistä keisaria Aleksanteri I:tä tämän tehtyä Suomeen laajan kiertomatkan vuonna 1819.

Sara Wacklin – varhainen naiskirjailija Oulusta

Oululaisen kirjailijan ja opetuksen uranuurtajan Sara Wacklinin (1790–1846) ja hänen perheensä elämänvaiheet kuvastavat elämää Suomen suuriruhtinaskunnassa, joka oli irtautumassa vanhoista perinteistä mutta ei vielä ollut löytänyt selkeitä uusia suuntia.

Saran perhe kuului porvaristoon, mutta isä Zachris kuoli, kun lapset olivat vielä pieniä. Perhe kärsi köyhyydestä, ja Sara ryhtyi itse heti rippikoulun jälkeen lastenkoulun apuopettajaksi. Myös Suomen sota ja siirtyminen Venäjän alaisuuteen muuttivat aiempia suunnitelmia, kun Pohjanlahti muuttui rajamereksi. Saran veljistä toinen lähti sotilasuralle Ruotsiin, kun taas nuori Sara jäi huolehtimaan leskiäitinsä elannosta.

Sara Wacklin halusi nähdä maailmaa ja oppia uutta, mutta hänen oli itse hankittava varat. Hän ryhtyi kotiopettajaksi. Työ oli vähävaraiselle säätyläisnaiselle sopivaa, ja kulttuuriperheissä Wacklin pääsi myös tutustumaan suomalaiseen sivistyneistöön. Näin hän pääsi opintomatkoille Ruotsiin, Tanskaan ja Saksaan. Hän suoritti myöhemmin opettajattaren tutkinnon Sorbonnen kuuluisassa yliopistossa Pariisissa. Suomessa naiset eivät vielä päässeet yliopistoon.

Sara Wacklin perusti oman tyttökoulun Ouluun ja johti myöhemmin oppilaitoksia Turussa ja Helsingissä. Wacklin pohjasi ajan tapaan kristilliseen uskoon, mutta hän sovelsi uusia opetuskäsityksiä ja toteutti valistusfilosofi Rousseaun oppeja luontevasta lastenkasvatuksesta. Wacklinia seurasi kuitenkin kova onni, sillä ensin Oulun palo 1822 ja myöhemmin Turun palo 1827 tekivät hänen oppilaitoshankkeensa tyhjiksi. Wacklin totesikin myöhemmin: ”Tuli ja ihmisten tylyys ovat pakottaneet minut elämään kuljeksivaa elämää.”

Vaurastuneena opettajana Sara Wacklin luopui vanhoilla päivillään opetustöistä ja muutti Tukholmaan, missä hän ryhtyi kirjailijaksi. Hän ryhtyi kirjoittamaan muistelma- ja tarinapohjaista kertomuskokoelmaa Oulun ja Pohjois-Pohjanmaan elämänmenosta ja historiasta. *Satanen muistelmaa Pohjanmaalta* ilmestyi 1844–1845, ja se oli omana aikanaan suosittu teos ja myyntimenestys. Wacklin ei vielä elänyt täydelleen kehittyneen kansallisromantiikan aikaa, mutta hän oli rakentamassa sille pohjaa niin opettajana kuin kirjailijana.

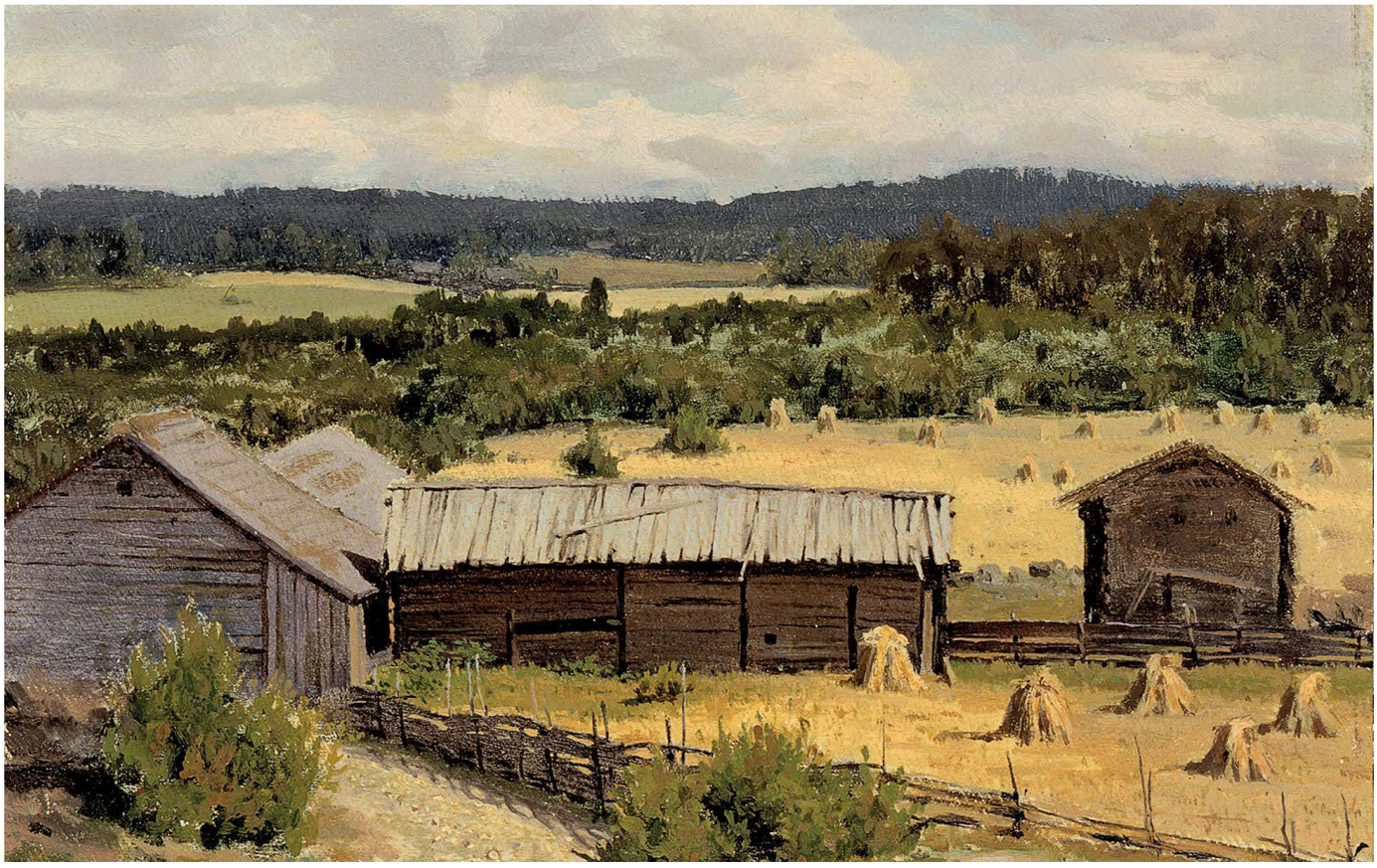

Isojako ja perunanviljelyn yleistyminen olivat muuttaneet suomalaista maanviljelyä 1800-luvulle tultaessa. Kehitys oli kuitenkin hidasta, eikä maaseudun elämänmuodossa tapahtunut uusia suuria mullistuksia autonomian ajan alkupuolella. Vasta 1860-luvulla maata koetelleet katovuodet, eli suuret nälkävuodet sysäsivät liikkeelle uuden maatalousuudistusten aallon. Kasper Järnefeltin maalaus Ruispelto vuodelta 1882 antaa suomalaisesta maaseudusta romanttisen ja seesteisen kuvan.

Agraarinen yhteiskunta

Suomi oli vielä 1800-luvun alussa **agraariyhteiskunta,** eli suomalaiset elivät pellon tuotosta. Karjan pitäminen oli vähäistä, ja esimerkiksi lehmiä pidettiin lähinnä lannan saannin takia. Pellon tuotto oli heikkoa, ja hyvinäkin satovuosina osa väestöstä joutui turvautumaan hätäravintoon kuten pettuleipään, mikä kertoo Suomen maatalouden takapajuisuudesta.

Länsi-Suomessa hallitsevana viljelytapana oli jo pitkään ollut peltoviljely. Savossa, Kainuussa ja Karjalassa kaskiviljely oli edelleen merkittävä elinkeino. Itä-Suomessa oli suurperheitä, joissa eli monta sukupolvea saman katon alla ja lapsiluku saattoi nousta yli kymmenen. Suku, kyläyhteisö ja oma seurakunta olivat maaseutuväestön keskeisimmät toimintapiirit. Laajempaan liikkuvuuteen ja osallistumiseen talonpoikia ei rohkaistu.

Maaseudun paikalliset asiat hoidettiin **pitäjänkokouksissa,** jotka pidettiin tavallisesti vähintään kahdesti vuodessa pyhänä kirkonmenojen jälkeen. Koska pitäjät vastasivat seurakuntia, oli kunkin seurakunnan kirkkoherralla suuri merkitys kokouksen koollekutsujana ja puheenjohtajana. Osallistumisoikeus oli säätyihin kuuluvilla eli käytännössä maanomistajilla. Pitäjänkokouksissa voitiin päättää esimerkiksi köyhäinhoidon järjestämisestä, teiden rakentamisesta ja koulutuksen tarjoamisesta pitäjän alueella. Usein kyse oli lähinnä siitä, miten paikallisyhteisön yhteiset taloudelliset rasitukset jaettiin.

Turku kärsi historiansa pahimmasta tulipalosta vuonna 1827. Tulipalo tuhosi kaikkiaan 780 rakennusta, ja kaupungin jälleenrakentamiseksi aloitettiin keräys ulkomaita myöten. Keisarikin lahjoitti kaupungin rakentamista varten 100 000 ruplaa. Pääkaupungin aseman jo aiemmin menettäneelle Turulle palo oli kova isku. Palon jälkeen maan ainoa yliopistokin siirrettiin Helsinkiin.

Vaikka ravintoa ei hyvinäkään vuosina ollut liiaksi tarjolla, maatalousmenetelmät uudistuivat hitaasti. Suurin muutos oli jo 1700-luvulla Suomeen tuodun perunan viljelyn yleistyminen 1800-luvun kuluessa. Lisätuloja talonpojat saivat tervan ja voin myynnistä kaupunkeihin. Maaseudulle perustettiin myös yhä enemmän sahalaitoksia ja ensimmäisiä pieniä tehtaita. Niiden vaikutus maaseudun talouselämään säilyi autonomian alkuvuosikymmeninä kuitenkin vähäisenä.

Suomen kaupungit autonomian ajan alussa

1800-luvun alussa vain 6 prosenttia suomalaisista asui kaupungeissa. Kaupungit olivat kaupankäynnin kannalta tärkeitä, koska maakauppa Suomessa oli edelleen kiellettyä. Maaseutuväki saapui kaupunkien toreille kaupittelemaan tuotteitaan esimerkiksi vuotuisten markkinoiden aikana. Suurimmassa kaupungissa, Turussa, asui noin 12 000 asukasta vuonna 1815. Helsinki oli noin

4 300 asukkaan pikkukaupunki, ja sen edustalla Viaporissa asui ajoittain enemmän väkeä kuin itse kaupungissa.

1800-luvun kaupungit olivat tiiviisti rakennettuja puukaupunkeja. Kun tulenkäyttö kodeissa oli jokapäiväistä ja palontorjunta alkeellista, olivat kaupunkien tulipalot yleinen riesa. Melkein kaikki Suomen kaupungit paloivat 1800-luvun aikana, jotkut jopa kahteen tai kolmeen kertaan.

Kaupunkien liikenne oli verkkaista, ja niin tavarat kuin ihmisetkin siirtyivät hevoskyydillä paikasta toiseen. Kulkuyhteydet paranivat kesäisin vesireittien ansiosta varsinkin sisämaassa, mutta talvisin pikkukaupungit ja kylät olivat jokseenkin eristyksissä toisistaan lumen ja kelirikon takia.

Pientenkin kaupunkien elämä oli silti maaseutua kansainvälisempää. Siitä pitivät huolen laivanvarustus ja kaukokauppa, jotka lisääntyivät huomattavasti autonomian ajan alussa. Suomen kaupunkien yhteenlaskettujen kauppalaivastojen koko nelinkertaistui 1800-luvun ensimmäisellä puoliskolla. Lisäksi joihinkin kaupunkeihin sijoitettiin venäläistä sotaväkeä, ja suuriin kaupunkeihin asettuivat ensimmäiset venäläisen sotaväen myötä maahan muuttaneet juutalaiset, jotka tosin saivat asua maassa vain poikkeusluvalla.

Kehityksen merkkejä

Vaikka poliittiset uudistukset olivat virkavaltaisuuden kaudella seisahduksissa ja sääty-yhteiskunnan perinteistä pidettiin tiukasti kiinni, ei 1800-luvun alkupuolen Suomea voi leimata täysin pysähtyneeksi yhteiskunnaksi. Venäjän valta toi muutoksia niin talouteen kuin väestökehitykseenkin.

Liikenneyhteyksiä parannettiin 1800-luvun kuluessa rakentamalla kanavia. Erityisen tärkeä Venäjän-kaupan kannalta oli **Saimaan kanava**, joka valmistui vuonna 1856. Kanavan kautta itäsuomalaiset talonpojat saattoivat käydä puu- ja voikauppaa Viipuriin ja Pietariin asti. Ensimmäiset rautatiet rakennettiin 1860-luvulla, mutta rataverkon laajenemisen vaikutukset alkoivat näkyä vasta vuosisadan lopulla.

Huomattavin muutos näkyy väkiluvun kasvussa. Venäjän vallan aikana Suomi pysyi jokseenkin syrjässä suurvaltasodista Krimin sotaa lukuun ottamatta. Ilmasto oli enimmäkseen suotuisa, ja 1700-luvulla alkanut väestökehitys saattoi jatkua. Väestönkasvu oli suurinta maaseudulla, missä asui yli 90 prosenttia suomalaisista.

Syntyvyys oli Suomessa 1800-luvulla korkealla tasolla. Tytöt naitettiin avioliittoon nuorina. Ehkäisystä ja lapsiluvun rajoittamisesta alettiin puhua maaseudulla vasta 1800-luvun loppupuolella. Syntyvyyden ohella lapsikuolleisuus oli Suomessa korkealla tasolla, ja myös naisia kuoli usein synnytyksiin tai niiden jälkeisiin komplikaatioihin. Suurimpia perheet olivat Itä-Suomen ja Karjalan maaseudulla. Kaupunkien säätyläisperheissä lapsiluku alkoi sen sijaan rajoittua kolmeen neljään lapseen.

Suomen väkiluku ylitti miljoonan rajan vuonna 1812 ja kaksi miljoonaa 1880-luvulla, mikä kertoo voimakkaasta väestönkasvusta ajoittaisista nälkävuosista huolimatta. Myös väestörakenne muuttui, sillä maata omistamattoman väestön osuus kasvoi. Tilattomien lapsista tuli uusia maatyöläisiä kuten piikoja ja renkejä. Myös torpparien ja muiden maanvuokraajien määrä kasvoi, koska kaikille jälkeläisille ei riittänyt omaa itsenäistä maatilaa. Maattoman rahvaan määrän lisääntyessä säätyyn kuuluvat talonpojat jäivät vähemmistöön maaseudulla.

AIKALAINEN ÄÄNESSÄ

Rokotuksia, kuppausta ja piirilääkäreitä

1800-luku oli reippaan väestönkasvun aikaa, mutta myös kuolleisuus pysyi jatkuvasti korkealla tasolla. 1800-luvun alussa joka kymmenes kuolintapaus Suomessa oli isorokon aiheuttama. Tilanne muuttui, kun tautia vastaan kehitettiin rokote. Isorokko on ensimmäinen sairaus, joka on rokotuksin saatu hävitettyä maailmasta. Papiston merkitys rokotusvalistuksen levittäjänä oli alkuvaiheessa keskeinen. Vielä 1800-luvun puolivälissäkin tietoa taudeista jaettiin kirkon saarnastuoleista. Rokotusten yleistymistä hidastivat ihmisten ennakkoluulot rokottamista kohtaan, taloudelliset syyt, rokottajapula sekä rokotteen huono säilyvyys.

Isorokkorokotuksista huolehti aluksi Suomen Talousseura ja vuodesta 1825 lääkintäviranomaiset. Rokottajina toimivat lääkärit, lukkarit ja kätilöt. Pakolliseksi isorokkorokotus tuli Suomessa 1880-luvulla. Vuosisadan loppua kohti valistuskirjallisuuden määrä kasvoi, ja rokotuksen hyödyistä kirjoitettiin tiuhaan myös sanomalehdissä. Myös kouluilla ja opettajilla oli etenkin 1900-luvulla tärkeä merkitys terveyskasvatuksen antamisessa.

Suomen ensimmäinen piirilääkärin virka saatiin vuonna 1749 Pohjanmaalle. Piirien alueet olivat varsinkin maan itäosissa hyvin laajat. Vuonna 1857 piirilääkäripiirien määrä lähes kaksinkertaistettiin 50:een maaseudun lääkäriolojen parantamiseksi. Korkeimmillaan piirejä oli 53. Piirilääkärien keskeisenä tehtävänä oli nyt terveydenhoidon yleinen valvonta, johon sisältyi lääkäreiden, sairaaloiden, apteekkien, rokotustoiminnan, mielisairaiden hoidon ja kätilötoiminnan valvominen. Lisäksi piirilääkärien tuli jakaa tietoa siitä, mikä edisti ja mikä heikensi terveyttä. Tunnetuin piirilääkäri oli **Kalevalan** kokoaja Elias Lönnrot. Hän piti kansalle jaettuja valistuskirjoituksia saarnastuolia parempana keinona levittää terveysvalistusta. Valistuksella voitiin tavoittaa myös ne ihmiset, jotka eivät tulleet kirkkoon.

Piirilääkärijärjestelmä ei tavoittanut kaikkia suomalaisia, ja varsinkin maaseudulla erilaiset perinteiset parannusmenetelmät, kuten kuppaaminen, olivat ahkerassa käytössä. Kuppaaminen tapahtui yleensä saunassa, mutta esimerkiksi hammassäryn vuoksi voitiin kupata myös tuvassa avotakan lämmössä. Varsinkin talvisaikaan savusaunan lämmittäminen kesti melkein koko päivän. Savusaunojen käyttämistä kuppaukseen haittasi myös niiden pimeys. Saunomisen ja peseytymisen jälkeen alaston kupattava joutui kupparin käsittelyyn. Kuppaaminen tapahtui kupattavan istuessa pallilla tai maatessa penkillä sen mukaan, mihin sarvet kiinnitettiin. Myös kirurgit ja välskärit suorittivat kuppausta. Pahan veren juoksuttamisella uskottiin olevan sairauksia parantava vaikutus aikana, jolloin lääkäreitä ja apteekkeja oli Suomessa harvassa.

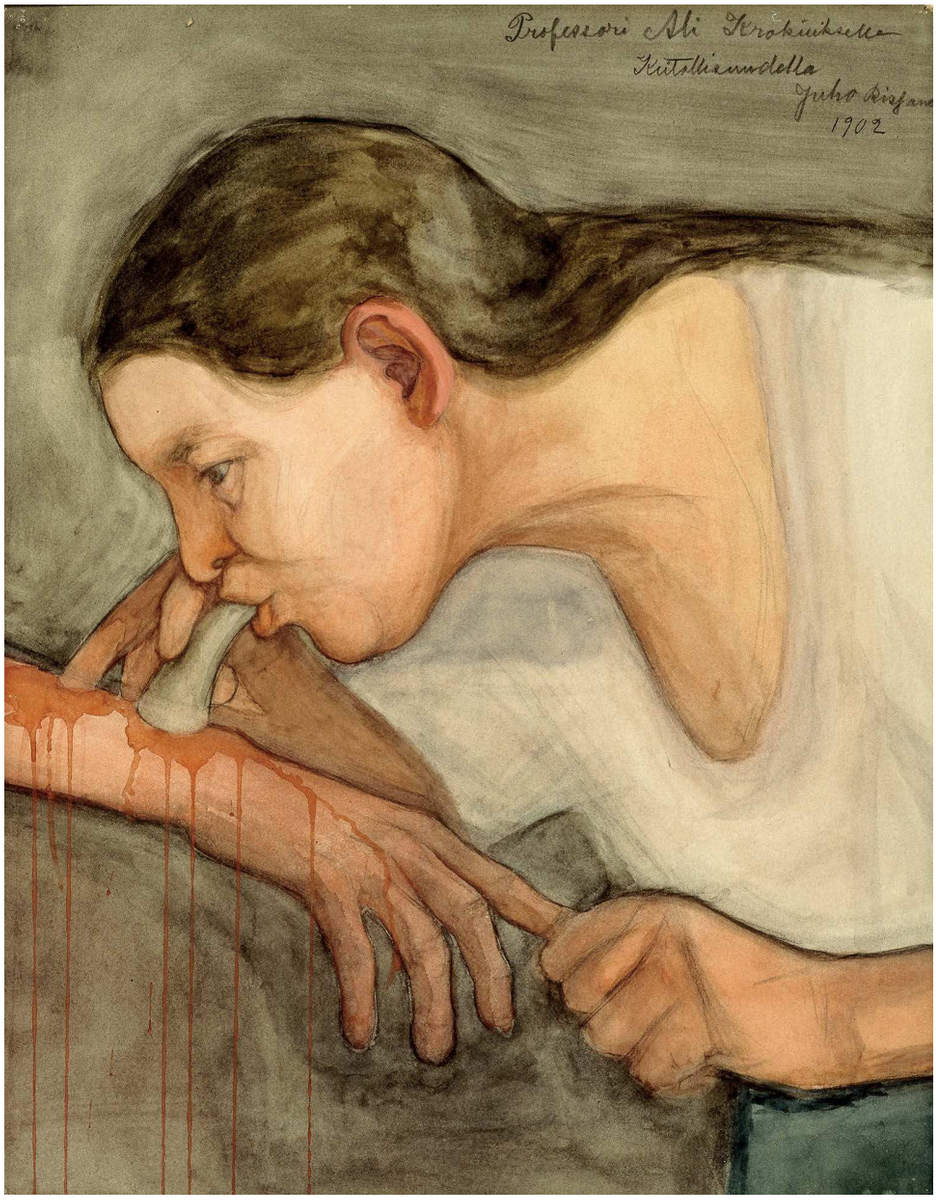

Kuppari otti sarvet likoamisastiasta yhden kerrallaan ja imi ne kiinni ihoon, kunnes tarvittava määrä sarvia oli pantu paikoilleen. Käytettävien sarvien määrä vaihteli taudin ja vaivan mukaan 2–6 sarvesta 10–20 sarveen, joskus jopa 40–50 sarveen. Elias Lönnrot kirjoitti 1800-luvun puolivälissä kuppauksesta teoksessaan *Suomalaisen Talonpojan Koti-Lääkäri*: "Kuppuu, kuppaaminen. Sopii käyttää melkein yksissä [samoissa] tapauksissa, kuin iilimadotki, koska [jos] niitä ei ole saapuvilla."

TEHTÄVÄT

1. **Millä perusteella voidaan väittää, että 1800-luvun alussa Suomi oli maalaisten maa?**
2. **Millaiset seikat jouduttivat ja mitkä taas hidastivat väestönkasvua 1800-luvulla?**
3. **Millä perusteella voidaan väittää, että suomalainen maatalous oli tehotonta ja takapajuista 1800-luvun alkupuolella?**
4. **Miksi autonomian alussa virinnyt positiivinen kehitys hiipui Suomessa 1820-luvulta lähtien?**

16. Käsitys suomalaisuudesta muotoutuu

Nationalismi voimistuu Suomessa

Autonomian ajan alku on Suomen historiassa merkittävä kausi erityisesti **kansallisen identiteetin** kehityksen vuoksi. Autonomisessa Suomessa varsinkin yläluokka alkoi pohtia, mitä suomalaisuus heille merkitsi. Suomi oli erotettu Ruotsista, mutta sitä ei koettu yhdenmukaiseksi osaksi Venäjääkään.

Nationalismi eli kansallisuusaate voimistui Napoleonin sotien jälkeen kaikkialla Euroopassa. Nationalismin perusta oli Yhdysvaltain itsenäistymisessä (1776), Ranskan vallankumouksessa (1789) ja Napoleonin sotien jälkeisessä Wienin kongressissa (1814–15), jossa pienten kansojen asuinalueita yhdisteltiin ja jaettiin suurvaltojen kesken. 1800-luvun kuluessa kaikissa länsimaissa käytiin keskustelua oman kansan määritelmästä, kansanluonteesta ja kansallisista oikeuksista.

Suomessa alettiin aluksi tuntea uudenlaista kiinnostusta suomalaisten omaa historiaa ja suomen kieltä kohtaan. Ajatus siitä, että on olemassa omaleimainen Suomen kansa, alkoi pikku hiljaa vahvistua. Venäjä salli suomalaiskansallisten aatteiden nousun, kunhan ne eivät suuntautuneet uutta emämaata vastaan. Venäläisviranomaiset toivoivat myös, että suomalaisuusajattelu löisi kiilaa Suomen ja Ruotsin välille.

Nuorten yliopistomiesten keskuudessa syntyi 1810-luvulla **Turun romantiikan** nimellä tunnettu kansallinen liike, jonka johtohahmoksi nousi historian dosentti ja sanomalehtimies Adolf Ivar Arwidsson. Arwidsson yritti *Åbo Morgonblad* -lehden välityksellä ravistella suomalaisia ja vaati suomen nostamista virka- ja koulukieleksi sekä sivistyneistön puhekieleksi ruotsin sijaan.

Turun akatemian nuorten vihaisten miesten radikaalit ideat eivät miellyttäneet kaikkia virkamiehiä. Kun Arwidsson vielä arvosteli senaatin toimintaa ja vaati yhteiskunnallisia uudistuksia, hänet erotettiin yliopistosta. Lopulta Arwidsson muutti Ruotsiin, kun kaikki virat Suomessa sulkeutuivat häneltä. Venäläiset viranomaiset tarkkailivat suomalaisten toimintaa ja keskustelua yhteiskunnallisista asioista. Sensuuria tiukennettiin entisestään vuoden 1850 asetuksella, ja vain uskonnollinen ja taloudellinen kirjoittelu oli sen jälkeen maassa sallittua. Poliittiset kirjoitukset sen sijaan kiellettiin.

Turun romantiikka jatkui seuraavan opiskelijapolven keskuudessa Helsingissä, jonne yliopisto siirrettiin Turun palon jälkeen vuonna 1828. Helsingissä 1830-luvulla toiminut **Lauantaiseura** oli ulospäin maltillinen suomen kielen ja kulttuurin edistämiseen keskittyvä vapaamuotoinen yliopistoväen keskustelufoorumi.

Opiskelijoiden keskuudessa perustettu vapaamuotoinen keskustelufoorumi, Lauantaiseura, alkoi pohtia suomalaisuutta ja suomen kielen edistämistä. Seuran tunnetuimpia jäseniä olivat J. L. Runeberg, J. V.Snellman ja Elias Lönnrot. Lauantaiseuran toiminnassa oli mukana myös naisia, joista tunnetuin oli Fredrika Tengström, myöhemmin tunnettu rouva Runebergina. Lauantaiseuran jäsenet perustivat 1831 Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran (SKS), joka tuki ja järjesti kansanrunouden keräämistä ja suomenkielisen kirjallisuuden julkaisemista.

AIKALAINEN ÄÄNESSÄ

Arwidsson ja suomen kieli

Varhaiset kansallisromantikot näkivät kielen keskeisenä kansallisen identiteetin rakennuspuuna. Esimerkiksi A. I. Arwidsson kirjoitti *Åbo Morgonbladissa* vuonna 1821 seuraavasti: *”Ennen muuta meidän tulee hoitaa ja vaalia kotimaista äidinkieltämme; sillä niin kauan kuin se säilyy, tunnemme itsemme kansaksi. Isien kielen hävitessä häviää ja hukkuu kansakin. Kaikki samaa kieltä puhuvat muodostavat luonnostaan hajoamattoman kokonaisuuden; niitä yhdistää sisäinen sielun ja ajatuksen side, joka on kaikkia ulkonaisia yhdistyksiä mahtavampi ja lujempi.”*

Kalevala oli suomalaisten kuvataiteilijoiden ja runoilijoiden ehtymätön innoittaja. Myös säveltäjät, kuten Jean Sibelius, löysivät Kalevalasta innoituksen lähteen säveltaiteelleen. Kalevalaa kiiteltiin kotimaassa, mutta harva aikalaisistakaan sitä luki. Runomitta oli jo 1800-luvun suomalaisille vaikealukuista. Akseli Gallen-Kallela on tunnetuin Kalevalan kuvittajista. Aino ja Väinämöinen triptyykissä vuodelta 1891.

Lönnrot ja Runeberg suomalaisen identiteetin rakentajina

Monet suomen- ja ruotsinkieliset sivistyneistön jäsenet alkoivat tutkia suomen kieltä ja suomalaista kansankulttuuria. Näkyvimmän työn kansanrunouden parissa suoritti Elias Lönnrot, joka oli opiskeluvuosinaan tutustunut Turun romantikkoihin. Lääkärintyönsä ohella Lönnrot keräsi kansanrunoutta Suomen ja Vienan Karjalassa ja loi runojen pohjalta Kalevalana tunnetun eepoksen. Kalevalan ensimmäinen painos ilmestyi vuonna 1835 ja laajennettu uusi Kalevala vuonna 1849.

Kalevala herätti suurta innostusta suomalaisten keskuudessa, ja sitä kiiteltiin ulkomaita myöten. Innokkaimmat vertasivat Kalevalaa Homeroksen runoihin. Kalevalan katsottiin todistavan, että suomen kielellä voidaan luoda korkeatasoista kulttuuria, toisin kuin ruotsinkielinen yläluokka oli väittänyt.

Lauantaiseuran johtava hahmo oli suomenruotsalainen kirjailija ja kulttuurivaikuttaja Johan Ludvig Runeberg. Kieliasiassa Runeberg oli eri linjoilla Lönnrotin kanssa. Runeberg ei uskonut suomen kielen nousevan maan johtavaksi kulttuuri- ja sivistyskieleksi. Hän kirjoitti ruotsiksi ja piti sitä sopivampana kulttuurin kieleksi kuin suomea.

Runebergin tunnetuin teos, *Vänrikki Stoolin tarinat*, kertoo Suomen sodasta. Vaikka teoksen kieli ja kuvaustapa ovat romanttisia, aikalaiset kokivat runot melko realistiseksi sodankuvaukseksi. Teos antoi ymmärtää, että Suomen kansa oli taistellut urheasti venäläisiä vastaan ja tappion häpeä kuului ruotsalaiselle sodanjohdolle. Vänrikki Stoolin tarinat oli aikanaan menestys, ja sen avausrunosta, Vårt land (Maamme), tuli myöhemmin Suomen kansallislaulu saksalaisen Fredrik Paciuksen säveltämänä. **Maamme-laulu** esitettiin ensi kerran ylioppilaiden kevätjuhlassa vuonna 1848.

Kapinallinen Snellman

Johan Vilhelm Snellman innostui kansallisesta kulttuurista opiskellessaan Ruotsissa ja Saksassa. Saksalaisen Hegelin filosofia vaikutti Snellmanin ajatteluun syvästi. Hegelin mukaan kehitys historiassa on ”hengen ilmenemistä, jonka vaikutuksesta kansakunta tulee tietoiseksi itsestään”.

Snellman tuli ruotsinkielisestä kodista, mutta toisin kuin Runeberg, hän uskoi suomenkieliseen Suomeen. Snellman uskoi, että kansallishenkeä ilmensi parhaiten kansalliskieli. Jokaisen velvollisuus oli siten käyttää ja kehittää kansalliskieltä. Snellman toivoi ruotsinkielisen yläluokan opettelevan suomen kielen, luopuvan ruotsin käyttämisestä ja suomalaistuvan vähitellen.

Äidinkieleltään ruotsinkielisen Snellmanin **kieliohjelman** keskeinen tavoite oli nostaa suomi niin opetuksen, kulttuurin kuin virkamiestenkin käyttämäksi viralliseksi kieleksi. Välineenä tähän olisivat suomenkieliset koulut. Myös kansan elinolosuhteita ja elinkeinoja oli kehitettävä, muutoin sivistykselliset asiat eivät jaksaisi kiinnostaa sitä.

Viranomaisten silmissä Snellman oli vaarallinen kansankiihottaja, joka oli vaiennettava Arwidssonin tapaan. Yliopistovirkaa havitellut Snellman saikin tyytyä yläalkeiskoulun rehtorin paikkaan syrjäisessä Kuopiossa palattuaan Suomeen vuonna 1842. Kuopiossa Snellman alkoi toimittaa sanomalehtiä. Ruotsinkielinen **Saima** oli tarkoitettu yläluokalle ja suomenkielinen **Maamiehen Ystävä** tavalliselle kansalle. Sanomalehtiensä kautta Snellman uskoi voivansa ”huutaa ajatuksensa kaikkiin tuuliin”. Saiman kirjoitukset joutuivat pian viranomaisten hampaisiin, ja lopulta sensuuri lopetti lehden julkaisemisen vuonna 1846.

MAAMIEHEN YSTÄVÄ.

N:o 8. Lauwantai 24 päiwä Helmikuuta 1844.

Näitä Sanomia, jotka ulos annetaan joka lauwantai, saadan Kuopiossa Prändisä 1 hopia Ruplalla Wuo essa, ja joka Postikontoisä, joisa posti raha 15 kop. Hopiassa maksetaan.

Huomena saarnaa: Kirkkoh. Jäderholm sekä Ruottalaisessa että Suomalaisessa Seurakunnassa.

Ei mene Aurinko mihinkään.

Ei tuota taida kukaan uskoa, joka näkee auringon nousewan ja laskewan joka aamu ja ilta. Eipa sitä taho helposti ees uskoa, että tämä maanpiiri, joka niin tasaiselta näyttää, on ympyrkäinen kuin lanka-kerä. Niin sano muinen merimieskin Turusta, kuin kuuli muiden tästä asiasta hastelewan: ”ei tuota olekkaan ympyrkäinen; olen hän minä purjehtinut ympäri koko maanpiirin, ja oli se joka paikassa tasainen kuin tämä pöytä!” (siinä hän löi kämmenensä pöytään että kopsahti). Jopa tuo olisi tätä tajunut, että maanpiiri täyty olla ympyrkäisen, koska hän oli sen ympäri purjehtinut. Wieläpä se asia merellä parahittain omilla silmillään keksii, koska siellä laiwasta aina maston nenät ensimmäisenä näkywät niinkuin wuoren takaa, waikka kyllä luulis meren olewan aiwan tasainen. Tämä luulo tulee siitä, että maanpiiri on niin iso ja joka paikalla niin wähitellen pyöriäkii kääntyp.

Misä Matti on, se joka niin selwästi tukuja laskettelee? Tuleppas tänne! Otappas willanen lankakerä ja pistä sukkapuikko sen läpitse. Pidä siitten se kerä maanpiirinä ja päreen tuli aurinkona. Kuin nyt pidät kerän tulta wastaan ja kierrät sen niinkuin rattaan sukkaitäästä länteen päin. Samaten nyt maanpiiri pyörii ympäri niinkuin ratas kerran wuorokauessa, ja tästä tulee yö ja päiwä. Maanpiirillä asuwaisille siltä näkyy, että aurinko kulkis itäältä länteen, mutta se on totuus, että maanpiiri itse pyörii itäälle päin. Auringon pyöry aina paikallaan. Niin myös kaikki tähet, waikka nekin, samaten kuin aurinko, näkywät kulkewan maanpiirin ympäri itäältä länteen päin.

Tästä sen ymmärtää, ettei kaikilla maanpiirin asukkailla ole yhtä haawaa päiwä taikka yö. Kuopiossa esimerkiksi aamu koittaa liki neljännen osan tiimaa ennekuin Waasassa, ja Amerikassa on meidän puolenpäiwän aikana aiwan pimiä yö.

Mutta eipä wielä tämä kyllä ole. Wieläpä maanpiiri näin pyörimällä kulkee wuoessa auringon ympäri, samalla tawalla kuin esimerkiksi seinäkellossa wiisarin nenä kulkee nawan ympäri. Ja tästä tulewat erinäiset wuodenajat.

Tiedät hän sinä Matti, missä poohjan tähti on, se jonka ympäri olet nähnyt otawan pyörimän?—Noh se on hywä, että sen tiedät! Mutta teeppä nyt niin kuin Maamiehen Ystäwä sinulle sanoo.

Vane valawa kynttilä pöydälle [illegible]

Snellman toimitti Kuopiossa valistushenkistä, suomenkielistä *Maamiehen Ystävä* -lehteä. ”Omassa maassakin on Suomen kieli tullut hyljätyksi sentähden että maakunta oli kuusisataa ajastaikaa Ruottin alla. Sillä oppineet ja virkamiehet tulivat kaikki silloin Ruottista. Mutta nyt kun sieltä päin ei tulevia ole – – on toivoa, että Suomen kieli pääsisi vallalle, vaikka kyllä vielä kauvan sen asian kanssa mahtanee viipyä.”

Kansallisromantiikasta kohti kansallismielistä politiikkaa

Nikolai I:n kuoltua valtaistuimelle nousi liberaali Aleksanteri II vuonna 1855. Vallanvaihdon myötä ilmapiiri koko valtakunnassa muuttui. Tappiollinen Krimin sota 1850-luvulla vakuutti Aleksanterin siitä, että Venäjän yhteiskunta tarvitsi kipeästi uudistuksia. Aleksanteri II aloitti sekä Venäjällä että Suomessa laajan uudistusten aikakauden. Maaorjuus lakkasi Venäjällä vuonna 1861. Ensimmäistä kertaa autonomian aikana valtiopäivät kutsuttiin koolle Helsinkiin vuonna 1863, ja Suomessa alettiin säätää uusia lakeja.

Hallitsijanvaihdos avasi Snellmanille tien filosofian professorin ja senaattorin virkoihin.

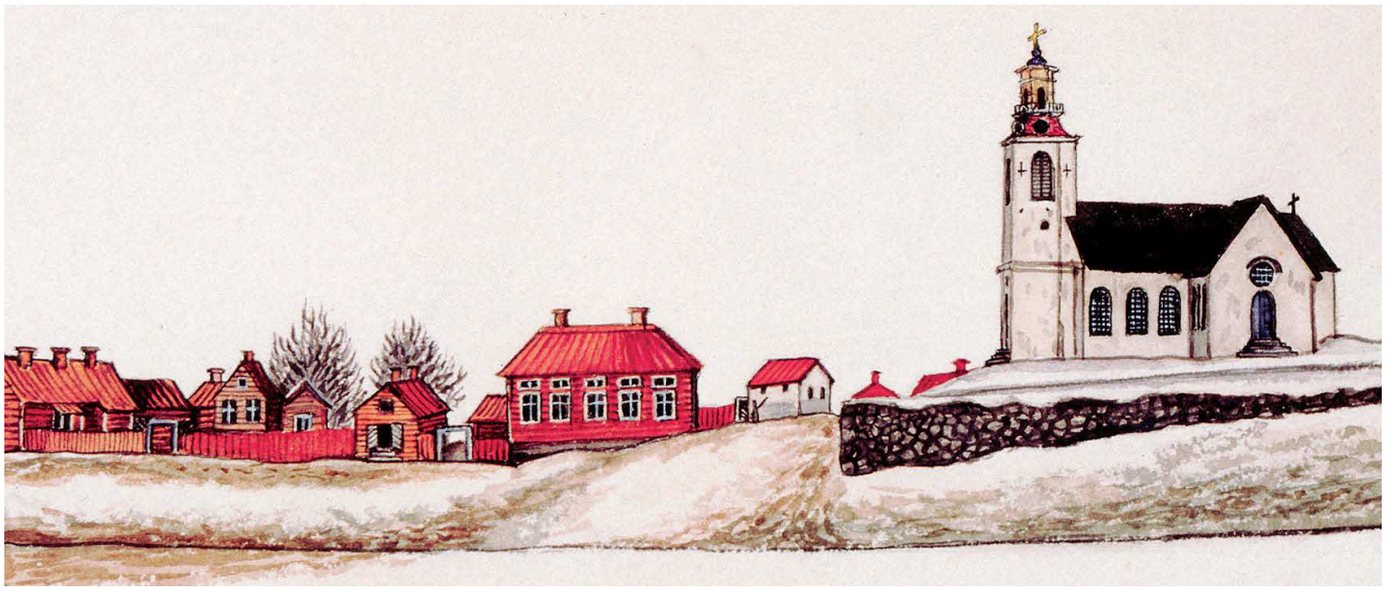

Kuopio oli 1800-luvun puolivälissä muutaman tuhannen asukkaan syrjäinen pikkukaupunki. Sen painoarvoa lisäsi tuomiokirkko, joka hallitsi kaupunkikuvaa. Kulttuurielämää vilkastutti myös kirjapaino, jonka myötä kaupunkiin perustettiin sanomalehtiä.

Snellmanin uusi asema senaatin valtiovaraintoimituskunnan päällikkönä merkitsi laajaa vastuuta Suomen taloudesta ja kehittämisestä ylipäätään. Hän saattoi toimia paremmin myös itselleen tärkeän kielikysymyksen edistämiseksi.

Keisari Aleksanteri II:n vieraillessa Hämeenlinnassa vuonna 1863 Snellman teki omien sanojensa mukaan ”harppauksen kieliasian jouduttamiseksi”. Hän sai keisarin allekirjoittamaan **kieliasetuksen** vuonna 1863. Suomi julistettiin tasaveroiseksi ruotsin kielen rinnalla ”kaikessa joka välittömästi koskee varsinaista suomalaista väestöä.” Suomenkielinen henkilö saattoi kieliasetuksen ansiosta asioida oikeudessa ja virastoissa ja saada tarvitsemansa palvelun omalla äidinkielellään. Asetuksen voimaantuloajaksi säädettiin 20 vuotta. Ruotsinkielisen väestön vastahakoisuuden takia asetus tuli todellisuudessa voimaan vasta 1902.

Valtiopäivät alkoivat 1860-luvulla kokoontua säännöllisesti, ja tämä johti ensimmäisten poliittisten puolueiden syntyyn. Kielikysymyksestä oli tullut tärkein kansaa jakava tekijä, ja ensimmäiset puolueet syntyivät ajamaan kieliryhmien etuja. Sekä suomen- että ruotsinkieliset ryhmittymät keskittyivät ajamaan ensisijassa kansallisia ja kielipoliittisia tavoitteitaan. Kielikysymys jakoi kansaa autonomian ajan lopulle asti, ja siihen liittyvää keskustelua käytiin ankarasti paitsi valtiopäivillä myös sanomalehtien sivuilla.

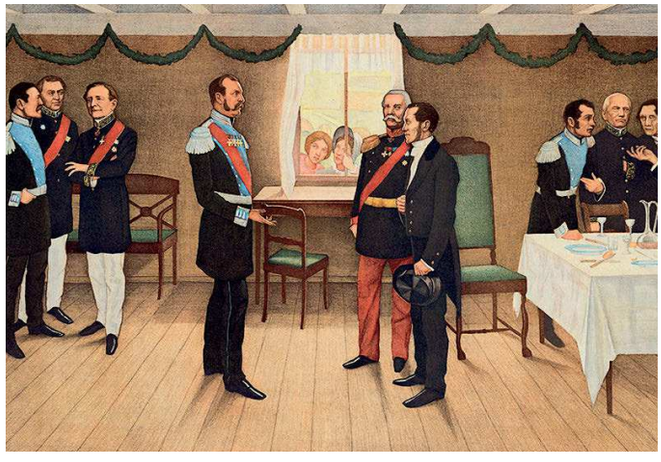

Liberalismin tuulet puhalsivat Aleksanteri II:n kaudella sekä Venäjällä että Suomessa, joka oli sopiva ”näyteikkuna länteen”. Suomea kehittämällä voitiin torjua Venäjään kohdistunut arvostelu ”takapajuisena valtiona”. Snellman (keskellä oik.) tapasi Aleksanteri II:n Parolassa 1863, jossa keisari oli seuraamassa sotaharjoitusta.

HISTORIAPOLITIIKKA

Kielitaistelusta kaksikielisyyteen

Autonomian ajalla alkanut suomen kielen oikeuksien kehittäminen johti repivään **kielitaisteluun**, joka jakoi kansaa itsenäisyyden ajalle asti. Snellmanin ajatusten ympärille ryhmittyivät ne, jotka halusivat ajaa suomen kielen asemaa. Heitä kutsuttiin **fennomaaneiksi** eli suomenmielisiksi. Heillä oli kannatusta varsinkin talonpoikais- ja pappissäädyissä. Suomalaisuusaate herätti ruotsinkielisen sivistyneistön parissa vastareaktion. Ruotsinmielisten eli **svekomaanien** mielestä ruotsia puhuva sivistyneistö Suomessa oli kansallisuudeltaan ruotsalaista eikä sitä saanut vaatia luopumaan kielestään suomen hyväksi. Ruotsin kielen valta-asema tuli Suomessa säilyttää. Eräänlaista välimuotoa näiden ääripäiden välillä edustivat **liberaalit**. He kannattivat kaksikielistä Suomea, jossa saisi käyttää joko suomea tai ruotsia.

Kielitaistelusta tuli yksi keskeisistä politiikan jakolinjoista autonomian ajan loppuun asti. Politiikan ohella kielitaistelun vaikutukset näkyivät erityisesti koulutuksen ja kansansivistyksen kehittämisessä. Fennomaanit halusivat kasvattaa maahan suomenkielistä sivistyneistöä perustamalla suomenkielisiä oppikouluja. Monet näistä oppikouluista perustettiin yksityisin lahjoitusvaroin, ja ne olivat aluksi kaksikielisiä. Myös ruotsinkielisiä kouluja perustettiin, ja ruotsi säilyi vielä pitkään yläluokan enemmistön kielenä. Kaikki kieliriidan osapuolet perustivat myös omia sanomalehtiä aatteidensa äänitorveksi.

Suomen itsenäistyessä 1917 päätettiin, että maa pysyy kaksikielisenä ja perustuslaki turvaa suomen- ja ruotsinkielisten kansalaisten yhtäläiset oikeudet. Vähän kerrallaan suomenkielisen nousi samalle tasolle ruotsinkielisten kanssa, eikä kieli enää merkinnyt eroa sosiaaliryhmien välillä. Vaikka kieliryhmien välillä ei enää ole 1800-luvun tapaisia jännitteitä, nousevat 1800-luvun kielitaistelun ajoilta periytyvät perustelut yhä silloin tällöin esiin esimerkiksi keskustelussa koulujen pakollisesta kieltenopetuksesta.

TEHTÄVÄT

1. **Miksi nationalismi sai Suomessa kansallisromanttisen luonteen ja poliittinen nationalismi jäi vähemmälle?**
2. **Miten Runebergin ja Snellmanin näkemykset suomen kielen asemasta poikkesivat toisistaan?**
3. **Arvioi *Kalevalan* ja *Vänrikki Stoolin tarinoiden* merkitystä suomalaiselle kulttuurille ja suomalaisen identiteetin rakentajana.**
4. **Miksi Aleksanteri II suhtautui myötämielisesti Suomen kehittämiseen omalla hallituskaudellaan? Laadi syistä luettelo tai käsitekartta.**
5. **Millaista puoluetoimintaa kielitaistelu synnytti Suomessa 1860-luvun aikana?**

17.
Suomen varhaishistorian perintö

Ruotsin itämaasta Suomeksi

Suomi oli 1800-luvun puoliväliin mennessä kehittynyt omaksi hallintoalueekseen. Se ei enää ollut yksinomaan eri valtakuntien välillä oleva kiistelty rajamaa. Poliittisen kehityksen myötä Suomeen oli alkanut syntyä myös omaa kansallista kulttuuria ja orastava kansallinen identiteetti – käsitys suomalaisuudesta.

Monessa suhteessa Suomen kehitys oli 1860-luvun alussa alkutekijöissään. Säätyjako oli edelleen voimissaan, ja maa oli eurooppalaisittain köyhä ja maatalousvaltainen. Suomen kehitys itsenäiseksi valtioksi ja suhteellisen vauraaksi ja tasa-arvoiseksi yhteiskunnaksi vauhdittui vasta 1800-luvun loppupuoliskolla.

Teollistuminen ja kansalaisten poliittinen aktivoituminen ovat osa autonomian lopulta alkanutta **modernisaatiota.** Sen myötä Suomesta pyyhittiin vähitellen pois sääty-yhteiskunnan raja-aidat ja luotiin pohja tulevalle vaurastumiselle. Voidaan perustellusti sanoa, että viimeisten 150 vuoden mullistukset ovat Suomessa olleet nopeampia kuin koskaan aikaisemmin.

Nopeakaan kehitys ei kuitenkaan ole kokonaan häivyttänyt sitä perintöä, jonka Suomi on saanut 600 vuoden yhteisestä historiasta Ruotsin kanssa. Myös autonomian alussa syntynyt yhteys Venäjään on vaikuttanut monin tavoin nyky-Suomeen.

Ruotsin ajan perintö

Ruotsin ajan näkyvin perintö, kaksikielisyys, on perua jo esihistoriallisen ajan lopulta. Ruotsia puhuu tänä päivänä äidinkielenään noin 5 prosenttia suomalaisista. Varsinkin Ahvenanmaalla, länsirannikolla ja pääkaupunkiseudulla ruotsin kielen ja ruotsinkielisen kulttuurin asema on edelleen vahva.

Yhteisestä historiasta Ruotsin kanssa muistuttavat linnat, linnoitukset ja kirkot, joista monet rakennettiin jo keskiajalla. Lukuisat kaupungit ovat Ruotsin kruunun perustamia, ja monissa niistä on esimerkiksi Kuninkaankatu muistuttamassa kaupungin syntyvaiheista.

Ruotsista omaksuttu nelisäätyinen yhteiskunta pysyi lähes ennallaan 1800-luvun ajan aina teollistumiskauteen asti. Muualla Euroopassa kansalaiset jakautuivat yleensä kolmeen säätyyn, mutta Ruotsissa talonpojat olivat oma, vapaa säätynsä, jota ei koskaan alistettu maaorjuuteen. Talonpoikien itsenäinen maanomistus ja osallistuminen valtiopäiville antoi Suomelle mahdollisuuden kehittyä monia naapuri-

HISTORIA NYKYAJASSA

Suomen Lucia on valittu jo 60 vuoden ajan. Lucia-juhla tuo valoa vuoden pimeimpään aikaan joulukuussa. Lucia-juhlat ja kulkueet ovat levinneet ruotsinkielisiltä seuduilta sisämaan suomenkielisillekin alueille. Lucia-neidon pukuun kuuluvan punaisen vyönauhan sanotaan symboloivan Lucian marttyyrikuolemaa.

Lucia-legendasta juhlituksi valon tuojaksi

Vaikka pyhimysten palvonta loppui vähitellen reformaation seurauksena, jotain pyhimyskultista on jäänyt jäljelle – valon (lat. Lux) tuoja Lucia. Lucia (282–304) oli varhainen marttyyripyhimys, jota palvottiin Sisiliassa pyhimyksenä jo 400-luvulla. Legendan mukaan Lucia oli kristitty, vaikka kristinusko oli Rooman valtakunnassa kiellettyä. Mustasukkainen sulhanen ilmiantoi Lucian viranomaisille, ja Lucia joutui oikeuden eteen, jossa Lucia todettiin syylliseksi ja tuomittiin pakotettavaksi prostituutioon. Tällöin Pyhä Henki täytti Lucian, ja hän muuttui niin painavaksi, että häntä ei pystytty miesvoimin siirtämään. Vaikka apuun tuotiin vetohärkiäkin, Lucia pysyi järkähtämättä paikoillaan. Kun häntä ei saatu siirrettyä, hänet kertomuksen mukaan päätettiin polttaa. Lucian ympärille rakennettiin rovio, ja häntä valeltiin palavalla piellä ja kiehuvalla öljyllä. Tuli ei kuitenkaan pystynyt vahingoittamaan Pyhän Hengen täyttämää Luciaa. Lopulta hänet surmattiin iskemällä tikari hänen kurkkunsa läpi.

Myöhemmin syntynyt legenda kertoo, että eräs nuorukainen, joka ei ollut kristitty, taivutteli Luciaa kanssaan naimisiin, koska oli rakastunut tämän kauniisiin silmiin. Kun ahdistelu ei näyttänyt päättyvän, Lucia repi silmät päästään ja lähetytti ne tarjottimella nuorukaiselle. Kun Neitsyt Maria näki Lucian vahvan uskon, hän antoi Lucialle uudet, entistä kauniimmat silmät. Kerrotaan, että nuorukainen puolestaan järkyttyi tapahtuneesta ja kääntyi kristinuskoon. Tästä syystä Lucia on sokeiden ja näkövammaisten pyhimys.

Keskiajalla Lucia-kultti levisi vähitellen Pohjoismaihin. Suomessa varhaisin maininta Lucian päivästä on 1330-luvulta, ja keskiaikaisen kalenterin mukaan talvipäivän seisaus eli vuoden lyhyin päivä osui Lucian juhlapäivälle 13.12. Luciaan liittyvä rikas kansanperinne, johon nykyinen juhlinta pohjautuu, on muodostunut Skandinaviassa vähitellen 1600–1700-luvuilta alkaen. Mainintoja on erityisesti Ruotsista. Osittain taustalla ovat olleet saksalaiset joulutavat, joita levisi runsaasti Pohjoismaihin juuri tuolloin. Luciassa on nähty yhteneväisyyttä saksalaiseen Kristus-lapsen traditioon, jossa lapsi esitettiin valkoisiin puettuna ja valoa tuoden, joskus kynttilä pään päällä. Ruotsista Lucia-perinne levisi Suomeen 1800-luvun lopulla.

Suomi on virallisesti kaksikielinen maa. Noin viisi prosenttia suomalaisista puhuu äidinkielenään ruotsia. Ruotsin kielen virallinen asema on vahvin Ahvenanmaalla, länsirannikolla ja pääkaupunkiseudulla. Monet katujen ja kaupunkien nimet muistuttavat paitsi kaksikielisyydestä myös yhteisestä historiasta Ruotsin kanssa.

maita nopeammin tasa-arvoiseksi kansalaisyhteiskunnaksi.

Ruotsin vaikutus hallintoon ja oikeusjärjestykseen on ollut merkittävä. Vuoden 1734 laista tuli Suomen nykyisen lainsäädännön perusta. Suomen hallinto ja oikeuslaitos syntyivät Ruotsin esikuvien pohjalta. Kustavilainen hallitusmuoto 1700-luvulta vaikutti Suomessa itse asiassa pidempään kuin Ruotsissa.

Monet kulttuurilliset virtaukset ja uutuudet levisivät Suomeen lännestä. Suomen länsiosien liittäminen Ruotsiin keskiajalla merkitsi läntisen uskonnon ja kulttuurin juurtumista Suomeen. Suomalaiset omaksuivat katolisen yhtenäiskulttuurin, joka vallitsi 1500-luvulle saakka. Kun reformaation aika koitti, uskonpuhdistus toteutettiin myös Suomessa, ja sen myötä Suomi sai jo varhain oman kirjakielen ja kansanopetuksen perinteet.

Autonomian ajan perintö

Suomen sodan jälkeen Suomi kehittyi eri suuntaan kuin emämaa. Autonomian suojissa Suomessa pääsi kehittymään oma kansallinen identiteetti. Sen lähtökohtana olivat paitsi oma kieli ja kehittyvä kansallinen kulttuuri myös autonomian ajan instituutiot, jotka yhdistivät suomalaisia. Esi-

merkiksi omasta laista ja sen noudattamisesta tuli suomalaisille keskeinen kansallisen yhtenäisyyden rakennuspuu.

Autonomian synty mahdollisti sen, että Suomeen jäivät voimaan Ruotsista perityt lait ja hallinto, jotka olivat Venäjän samanaikaisia järjestelmiä uudenaikaisempia. Niitä pidettiin Suomessa voimassa pidempään kuin Ruotsissa, jossa 1800-luku oli nopeiden yhteiskunnallisten uudistusten aikaa. Hallintoon ja lainsäädäntöön tuli myös jonkin verran vaikutteita Venäjän itsevaltaisesta ja byrokraattisesta järjestelmästä. Voidaan perustellusti sanoa, että Suomen valtio on syntynyt ruotsalaiselta pohjalta Venäjän vaikutuspiirissä.

Suomen ja suomalaisuuden kehitys ei saanut lopullista muotoaan autonomian ajalla. Suomalaisuutta on määritelty yhä uudelleen Snellmanin ajoista alkaen. Ennen itsenäisyyden aikaa suomen- ja ruotsinkielisen väestön näkemykset suomalaisuudesta saattoivat vielä erota huomattavasti. Vasta itsenäisyyden ajalla alettiin tunnustaa saamelais- ja romanivähemmistöjen kulttuurit ja niiden osuus suomalaisuudessa. Tänä päivänä keskustelua käydään maahanmuuttajien asemasta ja identiteetistä Suomessa. Yli 10 000 vuotta sitten alkanut väestö- ja kulttuurikehitys Suomen alueella jatkuu edelleen.

TEHTÄVÄT

1. **Miten Ruotsin vallan aika näkyy tämän päivän Suomessa**

a) uskonnossa
b) lainsäädännössä
c) käsityksissä yksilön oikeuksista ja vapauksista?

2. **Laadi kokoava aikajana Ruotsin ajan tärkeimmistä käännekohdista Suomen kannalta.**

3. **Miksi voidaan väittää, että Venäjän vallan ajalla 1809–1917 oli Suomen kehitykselle myös varjopuolensa?**

4. **Ota selvää, miten yhtäältä Ruotsin, toisaalta Venäjän perintö näkyy kotiseudullasi esimerkiksi seuraavien asioiden suhteen:**

a) kieli
b) kaupungin ja katujen nimet
c) rakennusten historia ja tyyli.

1. Lue oheinen Aleksanteri I:n antama hallitsijanvakuutus ja pohdi:

a) Millaisia lupauksia keisari antoi Suomen säädyille Porvoossa?
b) Miten eri säädyissä reagoitiin keisarin vakuutukseen?
c) Millaiset seikat vaikuttivat Aleksanterin päätökseen antaa Suomelle autonominen erikoisasema?

Me Alexander I
Jumalan Armosta
Kejsari ja Itsevaltias yli koko Ryssänmaan
etc. etc. etc.
Suuri Ruhtinas Suomen maasa
etc. etc.

Teemme tiettäwäxi: Että sitte kuin ME Sen Korkeimman edeskatzomisesta olemma ottaneet Suuren Ruhtinan-maan Suomen hallituxemme ala, olemma ME tämän kautta tahtoneet wahwistaa ja kiinittää Maasa olewan Christillisen Opin ja perustuslait niin myös niitä wapauxia ja oikeuxia, kuin kukin Sääty nimitetysä Suurasa Ruhtinan-maasa erinomattain, ja kaikki sen Asuwaiset yhteisesti, niin ylhäiset kuin alhaiset tähän saakka Constitutionin eli säättämisen jälkeen owat nautineet: Lupaamme myös pitää kaikkia niitä etuja ja asetuxia wahwana ja järkähtämättömänä heidän täydellisesä woimasansa. Suuremmaxi wisseydexi olemma ME tämän Wakutus-Kirjan MEIDÄN omalla kädellämme ala kirjoittaneet. Annettu Bårgåsa sinä 15. (27.) päiwänä Maalis-Kuusa 1809.

Pääkirja on korkiammasti omalla kädellä alakirjoitettu.
ALEXANDER

Että tämä on meidän kieleemme oikein käätty, wahwistaa Armollisimman käskyn jälkeen Rob. H Rehbinder
Palvelusta tekewä H. M. Kejsarin tykönä Suomen Asioisa.

2. Tutki oheista diagrammia ja pohdi, miten ja mitkä tekijät selittävät Suomen väkiluvun vaihtelua 1700–1850.

Suomen väkiluku 1700–1850

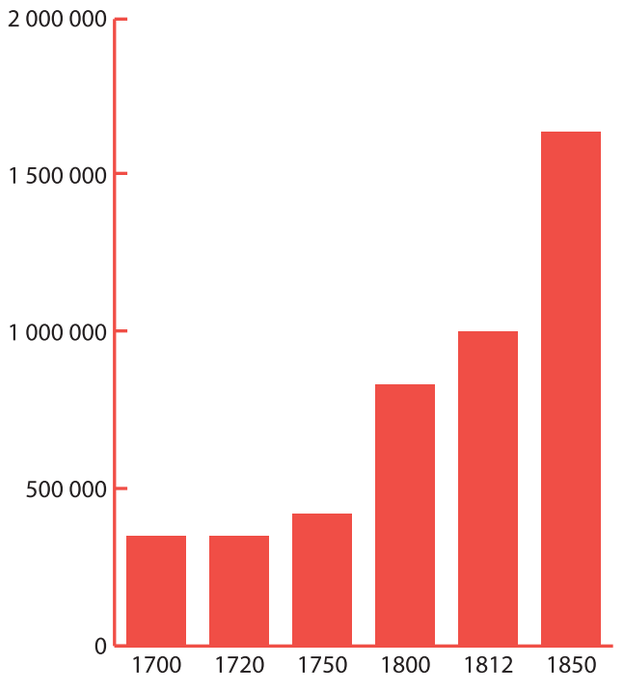

Lähde: Tilastokeskus

KERTAUS

- **Suomi joutui kansainvälisen politiikan pelinappulaksi 1800-luvun alussa.**
- **Suomen sota ja Haminan rauha 1809 päättivät yhteisen historian Ruotsin kanssa.**
- **Porvoon maapäivillä 1809 Suomelle annettiin autonomia eli sisäinen itsenäisyys.**
- **Suomea hallittiin suuriruhtinaskuntana Ruotsin vallan aikaisten lakien mukaan.**
- **Helsingistä tuli uusi pääkaupunki vuonna 1812 keisarin päätöksellä.**
- **Valtiopäivätoiminta oli lamassa yli 50 vuotta Venäjällä vallinneen taantumuksen vuoksi.**
- **Suurin osa suomalaisista asui maaseudulla ja oli niin sanottua tilatonta väkeä.**
- **Aleksanteri II:n kaudella Suomea kehitettiin monipuolisesti ja valtiopäivätoiminta alkoi vakiintua.**
- **Nationalismi sai Suomessa kansallisromantiikan luonteen, ja suomen kielen asema koheni vuoden 1863 kieliasetuksella.**

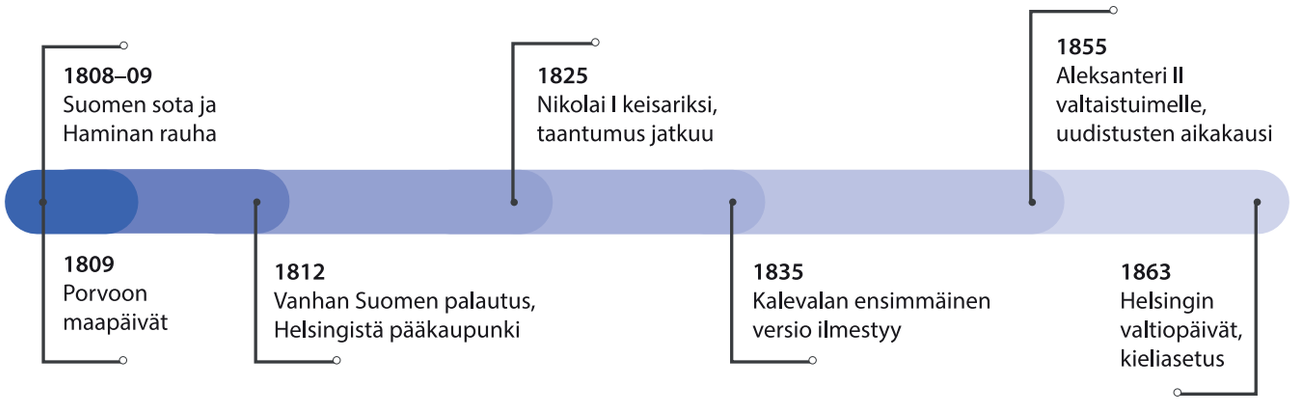

aatelisto
etuoikeutettu sääty, jonka oikeudet, esimerkiksi verovapaus, periytyivät suvussa; keskiajalla säätyyn saattoi nousta myös erityisistä ansioista, esimerkiksi sotapalvelusta vastaan. Ks. maallinen rälssi. 42

absolutismi
hallitsijan rajoittamaton yksinvalta. 91

agraariyhteiskunta
pääosin maatalouteen pohjautuva yhteiskuntamuoto; taloudellinen tuotanto on pääosin alkutuotantoa ja väestön pääosa asuu maaseudulla. 169

ammattikuntalaitos
useimmissa Euroopan maissa 1800-luvulle saakka voimassa ollut järjestelmä, jonka mukaan varsinkin käsityöammatteja saivat harjoittaa vain tietyn ammatin harjoittajien virallisen yhdistyksen jäsenet. 164

Anjalan liitto
Ruotsin armeijan upseerien mielenilmaus kuningasta vastaan Kustaan sodan aikana vuonna 1788. Upseerit tuomitsivat Ruotsin sotatoimet laittomiksi ja pyysivät Venäjää suostumaan rauhaan. 145

aristokratia
ylimystö, ylhäisaatelisto. Aristokratian jäseniä kutsutaan aristokraateiksi. 98

arkkiveisu
irtonaiselle arkille painettu laulu, joka sisälsi hengellisiä opetuksia tai uutisia merkittävistä tapahtumista. 109

Aurora-seura
Turussa 1770-luvulla vaikuttanut salaseura, jonka perustivat Turun akatemian oppineet. Seura pyrki edistämään suomalaista kulttuuria ja julkaisi mm. ensimmäisiä suomalaisia sanomalehtiä. 135

autonomia
tietyn alueen oikeus sisäiseen itsehallintoon ilman täyttä valtiollista itsenäisyyttä. 10, 158

barokki
taidesuuntaus 1600- ja 1700-luvuilla. Tyypillistä yksinvaltiuden ja kirkon vallan korostaminen, mahtailevuus, koristeellisuus ja jyhkeys. 98

empire
uusklassinen arkkitehtuurin tyylisuunta, jonka esikuvat ovat antiikissa; esim. Helsingin empire-keskusta, jonka Engel suunnitteli 1800-luvun alussa. 161

ensimmäinen ristiretki
legendojen mukaan kuningas Eerikin ja piispa Henrikin n. 1155 Lounais-Suomeen tekemä käännytys- ja valloitusretki. Historiallisuus ja ajoitus on kyseenalaistettu. 32

esikeraaminen
kulttuuri, jonka piirissä ei osattu valmistaa keramiikkaa eli poltettuja saviastioita. Suomen esihistoriallisista kulttuureista Suomusjärven kulttuuri oli esikeraaminen.

fennofilia
1600–1700-luvun oppineiden edustama suuntaus, joka ihannoi Suomen kulttuuria ja historiaa. 109

fennomania
suomenmielisyys. Fennomaanit vaativat suomen kielen aseman parantamista. Nimitys tuli käyttöön ns. kielitaistelun aikana Suomessa. 179

fysiokratia
talousopillinen suuntaus 1700-luvulta. Fysiokraatit uskoivat, että kansojen vauraus perustui ennen kaikkea maatalouteen. 132

hallitsijanvakuutus
Keisari Aleksanteri I:n antama vakuutus Suomen säädyille Porvoon maapäivillä 1809. 184

Haminan rauha
Suomen sodan päättänyt rauha, joka solmittiin syyskuussa 1809. Rauhassa Ruotsi luovutti Venäjälle itäiset maakuntansa, joista muodostettiin autonominen Suomen suuriruhtinaskunta. 155

hansaliitto
pohjoissaksalaisten kaupunkien verkosto, joka hallitsi kauppaa Itämerellä ja Pohjois-Euroopassa keskiajalta 1500-luvulle saakka. 58

hattujen sota
Ruotsin vuosina 1741–1743 käymä sota Venäjää vastaan. Epäonninen sota johti pikkuvihaan ja Turun rauhaan. 123

hatut
1700-luvun säätyvallan aikana myssyjen vastapuolue, joka ajoi hyökkäävämpää ulkopolitiikkaa. 121

hengellinen rälssi
kirkon ja papiston oikeus verovapauteen keskiajalla. Käytetään myös nimityksenä papistosta etuoikeutettuna säätynä. 42

herätysliike
kirkon sisälle 1700-luvulta alkaen syntyneitä liikkeitä, joiden jäsenet korostivat henkilökohtaista uskonkokemusta. Varsinkin 1800-luvulla herätysliikkeistä tuli suuria kansanliikkeitä. 136

holhoojahallitus
ylhäisaatelisista koostunut neuvosto, joka käytti valtaa hallitsijan ollessa alaikäinen. Ruotsissa holhoojahallituksia oli mm. 1600-luvulla, kuningatar Kristiinan ja Kaarle XI:n lapsuudessa. 91

hyödyn aikakausi
1700-luvusta käytetty nimitys, joka korostaa, että tuolloin valtakuntaa ja sen taloutta pyrittiin kehittämään tieteiden ja uuden tiedon avulla. Vrt. valistus. 128

idäntie
viikinkien matkoillaan käyttämät reitit, jotka veivät Suomenlahdelta nykyisen Venäjän alueelle, Mustallemerelle ja Kaspianmerelle. 19

Inkerinmaa
Luoteis-Venäjällä sijaitseva historiallinen alue nykyisen Pietarin kaupungin ympäristössä. 85

isojako
vuonna 1757 aloitettu maanjakouudistus, jonka mukaan pellot piti jakaa talojen kesken niin, että kukin talo saisi mahdollisimman yhtenäisen peltoalan. Samalla aiemmin yhteiskäytössä olleet niityt ja metsät jaettiin talojen ja kruunun kesken. 132

iso reduktio
Kaarle XI:n v. 1680 käynnistämä laaja aateliston läänitysten palauttaminen kruunun hallintaan. Koski kaikkia "uusia" eli 1600-luvulla annettuja läänityksiä ja aatelisarvoja. Yli puolet aateliston läänityksistä siirtyi takaisin kruunun hallintaan. Ks. myös reduktio. 93

isoviha
suureen Pohjan sotaan liittynyt venäläismiehitys Suomessa vuosina 1714–1721. 116

itämaa
Keskiaikainen nimitys Ruotsin valtakunnan Pohjanlahden itäpuolisille alueille eli Suomelle. 8, 34

itämerensuomalaiset kielet
suomalais-ugrilaisten kielten haara, johon kuuluvat mm. suomi ja viro. 13

kaksivuoroviljely
keskiajalla käytössä ollut maanviljelymenetelmä, jossa peltoja viljeltiin joka toinen vuosi; joka toinen vuosi ne jätettiin viljelemättä, lepäämään kesantona. 45

Kalevala
Elias Lönnrotin kokoama kansalliseepos, joka ilmestyi ensi kerran vuonna 1835. 172

Kalmarin unioni
Pohjoismaiden valtioliitto 1397–1523. Unioniin kuuluivat Ruotsin valtakunta (ja sen osana Suomi), Tanska sekä Norja (ja sen osana Islanti ja Grönlanti). 60

kamari
kuningas Kustaan Vaasan ajoista 1500-luvulta lähtien kamari oli valtakunnan raha-asioita hoitava keskushallinnon virasto. Vrt. kanslia. 89

kampakeramiikka
Kivikaudelle tyypillinen saviastioiden koristelutapa (noin 5200-3200 eaa.), jonka mukaisesti on myös puhuttu kampakeraamisesta kulttuurista. Kampakeraamiset saviastiat olivat usein suuria ja suippokärkisiä, ja niihin oli paineltu koristelukuviota, joka muistuttaa kamman jättämää jälkeä. 16

kanoninen oikeus
Katolisen kirkon kirkko-oikeus, kirkon ja sen jäsenten toimintaa sääntelevät oikeussäännöt. Kanoninen oikeus antoi ohjeita mm. avioliitosta ja kristillisistä toimituksista. Rikoksiin syyllistyneet papit tuli tuomita kirkon oman oikeuden mukaan, ei maallisessa tuomioistuimessa. 39

kansleri
kanslian johtajana toiminut virkamies. Tehtävä oli valtakunnan merkittävimpiä, ja kansleri oli yleensä maan mahtavimpia aatelismiehiä. 87

kanslia
kuningas Kustaan ajoista 1500-luvulta lähtien kanslia oli valtakunnan hallintoasioita hoitava keskushallinnon virasto. Vrt. kamari. 56, 68

karoliininen aika
itsevaltaisten Kaarle-kuninkaiden valtakausista käytetty nimitys. 94

kaskiviljely
viljelytekniikka, jossa peltoa raivataan metsää kaatamalla ja polttamalla eli kaskeamalla. 19

kaupunginvouti
virkamies, joka edusti valtionhallintoa ja hallitsijan valtaa kaupungeissa. Tehtävät vaihtelivat eri aikoina, mutta ne liittyivät usein verotukseen, rangaistusten toimeenpanoon ja ulosottoihin. 57

kenraalikuvernööri
koko Suomen alueen ylin virkamies, joka oli maaherrojen yläpuolella. Suurvalta-ajalla kenraalikuvernöörejä nimitettiin ajoittain Suomen alueen kehittämiseksi. Autonomian ajalla arvonimi kuului keisarin ylimmälle edustajalle Suomessa. 92

kerjäläisveljestöt
Italiassa 1200-luvulla syntyneet hengelliset veljestöt, joiden jäsenet saarnasivat kansan parissa ja ansaitsivat elantonsa kerjäten. Dominikaanit ja fransiskaanit. 51

keskushallinto
suoraan senaatin alainen valtionhallinto autonomian aikana. Myöhemmin siitä kehittyi itsenäisen Suomen valtionhallinto. 688, 89, 159

kieliasetus
Snellmanin ajama vuonna 1863 voimaan tullut asetus teki suomen kielestä tasaveroisen ruotsin kanssa 20 vuoden siirtymäajalla. 178

kielitaistelu
autonomian aikana 1860–70-luvuilla käyty kamppailu suomenkielisten ja

ja ruotsinkielisten välillä maan kielioloista. 175

kihlakunta
hallintoalue, joka muodostui useista pitäjistä mutta oli lääniä pienempi yksikkö. Ne toimivat esimerkiksi talonpoikaissäädyn vaalipiireinä ja kruununvoutien hallintoalueina. 89

kilta
kaupungin rikkaiden ja vaikutusvaltaisten asukkaiden yhteenliittymiä. 58

kinkerit
lukukinkerit tai lukuset, kirkon järjestämiä paikallisia kristinopin kuulustelutilaisuuksia, joissa tarkistettiin myös luku- ja kirjoitustaitoa. 100

kirkonkirjat
seurakuntien ylläpitämät väestöluettelot, joihin koottiin tiedot syntyneistä ja kuolleista. Niihin merkittiin myös tiedot seurakuntalaisten kristinopin taidoista. 100

kollegio
1600-luvulla Ruotsiin perustettuja keskusvirastoja, jotka käsittelivät eri hallinnonalojen kysymyksiä. Kollegioita oli aluksi viisi: kanslia-, kamari-, sota- ja amiraliteettikollegiot ja Svean hovioikeus. Myöhemmin kollegioiden ja hovioikeuksien määrää lisättiin. 89

kolmas ristiretki
Ruotsin marski Tyrgils Knuutinpojan järjestämä sotaretki Karjalaan 1293. 34

30-vuotinen sota
Saksassa vuosina 1618–1648 käyty sisällissota katolisen keisarin ja protestanttisten ruhtinaiden välillä. Monet naapurimaat osallistuivat sotaan, mm. Ruotsi vuodesta 1630 alkaen. 85

kolmisäätyoppi
yleiseurooppalainen yhteiskuntafilosofinen ajattelutapa, jonka mukaan jokaisella säädyllä oli omat tehtävänsä yhteiskunnassa, aatelilla sotilaallinen ja poliittinen, papistolla hengellinen ja rahvaalla taloudellinen. 96

kreivin aika
hyvää aikaa tarkoittava sanonta, joka viittasi alun perin kreivi Per Brahen hallintoaikaan Suomen kenraalikuvernöörinä vuosina 1637–1640 ja 1648–1654. 92

Krimin sota
vuosina 1854–56 Venäjän ja Turkin välinen sota, johon myös Iso-Britannia ja Ranska osallistuivat Turkin rinnalla. Tunnetaan Suomessa myös nimellä Oolannin sota. 167

kronikka
aikakirja, johon on kirjattu historiallisia tapahtumia aikajärjestykseen. 24

kruununtilallinen
talonpoika, jonka suku oli verorästien vuoksi menettänyt perintötilallisen oikeudet, vaikka usein jatkoikin tilanhoitoa entiseen tapaan.

kuninkaankartano
Kustaan Vaasan 1500-luvulla perustamia, kruunun omistamia kartanoita, joiden oli määrä tuottaa ruokaa ja vaatteita kruunun palvelijoiden ja sotajoukkojen käyttöön sekä toimia mallitiloina. 68

kustavilainen aika
Kustaa III:n vallankaappauksesta 1772 vuoteen 1809 kestänyt ajanjakso. 140

kustavilainen tyyli
uusklassismin Ruotsissa saama nimitys. Kustavilaiselle tyylille olivat ominaisia vaaleat värit ja pelkistetyt muodot. 143

kymmenykset
kirkollisvero, joka oli kymmenesosa sadosta. Kymmenykset jaettiin piispan, seurakuntapapin ja seurakunnan kesken. 40

kymnaasi
lukiota vastaava koulu 1600-luvun koulujärjestelmässä, valmisti lahjakkaita oppilaita yliopisto-opintoihin. 102

lahjoitusmaat
Vanhan Suomen alueella sijainneita läänityksiä, joita Venäjän hallitsija myönsi venäläisille ja baltiansaksalaisille aatelismiehille. Lahjoitusmailla asuvien talonpoikien asema alkoi paikoin muistuttaa maaorjuutta. 156

lampuoti
vuokraviljelijä (ruots. landbonde), joka viljeli aatelisten ja kirkon peltoja vuokraa vastaan. 45

lappalainen
nimitys, jota käytettiin maanviljelysalueiden ulkopuolella asuneesta, liikkuvaa pyyntielinkeinoa harjoittaneesta väestöstä. Nimitys on usein liitetty saamelaisiin, vaikka yhteys ei ole selvä. 20

Lauantaiseura
yliopisto-opiskelijoiden keskuudessa 1830-luvulla virinnyt vapaamuotoinen keskustelufoorumi, jossa käsiteltiin ajankohtaisia yhteiskunnallisia kysymyksiä. 174

liberalismi
vapaata kaupankäyntiä ja yksilönvapauksia korostava aate. 128

Liikkalan nootti
seitsemän korkea-arvoisen ruotsalaisupseerin kirje Venäjän keisarinna Katariina Suurelle Kustaan sodan aikaan 1788. Kirjeessä upseerit tuomitsivat Ruotsin sotatoimet laittomiksi ja pyysivät keisarinnaa suostumaan rauhaan. 145

Liivinmaa
historiallinen alue, joka käsitti nykyisen Etelä-Viron ja Pohjois-Latvian.

linnaleiri
sotajoukkojen muonitusjärjestely, jossa sotilaat majoitettiin maatiloille talonpoikien ylläpidettäviksi. Linnaleiri herätti talonpojissa katkeruutta sotilaiden raa'asta käytöksestä johtuen. 74

linnalääni
keskiaikainen hallintoalue, jonka keskuksena oli hallintolinna. Kuninkaan vouti tai aatelinen linnanpäällikkö huolehti linnaläänin verotuksesta, hallinnosta ja puolustuksesta kuninkaan nimissä. 35

lääni
hallintoalue, joka korvasi linnaläänit 1600-luvulla. Suomi oli 1600–1800-luvulla jaettu 5–8 lääniin, joita johtivat maaherrat. 35

läänitys
hallitsijan luovuttama maa-alue, jonka alueella läänityksen haltija sai kerätä verot itselleen. Vastineeksi hänen oli järjestettävä läänityksen puolustus ja hallinto. 36

maaherra
läänin ylin virkamies. 89

maakaupunki
menkantilismin ajan kaupunki, jolla ei ollut tapulioikeuksia. Maakaupungit saivat käydä kauppaa vain kotimaassa. 106

maallinen rälssi
oikeus verovapauteen vastineeksi asepalveluksesta. Käytettiin myös nimityksenä säädystä, jolla kyseinen oikeus keskiajalla oli, eli aatelistosta. 42

Maamiehen Ystävä
Snellmanin toimittama suomenkielinen sanomalehti, joka oli tarkoitettu tavalliselle rahvaalle. 177

Maamme-laulu
alun perin Vårt Land. Runebergin runo, johon Pacius säävelsi melodian. Ensiesitettiin ylioppilaiden Kukan päivän juhlassa toukokuussa 1848. 176

maattomat
ne yhteiskunnan jäsenet, jotka eivät omistaneet maata ja jotka jäivät näin perinteisen säätyjaon ulkopuolelle, esim. palvelusväki ja maatyöläiset. Ks. myös tilattomat. 64, 142

manifesti
julkinen periaatteiden ja aikomuksien ilmoitus, esimerkiksi hallitsijan antama julistus. 148

mannermaasulku
Napoleonin toimeenpanema taloussaarto, jolla pyrittiin estämään Isoa-Britanniaa käymästä kauppaa muun Euroopan kanssa. 152

merkantilismi
taloudellinen ajattelutapa, jonka mukaan maailmassa oli vain rajallinen määrä varallisuutta. Valtiot valvoivat tiukasti taloutta ja pyrkivät maksimoimaan tulonsa lisäämällä vientiä ja rajoittamalla tuontia. Merkantilismi oli vahvimmillaan 1600-luvulla ja 1700-luvun alkupuolella. 105, 126

metallurgia
taito jalostaa metalleja ja tehdä niistä esineitä. 18

ministerivaltiosihteeri
autonomisen Suomen edustaja keisarin hovissa Pietarissa. Esitteli Suomea koskevat asiat suoraan keisarille ilman venäläisiä välikäsiä. 159

modernisaatio
uudenaikaistuminen, nykyaikaistuminen. Yhteiskunnan muuttumista länsimaisen yhteiskunnan suuntaan. 180

myssyt
hyödyn aikakaudella rauhanomaista ulkopolitiikkaa kannattanut puolue. Vrt. hatut. 121

nationalismi
kansallisuusaate, erityisesti 1800-luvulla Euroopassa vaikuttanut aate, joka vaati kullekin kansalle oikeutta oman kansallisvaltion perustamiseen ja korosti oman kielen ja kulttuurin merkitystä. 174

nimismies
paikallisvirkamies, jonka hallintoalue oli pitäjä. Keskiajalla talonpoikien keskuudestaan valitsema luottamusmies, myöhemmin valtion nimittämä virkamies. 44

Novgorod
Novgorodin kaupungin ympärille rakentunut keskiaikainen valtio Luoteis- ja Pohjois-Venäjällä 1136–1478. 25

nuijasota
suomalaisten talonpoikien kapina aatelistoa ja sotaväkeä vastaan 1596–1597. Verisesti kukistettu kapina sai nimensä talonpoikien heikosta aseistuksesta. 74

nuorakeramiikka
Kivikaudelle tyypillinen saviastioiden koristelutapa (noin 2800–2300 eaa.), jossa savi on koristeltu nuorapainanteilla. Nuorakeraamiset löydöt ajoittuvat samaan aikaan vasarakirveskulttuurin kanssa. 16

Osmanien valtakunta
turkkilaisten hallitsema ja pääosin islaminuskoinen suurvalta 1300-luvulta 1900-luvulle. 115

panttiläänitys
läänitys, jonka kuningas antoi vakuudeksi aatelisilta tai porvareilta saamistaan rahalainoista. Kruunu

ei useinkaan pystynyt lunastamaan panttimaitaan takaisin.

papisto
hengellinen sääty, yksi neljästä valtiopäivillä edustetuista säädyistä. 42

parlamentarismi
hallitusjärjestelmä, jossa toimeenpanovallan (hallitus, valtaneuvosto tms.) tulee nauttia lainsäädäntöelimen (eduskunnan, valtiopäivien tms.) luottamusta. 120

patriarkaalinen
miesten tai isän hallitsema valtarakennelma, esim. perhe, yhteisö tai yhteiskunta (< latinan sana pater, isä). 104

pedagogio
1600-luvun koulujärjestelmään kuulunut kaksivuotinen opinahjo, lastenkoulu, jossa oppilaat saavuttivat luku-, kirjoitus- ja laskutaidon. 102

peltoviljely
erityisesti Länsi-Suomessa vallinnut peltoviljely tapahtui pitkään pienillä metsien keskellä sijaitsevilla tai joenuomia seurailevilla peltolaikuilla, joiden pinta-ala taloa kohden oli vähäinen. Vrt. kaskiviljely 20

perintökuninkuus
järjestelmä, jossa hallitsijan valta periytyy suvussa, historiallisesti yleensä isältä vanhimmalle pojalle. 67

perintötilallinen
oman maansa omistava talonpoika, jolla oli oikeus jättää maansa perinnöksi jälkeläisilleen. Vrt. lampuoti, kruununtilallinen. 96

personaaliunioni
liittouma, jossa kahdella tai useammalla itsenäisellä valtakunnalla on yhteinen hallitsija. 60

perustuslaillinen kausi
Aleksanteri II:n hallintokausi (1855–1881), joka merkitsi autonomian elpymistä, valtiopäivätoiminnan käynnistymistä yli 50 vuoden tauon jälkeen ja merkittäviä uudistuksia Venäjällä ja Suomessa. 167

perustuslaillinen monarkia
perustuslaeilla säädelty ja rajattu monarkin esim. kuninkaan valta. Vrt. absoluuttinen kuninkaanvalta. 167

pieni jääkausi
poikkeuksellisen kylmä ilmastojakso 1500–1700-lukujen Euroopassa. 104

pikkuviha
Suomen lyhytaikainen venäläismiehitys vuosina 1741–1743 käydyn hattujen sodan aikana. 123

pitäjänkokous
paikallishallinnon toimielin, jonka vastuulla olivat mm. köyhäinhoito ja muut koko pitäjää koskevat asiat. Talonpojat kokoontuivat pitäjänkokouksiin seurakunnan kirkkoherran toimiessa puheenjohtajana. Korvautui vuoden 1865 kuntauudistuksessa kunnanhallituksella ja -valtuustolla. 89

Pohjanlahden kauppapakko
merkantilistiseen talouspolitiikkaan 1600- ja 1700-luvuilla perustunut rajoitus, jonka mukaan Pohjanlahden rannikkokaupungeilla ei ollut lainkaan tapulioikeuksia. Niiden piti käydä kauppaa Turun tai yleisemmin Tukholman kanssa. Purettiin 1765, osin Anders Chydeniuksen ansiosta. 127

Pommerin sota
vuosina 1756–1762 käyty epäonninen sota, jossa Ruotsi oli mukana Preussin vastaisessa liittoumassa. Sodan merkittävimpänä seurauksena pidetään perunanviljelyn yleistymistä Ruotsin valtakunnassa. 132

pormestari
kaupungin ja raadin johtava henkilö, joka valittiin yleensä ylimmästä porvaristosta, raatimiesten joukosta. 57

porvaristo
keskiajalla syntynyt sääty, johon kuuluivat kaupunkien käsityöläiset ja kauppiaat. 42

Porvoon valtiopäivät
Suomen säätyjen edustajien kokous Porvoossa 1809. Säädyt vannoivat uskollisuudenvalan Venäjän keisarille, ja keisari puolestaan vakuutti Suomen olojen säilyvän ennallaan. Monet tutkijat suosivat nykyään nimitystä Porvoon maapäivät. 158

privilegio
jollekin säädylle tai yhteiskuntaluokalle myönnetty etuoikeus tai erioikeus. Esimerkiksi porvariston privilegioihin kuului oikeus kaupankäyntiin. Aateliston privilegioissa taattiin muun muassa verovapaus. 42

pronssikausi
esihistorian ajanjakso, jolle oli ominaista pronssiesineiden valmistustaito. Suomessa n. 1500–500 eaa. 19

puustelli
upseerin tai aliupseerin virkatalo. 93

Pähkinäsaaren rauha
ristiretkikauden vuonna 1323 päättänyt rauhansopimus Ruotsin ja Novgorodin välillä. 34

raati
kaupungin päättävä elin, jonka jäsenet eli raatimiehet oli valittu korkea-arvoisimpien porvarien joukosta. 57

rahvas
ruumiillista työtä tekevät yhteiskuntaluokat eli talonpojat, käsityöläiset, pikkukauppiaat ja säätyihin kuulumaton työväki. Vrt. säätyläiset. 137

rautakausi
esihistorian viimeinen ajanjakso, jolloin hallittiin rautaesineiden valmistus. Suomessa n. 500 eKr. –1150 jKr. Jatkui Itä-Suomessa 1300-luvulle asti. 19

reduktio
aateliston läänitysten palauttaminen kruunun hallintaan.

reformaatio
uskonpuhdistus, 1500-luvulla käynnistynyt uudistusliike, jonka seurauksena katolisesta kirkosta irrottautui useita protestanttisia kirkkokuntia. 66

renessanssi
1200- ja 1300-lukujen Italiassa syntynyt kulttuurivirtaus, jolle oli keskeistä antiikin kulttuurin ihailu ja yksilöllisyyden korostaminen. Saapui Ruotsiin 1500-luvulla. 80

ristiretkiaika, ristiretkikausi
ajanjakso, joka sijoittuu Suomessa esihistorian ja keskiajan taitekohtaan. Tarkka määritelmä riippuu siitä, tarkoitetaanko esihistoriallista rautakauden loppuvaihetta (1050–1150/1300) vai historiallista kautta, jolloin varsinaiset ristiretket tehtiin (1150–1323). 19

rokokoo
1700-luvun tyyli- ja taidesuuntaus, jolle oli tyypillistä keveys, koristeellisuus, sirous ja keimailu. 139

Ruotsin ja Norjan unioni
Ruotsi-Norjan personaaliunioni vuosina 1814–1905, jolloin mailla oli yhteinen hallitsija. Päättyi Norjan itsenäistymiseen vuonna 1905. 157

ruotu
1600-luvulla talonpoikaistalot jaettiin noin kymmenen talon yksiköihin, ruotuihin, joiden kunkin piti lähettää aina tarvittaessa yksi mies sotaväkeen. Myöhemmin järjestelmän korvasi ruotujakolaitos.

ruotujakolaitos
vakinainen asepalvelusjärjestelmä, joka korvasi sotaväenotot 1600-luvun lopulla. Ruodun muodosti 2–4 talonpoikaistaloa, joiden tuli ylläpitää yhtä ruotusotamiestä. Talot tarjosivat sotamiehelle ruototorpan, jota viljelemällä tämä saattoi elättää itsensä ja perheensä rauhan aikana. 93

ruukki
metallintuotantoon keskittynyt varhainen teollisuuslaitos ja sen ympärille muodostunut yhteisö. 106

rälssi
1200-luvulta lähtien myönnettiin verovapaus (ruots. frälse, suomeksi rälssi) miehille, jotka ryhtyivät ratsumiehiksi tai kustansivat ratsumiehen ja hevosen kuninkaan armeijaan. Keskiajalla kuka tahansa saattoi periaatteessa nousta maalliseen rälssiin, josta kehittyi vähitellen suljettu aatelissääty. Myös hengellinen rälssi eli papisto nautti verovapauksia. 42

Saima
Snellmanin v. 1844–1846 toimittama ruotsinkielinen säätyläisille tarkoitettu sanomalehti, joka joutui sensuurin hampaisiin kirjoitustensa takia ja lopulta lakkautettiin. 177

Saimaan kanava
Suomen merkittävin autonomian ajan kanavahanke, joka valmistui 1856 ja mohdollisti kaupankäynnin ja liikkumisen vesireittejä pitkin Viipuriin ja Pietariin saakka. 171

Saksalais-roomalainen keisarikunta
valtakunta, joka kattoi suurimman osan Keski-Euroopasta keskiajalta 1800-luvun alkuun asti. Keisarikunta koostui lukuisista pikkuruhtinaskunnista ja kaupungeista, joiden asioihin keisarilla oli vain rajoitettu vaikutusvalta. 84

samanismi
uskontoja, joissa samaanit pitävät yhteyttä henkimaailman ja kuolevaisten maailman välillä. 18

sarkajako
keskiajalta alkaen käytössä ollut maanjakotapa, jossa kylän yhteispellot oli jaettu talojen kesken kapeisiin palstoihin eli sarkoihin. Niiden lukumäärä vaihteli talon vauraiden mukaan. Ks. vainiopakko. 47

senaatti
autonomisen Suomen hallintoelin, nyk. hallitus, joka jakautui talous- ja oikeusosastoihin. Senaatin puheenjohtajana toimi kenraalikuvernööri, ja senaattorit olivat keisarin nimittämiä suomalaisia. 159

senaattori
autonomisen Suomen senaatin jäsen, vastaa nykyisin valtioneuvoston jäsentä eli ministeriä. Senaattorit olivat keisarin nimittämiä Suomen kansalaisia. 160

sensuuri
Tiedotusvälineiden (esim. lehdistön ja kirjallisuuden) sisällön ennakkotarkastaminen ja rajoittaminen. Kustavilaisen ajan painovapausasetus 1774 vähensi sensuuria Ruotsissa. Autonomian ajalla sensuuri tiukkeni, jolloin sanomalehtiä tarkistettiin ja jopa lakkautettiin. 166

Stolbovan rauha
Venäjän sodan vuonna 1617 päättänyt rauha, jota on usein pidetty Ruotsin suurvalta-ajan alkuna. Rauha turvasi Ruotsin valtakunnan itärajan ja sulki Venäjän kokonaan pois Itämereltä. 85

suomalais-ugrilaiset kielet
kieliperhe, joka on perinteisen käsityksen mukaan uralilaisten

kielten toinen päähaara. Mm. suomi, viro, saame ja unkari ovat suomalais-ugrilaisia kieliä. Vrt. indo-eurooppalaiset kielet. 10

Suomen sota
vuosina 1808–1809 käyty Venäjän ja Ruotsin välinen sota, jonka seurauksena Suomi liitettiin Venäjään. 153

Suomusjärven kulttuuri
Suomen varhaisin kivikautinen kulttuuri (n. 8200–5000 eKr.), nimetty tärkeän löytöpaikan mukaan. 16

suuret kuolonvuodet
nälkäkatastrofi, joka koetteli Suomea 1695–1697, kun huonot sadot seurasivat toisiaan. Yli 100 000 suomalaisen arvioidaan menehtyneen. 104

suuri Pohjan sota
vuosina 1700–1721 Ruotsin ja suuren vihollisliittoutuman välillä käyty sota, joka merkitsi Ruotsin suurvalta-ajan päättymistä. 94, 114

sääty
yhteiskuntaryhmä, jolla on tietyt oikeudet ja velvollisuudet. Ihmiset kuuluivat keskiajalta teollistumisen aikakaudelle asti syntyperänsä ja ammattinsa mukaisiin säätyihin, joita olivat aateli, papisto, porvaristo ja talonpojat.

säätykierto
ihmisten liikkuminen säädystä toiseen, esim. talonpoikaissäädystä papistoon. 164

säätyläiset
yhteiskunnan yläluokka, johon voitiin lukea aatelisto, papisto ja vauraat kauppiaat. Säätyläisiä yhdistivät korkea sivistys, ruumiillisen työn välttäminen ja usein ruotsin kieli. Vrt. rahvas. 137

säätyvallan aika
vuosista 1719–1772 käytetty nimitys, joka viittaa säätyjen vapauteen kuninkaan vallasta. Toinen käytetty nimitys on vapauden aika. 120

taantumus
vanhoillisuus, erityisesti Nikolai I:n hallintokaudella vallinnut vanhoillinen ilmapiiri, jolloin esim. valtiopäiviä ei kutsuttu lainkaan koolle ja yhteiskunnan kehitys pysähtyi. 166

talonpoikaispurjehdus
talonpoikien itse harjoittama kauppapurjehdus, jota hallitsija ja kaupungit yrittivät rajoittaa.

talonpojat
neljäs valtiopäivillä edustettuna ollut sääty eli maata viljelevät talonpojat, maanomistajat. 42

tapulikaupunki
merkantilismin ajan kaupunki, jolle oli myönnetty oikeus käydä ulkomaankauppaa. 106

tilaton väestö
se osa maaseudun väestöstä, joka ei omistanut maata tai kuulunut maanomistajaperheisiin. Tilattomia olivat mm. torpparit, lampuodit, rengit ja piiat. Vrt. myös maaton väestö. 97

Tilsitin sopimus
vuonna 1807 Ranskan ja Venäjän keisareiden välillä solmittu sopimus, jossa sovittiin Ruotsin taivuttamisesta mannermaasulkuun äärimmäisenä keinona Suomen miehittäminen. 152

toinen ristiretki
Birger-jaarlin johtama Hämeeseen suuntautunut valloitus- ja käännytysretki 1200-luvun puolivälissä. 33

triviaalikoulu
pedagogion ja kymnaasin väliin sijoittunut kouluaste 1600-luvulla. 102

Tukholman verilöyly
Tanskan kuningas Kristian II vangitsi petoksen avulla suuren osan Ruotsin ylimystöstä v. 1520 ja teloitti heidät Tukholman Suurtorilla. Tarkoituksena oli Kalmarin unionin vastustajien hiljentäminen. 66

tuoteplakaatti
vuonna 1724 julkaistu merkantilistiseen politiikkaan perustunut säädös, jonka mukaan Ruotsista sai viedä tavaraa ulkomaille vain kotimaisilla laivoilla. 127

Turun akatemia
Suomen ensimmäinen yliopisto, joka perustetiin vuonna 1640. Se siirrettiin 1828 Helsinkiin ja tunnetaan nykyään Helsingin yliopistona. 92

Turun rauha
hattujen sodan vuonna 1743 päättänyt rauha. Kymijoen itäpuolinen alue liitettiin Venäjään. 124

Turun romantiikka
yliopistomiesten keskuudessa virinnyt kansallismielinen virtaus, jonka johtavana hahmona oli dosentti ja sanomalehtimies A. I. Arwidsson. Korosti suomen kielen, kansanperinteen ja historian merkitystä. Muuttui yliopiston muuton myötä Helsingin romantiikaksi. 174

Täyssinän rauha
vuonna 1595 solmittu rauha, joka päätti 25 vuotta kestäneen sodan, ”pitkän vihan”. Täyssinän rauhassa Ruotsin ja Venäjän raja vedettiin Suomenlahdesta Jäämereen. 70, 73

uskonpuhdistus
aiemmin reformaatiosta käytetty nimitys. 78

Uudenkaupungin rauha
suuren Pohjan sodan päätteeksi vuonna 1721 Venäjän kanssa solmittu rauha. Ruotsi menetti suurvalta-asemansa ja laajoja alueita Karjalasta ja Liivinmaalta. 118

Uusi Ruotsi
Pohjois-Amerikan itärannikolle, Delaware-joen suistoon vuonna 1637 perustettu Ruotsin siirtokunta. 108

vainiopakko
maanviljelytapa, jossa sarkajako ja kylän yhteispellot pakottivat maanviljelijät viljelemään samaa kasvia ja tekemään peltotyöt yhtä aikaa. Ks. sarkajako. 132

valistunut itsevaltius
hallitusmuoto, jossa sivistynyt hallitsija käyttää valtaansa viisaasti ja ajaa koko kansan etua. 140

valistusajattelu
kriittinen 1700-luvun ajattelutapa, joka arvosti järkeä, tiedettä ja ihmisoikeuksia.

valtaneuvosto
Ruotsin hallitsijan ympärille 1200-luvulta lähtien kehittynyt neuvonantajien ryhmä. Siitä kehittyi 1600-luvulla virallinen hallintoelin, maan hallitus, jonka alaisina toimivat kollegiot. 35, 89

valtionhoitaja
henkilö, joka hoitaa hallitsijan tehtäviä tämän sijaisena. Kalmarin unionin aikana Ruotsiin valittiin usein valtionhoitaja, joka käytännössä toimi maan hallitsijana ja haastoi Tanskan hallitsijan oikeuden johtaa Ruotsia. 66

valtioyön aika
tunnetaan myös virkavaltaisuuden aikana, vuodet 1809–1863 jolloin valtiopäiviä ei kutsuttu kertaakaan koolle. 165

valtiopäivät
Ruotsin säätyjen kokoontuminen säätämään lakeja ja päättämään valtakuntaa koskevista asioista yhdessä hallitsijan kanssa. Valtiopäivien todellinen merkitys vaihteli aikojen kuluessa huomattavasti. Myös Porvoon 1809 maapäivistä käytetty nimitys. 35

valtiovaraintoimituskunnan päällikkö
nyk. lähinnä valtiovarainministeriä vastaava virka senaatissa. J. V. Snellman kutsuttiin virkaan vuonna 1863, ja hän vei rahauudistuksen loppuun. 178

Vanha Suomi
Ruotsin Venäjälle 1700-luvulla menettämät Suomen alueet eli Kymenlaakso, Viipurin seutu, Karjalan kannas ja Laatokan pohjoispuolinen Karjala. Alue liitettiin Suomen suuriruhtinaskuntaan vuonna 1812. 118

vapauden aika
vuosista 1719–1772 käytetty nimitys, joka viittaa säätyjen vapauteen kuninkaan vallasta. Toinen käytetty nimitys on säätyvallan aika. 120

varhaiskantasuomi
itämerensuomalaisten kielten ja saamelaiskielten yhteinen kantakieli. 13

varhaismerkantilismi
varsinaista merkantilismia ennakoiva ajattelutapa. Ks. merkantilismi. 68

vasarakirveskulttuuri
Suomen ja Pohjois-Euroopan esihistoriassa vaikuttanut esinekulttuuri, jolle ominaisia aseita olivat sulavalinjaiset, sileiksi hiotut kivikirveet. Tunnetaan myös nimellä nuorakeraaminen kulttuuri. 18

vastauskonpuhdistus
katolisen kirkon vastaisku uskonpuhdistukselle 1500-luvun lopulla. Kirkkoa uudistettiin ja protestantit pyrittiin käännyttämään katolilaisiksi. 79

Viapori
ruots. Sveaborg (”Ruotsin linnake”), Helsingin edustan saarille rakennettu puolustuslinnoitus, nyk. Suomenlinna. 124

viikinkiaika
Suomen esihistorian loppuvaiheen kausi (800–1050), jolloin viikinkien vaikutus näkyi myös suomalaisessa arkeologisessa aineistossa. 19

virkavaltaisuuden aika
tunnetaan myös valtioyön aikana, vuodet 1809–1863 jolloin valtiopäiviä ei kutsuttu kertaakaan koolle. 165

vouti
kuninkaan virkamiehestä käytetty nimitys. Voudin tehtäviin kuului muun muassa verojen kerääminen tai verotuksen valvonta. 35

voutihallinto
Kuningas Kustaan 1500-luvulla toteuttama uusi hallintomuoto, jossa paikalliset voudit keräsivät verot ja toimittivat ne suoraan Tukholman verokamariin. 66

Vänrikki Stoolin tarinat
J. L. Runebergin tunnetuin runoteos, joka kuvaa kansallisromanttiseen tyyliin Suomen sodan tapahtumia 1808–1809. Ilmestyi ruotsiksi kahdessa osassa vuosina 1848 ja 1860. 151, 156

Västeråsin valtiopäivät
Kustaa Vaasan 1527 Västeråsiin koolle kutsuma säätyjen kokous, jossa hyväksyttiin päätös reformaatiosta Ruotsissa. 78

yhdistys- ja vakuuskirja
Kustaa III:n vuonna 1789 läpi ajama uusi perustuslaki, joka antoi kuninkaalle entistä enemmän valtaa. Aateliston etuoikeuksia rajoitettiin ja aatelittomien säätyjen etuja lisättiin. 141

Kannen kuvat:
© Timo Seppäläinen/Savonlinnan Oopperajuhlat (pääkuva)
© Fieandt Otto Carl von (alkuperäisen kuvan tekijä), Historian kuvakokoelma, Museovirasto (karttakuva)
© Soila Puurtinen/Savonlinnan Oopperajuhlat (Esiintyjä)
© Markku Haverinen/Museovirasto/Suomen Kansallismuseo (avainkuva)

s. 7 Sanoma Pro Oy
s. 9 Jyrki Tervo/Lehtikuva
s. 10 Ari Andersin/Vastavalo
s. 14 Reetta Tervakangas/Tampereen museot/Vapriikki
s. 15 Esa Suominen/Museovirasto
s. 16 Markku Haverinen/Museovirasto
s. 17 Kirsi Luoto/Tampereen museot
s. 18 Museovirasto
s. 19 Timo Syrjänen/Museovirasto
s. 21 Museovirasto
s. 22 Kari Hakli/Helsingin kaupunginmuseo
s. 25 Matti Bergström/Museovirasto
s. 26 Helena Taskinen/Museovirasto
s. 29 Suvi Sokolnicki/Sanoma Pro Oy
s. 30 Matti Ruotsalainen
s. 32 Sailen/Fotolia/Sanoma Pro Oy
s. 33 Alexander Nikiforov/Alamy
s. 37 AFP/MVPhotos
s. 39 AFP/MVPhotos
s. 41 Pekka Sakki/Lehtikuva
s. 43 Anita Kokkila/Sanoma Pro Oy
s. 44 Sanoma Pro Oy
s. 47 Koneen säätiö
s. 48 P.O. Welin/Museovirasto
s. 49 Kansallismuseo
s. 51 Maija Helamaa/Aboa Vetus & Ars Nova
s. 52 Valtionarkisto
s. 56 Museovirasto
s. 57 Jaakko Karjula/Aboa Vetus & Ars Nova
s. 58 Ville Aakula/Aboa Vetus & Ars Nova
s. 59 Seilo Ristimäki/Aboa Vetus & Ars Nova
s. 61 Turun museokeskus/Martti Puhakka
s. 62 P.O. Welin/Museovirasto
s. 65 Lessing images/MVphotos
s. 67 vas. Bridgemanimages
s. 67 oik. AFP/MVPhotos
s. 69 P.O. Welin/Museovirasto
s. 72 Kirsi Halkola/Sinebrychoff/Kansallisgalleria
s. 73 Hannu Aaltonen/Kansallisgalleria
s. 77 Jenni Nurminen/Kansallisgalleria
s. 78 Sanoma Pro Oy
s. 79 Matti Ruotsalainen
s. 81 Olli Karttunen/Sanoma Pro Oy
s. 82 Heritage Image Partnership Ltd/Alamy
s. 83 Nordiska museet
s. 86 World History Archive/Alamy
s. 87 Alistair Scott/Alamy
s. 88 Artepics/Alamy
s. 90 Kirsi Halkola/Sinebrychoff/Kansallisgalleria
s. 92 The Artchives/Alamy
s. 93 Postimuseo
s. 97 Uppsala universitetsbibliotek
s. 98 DEA/A. Dagli Orti/Getty Images
s. 99 Pekka Sakki/Lehtikuva
s. 101 Sanoma Pro Oy
s. 104 Tuija Tuhkanen
s. 108 Granger/MVphotos
s. 113 Göteborg konstmuseum
s. 114 Niday Picture Library/Alamy
s. 117 Interfoto/Alamy
s. 119 Kirsi Halkola/Sinebrychoff/Kansallisgalleria
s. 119 alin kuva Museovirasto
s. 120 Åsa Lundén/Nationalmuseum
s. 122 Kansallismuseo
s. 123 Riitta Supperi
s. 125 Aarno Isomäki/Vastavalo
s. 126 Nordiska museet
s. 128 Sanoma Pro Oy
s. 129 Museovirasto
s. 130 Antje Neumann/Vastavalo
s. 132 Mostphotos
s. 134 Museovirasto
s. 136 Sanoma Pro Oy
s. 138 Matti Ruotsalainen
s. 141 Hans Thorwid/Nationalmuseum
s. 143 Antti Kuivalainen/Kansallisgalleria
s. 144 Porvoon museo
s. 146 Erik Cornelius/Nationalmuseum
s. 147 Fine Art Images/Heritage Images/Getty Images
s. 151 Hannu Aaltonen/Kansallisgalleria
s. 153 Heritage Image Partnership Ltd /Alamy
s. 155 Museovirasto
s. 156 Sanoma Pro Oy
s. 159 Rauno Träskelin/Kansallismuseo
s. 162 Tero Sivula/Lehtikuva
s. 165 Jaakko Holm/Kansallisgalleria
s. 166 Sanoma Pro Oy
s. 167 Hannu Karjalainen/Kansallisgalleria
s. 168 Hannu Pakarinen/Kansallisgalleria
s. 169 Janne Mäkinen/Kansallisgalleria
s. 170 Hannu Aaltonen/Kansallisgalleria
s. 173 Kari Soinio/Kansallisgalleria
s. 174 ylh. Turun museokeskus
s. 174 alh. Lehtikuva
s. 175 Turun museokeskus/Mikko Kyynäräinen
s. 176 Hannu Aaltonen/Kansallisgalleria
s. 178 Kuopion museo
s. 179 ylh. Kuopion museo
s. 179 alh. Museovirasto
s. 181 Antti Aimo-Koivisto/Lehtikuva
s. 182 Heikki Saukkomaa/Lehtikuva

Karjalan naisten turvakirje

Keskiajan levottomissa oloissa ei aina ollut helppoa jakaa oikeutta ja torjua väkivaltaa. Järjestystä ylläpitääkseen kuningas julisti, että tietyt henkilöt, paikat ja ajankohdat nauttivat ”rauhaa” hänen suojeluksessaan. Erityistä rauhaa nauttivat kotipiiri, kirkko, käräjät ja juhlapyhät. Nykyäänkin käytetyt ilmaisut joulurauha ja kotirauha juontavat juurensa keskiajalta. Jos joku rikkoi esimerkiksi kotirauhaa hyökkäämällä toisen pihapiiriin tai taloon, häntä rangaistiin erityisen ankarasti.

Vuonna 1316 Ruotsin kuningas antoi julistuksen Karjalan naisrauhasta. Kyseessä on suojelukirje, joka kielsi ketään kajoamasta Karjalan alueella eläviin naisiin, heidän ruumiiseensa, oikeuksiinsa tai omaisuuteensa. Suojelukirjeellään kuningas Birger korosti, että nimenomaan Ruotsin laki oli voimassa Karjalan kaukaisessa maakunnassa, jonne tuohon aikaan muutti uudisasukkaita eri puolilta Ruotsin valtakuntaa. Naisten koskemattomuuden lisäksi sen tarkoitus oli vahvistaa Ruotsin kruunun valtaa rajaseudulla.

<kirje>
Kaikille niille, jotka tulevat näkemään tämän kirjeen, me Birger, Jumalan armosta svealaisten ja göötalaisten kuningas, – – – olemme lujasti säätäneet lakina noudatettavaksi, että kaikkien meidän alueellemme kuuluvien vaimojen ja naisten, jotka asuvat meidän linnamme Viipurin alaisuudessa eli Karjalan maassa, olkoot aviossa eläviä, leskiä, nunnia tai neitseitä, tulee saada nauttia rauhaa ja turvallisuutta niin kuin itse valtakunnassamme Ruotsissa, yhtä hyvin omaisuuden kuin hengen puolesta, niin että rikkojia kohtaa meidän kuninkaallinen rangaistuksemme mitä ankarimpana. – – – älköön kukaan rohjetko edellä mainittuja vaimoja ja naisia millään vääryyksillä rasittaa ja vaivata tai heille tehdä ruumiillista väkivaltaa, mikäli tahtoo välttää meidän kuninkaallisen rangaistuksemme, nimittäin sen, jota meidän edellä mainitussa valtakunnassamme Ruotsissa lakina noudatetaan.

Lähde: Suomen historian dokumentteja 1:95. Otava 1968

Arkeologiset ajoitusmenetelmät

- **Typologia** on perinteinen ajoitusmenetelmä, jossa löytöä verrataan tunnettuihin esinetyyppeihin. Esimerkiksi tietyllä menetelmällä valmistettu kirveenterä tai tietyllä tavalla koristeltu astia voidaan todennäköisesti sijoittaa aikaan, jolta on muita samantyyppisiä esineitä.

- **Stratigrafiassa** esineen ikä päätellään sen perusteella, mistä maakerroksesta ja kuinka syvältä se kaivetaan esiin. Menetelmä toimii vain paikoissa, joissa esineiden päälle on syntynyt ajoitettavia maakerrostumia, esimerkiksi kaupungeissa ja muilla pysyvillä asuinpaikoilla.

- **Rannansiirtymiskronologia** perustuu maan nousemiseen jääkauden jälkeen. Löytöpaikan korkeus nykyiseen merenpintaan nähden kertoo, milloin kyseinen paikka on sijainnut veden äärellä.

- **Radiohiiliajoitus** perustuu hiilen radioaktiiviseen isotooppiin C-14, jota kertyy kaikkeen eloperäiseen materiaalin, kuten puuhun tai luuhun. Kun elävä olento kuolee, hiilen kertyminen lakkaa ja hiili alkaa hajota tasaista vauhtia. Eloperäisestä löydöstä voidaan mitata jäljellä oleva C-14:n määrä ja täten laskea sen kuolinvuosi.

- **Termoluminesenssiajoitusta** voidaan käyttää poltetusta savesta valmistettuihin esineisiin. Ruukunsirpaletta voimakkaasti kuumentamalla saadaan selville, paljonko aikaa on kulunut sen polttamisesta.

- **Dendrokronologia** eli vuosilustoajoitus on viime vuosina kehittynyt suurin harppauksin. Puun kasvuhistoria voidaan laskea vuosirenkaista, jotka ovat ohuempia tai paksumpia sen mukaan, millainen kasvuvuosi on ollut kyseessä. Vertailemalla eriaikaisten puiden vuosikasvuja niistä voidaan rakentaa vuosikasvujen sarja, jonka perusteella yksittäinen puulöytö voidaan ajoittaa sijoittamalla se oikeaan kohtaan sarjassa.

- Tarkastikaan ajoitettu ruukunsirpale ei vielä kerro suoraan käyttäjästään tai tämän elämäntavasta. Tutkijan panos löytöjen tulkinnassa onkin tärkeä. Esimerkiksi asetyyppien tai eläinten luiden perusteella voidaan tehdä johtopäätöksiä tärkeimmistä saaliseläimistä. Uskonnollisista käsityksistä voidaan esittää arvioita hautalöytöjen ja korujen perusteella. Eriaikaisia löytöjä tai löytöpaikkojen muuttumista vertailemalla voidaan tarkkailla keksintöjen leviämistä tai ihmisryhmien muuttoliikkeitä. Kaikista teorioista ei kuitenkaan olla tutkijoiden keskuudessa yksimielisiä.

Aseet

Suuri osa arkeologisista löydöistä on aseita. Metsästäjille välttämättöminä ja arvokkaina esineinä ne päätyivät usein hautalahjoiksi. Valmistusmateriaaliensa ansiosta aseet kuuluvat parhaiten säilyneeseen esineistöön.

Kivestä valmistettiin vain suhteellisen yksinkertaisia esineitä: nuolen- ja keihäänkärkiä, tikareita, nuijia ja kirveenteriä. Metsästyksessä lienevät jousi ja keihäs olleet tärkeimpiä aseita. Nuijia voitiin käyttää talvisessa hylkeenpyynnissä ja kirves oli tärkeä työkalu. Joidenkin nuijien ja kirveenterien huolellinen hionta ja hienostunut koristelu osoittavat kirveitä käytetyn myös arvomerkkeinä tai rituaaliesineinä.

Pronssinvalanta mahdollisti uudenlaisen asetyypin, miekan. Pronssimiekat olivat harvinaisia ja arvokkaita päälliköiden aseita. Pronssista valettiin myös kapeita ja siroja kirveenteriä, jotka kiinnitettiin käyrään varteen pitkittäin kiilaamalla tai putkimaisen aukon avulla. Osa pronssikirveistä on työkaluja, mutta usein niitä pidettiin arvomerkkeinä ja aseina. Herkästi rikkoutuvat tai katoavat metsästys- ja työvälineet tehtiin mielellään yhä kivestä.

Rautakaudella metallia riitti kaikenlaisten aseiden valmistukseen. Kirveenterät levenivät ja muuttuivat raskaammiksi ja ne alettiin varttaa nykyiseen tapaan. Rautamiekat yleistyivät varsinkin viikinkiajalla ja ne olivat pronssikautisia pidempiä. Miekkoja osattiin valmistaa kotimaassakin, mutta yleensä ne olivat tuontitavaraa. Arvokkaimmat aseet olivat 800-luvulta alkaen frankkilaisten seppien tekoa ja niihin oli usein kaiverrettu kristillisiä rukouksia, jotka tuskin merkitsivät mitään miekkojen pakanallisille käyttäjille. Muinaissuomalaisten tyypillisimpänä aseena on pidetty angoa, pitkäkärkistä keihästä, jota voitiin käyttää sekä isku- että heittoaseena.

Hiidenkiukaat

Pronssikaudella länsirannikolla omaksuttiin skandinaavinen tapa haudata vainajat hautauhreineen kiviröykkiöiden alle. Nämä **hiidenkiukaiksi** nimetyt haudat ovat esihistoriamme vaikuttavimpia muistomerkkejä. Esimerkiksi Panelian ”Kuninkaanhauta” Satakunnassa on läpimitaltaan 36 ja korkeudeltaan 5 metriä, vaikka luonnonvoimat ja aarteenetsijät ovat sitä aikojen kuluessa tuntuvasti madaltaneet.

Kiviröykkiön keskelle asetettiin vainaja, joskus varta vasten ladottuun kiviarkkuun. Hiidenkiukaisiin haudattiin yhteisöjen merkkihenkilöitä, ja suurimpien rakentaminen on jo vaatinut perhekuntaa laajempaa yhteistyötä. Hautaustapa levisi varhaismetallikauden kuluessa myös Sisä-Suomeen; kaikkiaan erikokoisia hautaröykkiöitä on löydetty Suomesta kuutisen tuhatta.

Luettelo suomalaisista epäjumalista

Mikael Agricola

Epäjumalat monet tässä, muinen palveltin cauan ia lässä [lähellä]. Näitä cumarsit Hämäläiset, sekä Miehet että Naiset. Tapio, Metzäst pyydyxet soi, ia Ahti, wedest Caloia toi. Äinämöinen, wirdet tacoi. Rahkoi, Cuun mustaxi iacoi. Lieckiö, Ruohot, iuuret ia puud hallitzi, ia sencaltaiset muud. Ilmarinen, Rauhan ia ilman tei, ia Matkamiehet edeswei. Turisas, annoi Woiton Sodast, Cratti, murhen piti Tavarast. -- Waan Carialaisten Nämät olit Epäiumalat, quin he rucolit. Rongoteus, Ruista annoi, Pellonpecko, Ohran casvon soi. Wirancannos, Cauran caitzi, muutoin oltin Caurast paitzi. Ägräs, hernet, Pawud, Naurit Ioi, Caalit, Lijnat ia Hamput edestoi. Köndös, Huhtat ia Pellot teki, quin heidän Epäuskons näki. Ia quin Keväkylvö kylvettiin, silloin ukon Malia iuotijn [juotiin]. Sijhen haetin ukon wacka, nijn iuopui Pijca ette Acka. -- Se sijs annoi Ilman ja uuden [vuoden-] Tulon, kekri, se lisäis Carian casvon. Hijsi, Metzäläiset soi woiton, Weden Emä, wei Calat wercon. Nyrckäs, Oravat annoi Metzäst, Hittavanin, toi Jänexet Pensast. Eikö se Cansa wimmattu ole, ioca näitä usko ia rucole. Sijhen Piru ia Syndi weti heitä, Että he cumarsit ia uskoit näitä. Cuolluden hautijn Ruoca wietin, ioissa walitin, pargutin ja itketin. Menningäiset myös heidän Uhrins sait, coska Lesket huolit ia nait. Palveltin myös palio muuta, Kivet, Cannot, Tähdet ja Cuuta.

Lähde: Suomen historian dokumentteja 1: 54. Otava 1968.

Muinaispuvut

Kivi- ja pronssikaudella pukeuduttiin enimmäkseen nahkaan ja turkiksiin, sillä kutomataito levisi Suomeen vasta kivikauden lopulla tai pronssikauden alussa. Kankaat maatuvat nopeasti, ja lähes kaikki säilyneet pukulöydöt ovatkin aivan rautakauden lopulta. Tuon ajan kankaiden säilymistä edistivät toisaalta polttohautauksesta luopuminen, toisaalta hautauhreiksi laitetut runsaat pronssikorut. Pronssin hapettuessa siitä irtoaa suoloja, jotka estävät kankaan maatumisen. Kankaita tehtiin villasta ja vähäisemmässä määrin pellavasta. Jäkälistä saatiin kankaiden värjäykseen ruskeita ja vihreitä sävyjä ja mataran juuresta punaista. Kotimaisten materiaalien käytön lisäksi Suomeen tuotiin arvokasta silkkikangasta ja sinistä väriainetta.

Naisten pukuihin kuului yleensä pitkä hame, jonka päälle puettiin lyhyempi vaippahame tai esiliina. Useimpiin pukuihin kuului viitta tai huivi ja jonkinlainen päähine. Vaatekappaleet kiinnitettiin toisiinsa koristeellisilla soljilla ja vöillä. Veitsi koristeltuine tuppineen kuului koruna myös naisten pukuun.

Hautalöydöt edustavat vauraan väestön juhlavaatteita eivätkä kerro paljoakaan ihmisten arkisesta pukeutumisesta. Miesten puvuista on säilynyt vain osia, viittoja ja paitoja. Myöskään jalkineista ja käsineistä ei ole kuin vähäisiä jäänteitä. Niissä on epäilemättä käytetty nahkaa. Naisten muinaispukuja on alettu uudelleen valmistaa ja käyttää juhlapukuina. Niitä ei pidä sotkea kansallispukuihin, jotka ovat mukaelmia 1700- ja 1800-lukujen kansan juhlapuvuista.

Karjalan naisten turvakirje

Keskiajan levottomissa oloissa ei aina ollut helppoa jakaa oikeutta ja torjua väkivaltaa. Järjestystä ylläpitääkseen kuningas julisti, että tietyt henkilöt, paikat ja ajankohdat nauttivat ”rauhaa” hänen suojeluksessaan. Erityistä rauhaa nauttivat kotipiiri, kirkko, käräjät ja juhlapyhät. Nykyäänkin käytetyt ilmaisut joulurauha ja kotirauha juontavat juurensa keskiajalta. Jos joku rikkoi esimerkiksi kotirauhaa hyökkäämällä toisen pihapiiriin tai taloon, häntä rangaistiin erityisen ankarasti.

Vuonna 1316 Ruotsin kuningas antoi julistuksen Karjalan naisrauhasta. Kyseessä on suojelukirje, joka kielsi ketään kajoamasta Karjalan alueella eläviin naisiin, heidän ruumiiseensa, oikeuksiinsa tai omaisuuteensa. Suojelukirjeellään kuningas Birger korosti, että nimenomaan Ruotsin laki oli voimassa Karjalan kaukaisessa maakunnassa, jonne tuohon aikaan muutti uudisasukkaita eri puolilta Ruotsin valtakuntaa. Naisten koskemattomuuden lisäksi sen tarkoitus oli vahvistaa Ruotsin kruunun valtaa rajaseudulla.

Kaikille niille, jotka tulevat näkemään tämän kirjeen, me Birger, Jumalan armosta svealaisten ja göötalaisten kuningas, – – olemme lujasti säätäneet lakina noudatettavaksi, että kaikkien meidän alueellemme kuuluvien vaimojen ja naisten, jotka asuvat meidän linnamme Viipurin alaisuudessa eli Karjalan maassa, olkoot aviossa eläviä, leskiä, nunnia tai neitseitä, tulee saada nauttia rauhaa ja turvallisuutta niin kuin itse valtakunnassamme Ruotsissa, yhtä hyvin omaisuuden kuin hengen puolesta, niin että rikkojia kohtaa meidän kuninkaallinen rangaistuksemme mitä ankarimpana. – – älköön kukaan rohjetko edellä mainittuja vaimoja ja naisia millään vääryyksillä rasittaa ja vaivata tai heille tehdä ruumiillista väkivaltaa, mikäli tahtoo välttää meidän kuninkaallisen rangaistuksemme, nimittäin sen, jota meidän edellä mainitussa valtakunnassamme Ruotsissa lakina noudatetaan.

Lähde: Suomen historian dokumentteja 1:95. Otava 1968.

Pähkinäsaaren rauhan sopimusteksti 1323

Minä suuri kuningas Juri koko Novgorodin kansan kanssa – – tein rajasopimuksen veljeni Ruotsin kuninkaan Maunu Eerikinpojan kanssa. – – Me uudistimme pysyvän rauhan ja suutelimme ristiä. Suuri kuningas Juri antoi kaikkien Novgorodin miesten kanssa ystävyyden vuoksi kolme kihlakuntaa: Savon, Jääsken ja Äyräpään, [kaikki] Karjalan kihlakuntia. Rajamerkit ja rajapyykit: merestä Siestarjoelle, Siestarjoesta suohon ja keskellä suota on vuori, sitten Saijanjokeen, Saijanjoesta Päiväkiveen, Päiväkivestä Ruskeavuoreen, Ruskeavuoresta Lempojärveen, Lempojärvestä Pehkäsuohon, Pehkäsuosta Kangasjärveen, Kangasjärvestä Purnujärveen, Purnujärvestä Aitojärveen, Aitojärvestä Torsajärveen, Torsajärvestä Särkilahteen, Särkilahdesta Samusaloon, Samusalosta Siitiin, sitten Karjalankoskeen, sitten Kolemakoskeen, sitten Pattijokeen, sitten Helsingin mereen.

Meidän Novgorodin kihlakunnalla on vettä ja maata ja kalavettä: puolet kaikkea tuota Ylivettä, – – Ketvalammesta kuudennes majavista, Kunustaniemestä kuudennes majavista – –.

Kauppiaat saavat esteettömästi kulkea kaikkialta Saksasta, Lyypekistä, Gotlannista ja Ruotsin maasta Nevan kautta kohti Novgorodia sekä maata että vettä myöten. Ruotsalaiset ja Viipurin linnaväki eivät saa estää kauppiaita; siten meidän kauppiaillamme tulee olla turvallinen tie tämän rauhan kestäessä; linnoja ei saa rakentaa Karjalaan, emme me ettekä te. Velalliset, takaajat, orjat, pahantekijät, jotka pakenevat meidän puolellemme tai teidän puolellenne, on palautettava lain mukaan. Maata tai vettä eivät ruotsalaiset saa ostaa Novgorodin karjalaisilta, ei myöskään Viipurin linnaväki.

Talonpojat vastahangassa

Yhteiskuntaryhmien välillä syntyi ajoittain kahnauksia, kun talonpoikien perinteiset oikeuskäsitykset törmäsivät uusiin lakeihin ja yläluokan tavoittelemiin etuoikeuksiin. Vuonna 1348 joukko paikallisia talonpoikia tuomittiin koviin sakkoihin, koska he olivat tuhonneet piispa Hemmingin lohipyydykset Lammaistenkoskessa, Kokemäenjoessa. Piispa ja muut kirkon edustajat olivat vähitellen ottaneet haltuunsa monia tärkeitä koskipaikkoja ja rakennuttaneet kalastamoilleen tai vesimyllyilleen suuria pyydyspatoja. Tämä suututti talonpoikia, jotka pelkäsivät oman kalansaaliinsa heikkenevän.

Talonpojat olivat tottuneet pitämään koskia yhteisomistuksina, joissa kaikki saivat kalastaa. Uusi valtakunnanlaki sääti kuitenkin, että koko saalis kuului sille, joka omisti kosken rannan – siis piispalle. Talonpoikien tekemä ilkivalta kertoo tyytymättömyydestä uusien vallankäyttäjien vallatessa tuttuja apajia. Kalalla oli talonpojille merkitystä sekä ravintona että myyntituotteena, eikä saalista haluttu noin vain luovuttaa piispalle.

Luostarit

Luostarit olivat tärkeä osa keskiajan uskonnollista elämää. Etelä-Euroopassa oli jo varhain keskiajalla syntynyt luostariyhteisöjä, joihin ihmiset vetäytyivät viettämään hurskasta elämää. Suomen alueella erityisen vaikutusvaltaisia olivat dominikaanien ja fransiskaanien kerjäläisveljestöt, jotka oli perustettu Italiassa samoihin aikoihin kuin suomalaiset omaksuivat kristinuskon. **Kerjäläisveljestöillä** oli luostarirakennuksensa, mutta veljien tuli myös liikkua ja saarnata kansan parissa.

Dominikaanimunkit perustivat luostarin Turkuun jo vuonna 1249 ja myöhemmin toisen Viipuriin. Fransiskaaneilla oli luostari Viipurissa, Raumalla sekä Kökarissa, joka oli tärkeä meriliikenteen solmukohta. Luostareilla oli huomattava merkitys sekä kirkon että kaupunkien kehityksessä. Ne tarjosivat paitsi herran sanaa, myös sairaanhoitoa ja koulutusta. Kerjäläisveljestöjen verkosto kattoi koko katolisen Euroopan, ja heillä oli yliopistokaupungeissa omat koulunsa, joihin suomalaisetkin veljet pääsivät opiskelemaan.

Lahjoitusten myötä luostareille kertyi myös huomattavia omaisuuksia. Seurakuntapapit eivät aina katsoneet suopeasti kerjäläisveljiä, joita he pitivät kilpailijoinaan. Vuonna 1340 Sääksmäen kirkkoherra valitti paaville, että Turun dominikaanit kulkivat hänen seurakuntansa alueella mukanaan kannettava alttari, jonka äärellä he saattoivat saarnata.

Paulus Scheel, aikansa kosmopoliitti

Kaupunkien asukkailla saattoi olla hyvin laajat yhteydet muihin Itämeren alueen kaupunkeihin. Tällaisista yhteyksistä kertoo esimerkiksi tuomiorovasti Paulus Scheelin kirjeenvaihto 1500-luvun alun Turussa. Aatelissyntyisellä, Pariisissa opiskelleella Scheelillä oli laaja tuttavapiiri Itämeren eri kaupunkien kauppiaita, joilta hän tilasi viinejä, kankaita ja mausteita sekä kirkolle että omaan käyttöönsä.

Paulus Scheelin kansainväliset kauppakumppanit luottivat häneen ja lähettivät poikiaan opiskelemaan hänen luokseen. Danzigilainen porvari Hans Chonnert lähetti vuonna 1510 Turkuun Scheelin luo oman poikansa, ”jotta hän oppisi suomen kieltä – – ruotsinkielisten kirjeiden kirjoittamista ja jonkin verran latinaa – – jos hänestä tulee kauppias, se on hänelle hyödyksi – –”. Aikakauden koululaiset juhlivat ja tappelivat joskus kaupunkilaisten kanssa, ja porvari Chonnert pyysi toistuvasti, että Paulus koettaisi pitää hänen poikansa kurissa.

Paulus Scheel järjesti ulkomaille lähtevien katedraalikoululaisten rahoitusta ja opintolainoja. Kiitokseksi opiskelijat lähettivät hänelle kirjeitä, joissa he kertoivat opintojensa etenemisestä ja raportoivat lisäksi ulkomaan uutisista, sotatapahtumista ja luonnonmullistuksista. Katedraalikoulun ja yliopisto-opintojen lisäksi tuomiorovasti tuki opetusta, jota jotkut nuoret naiset saivat Naantalin luostarissa, missä hänen veljentyttärensä Kristina oli noviisina.

Paulus Scheel sai kauppakumppaneiltaan muun muassa seuraavanlaisia lahjoja ja tuotteita:

- piparkakkuja ja muita leivonnaisia
- omenia, sipulia, inkivääriä, persiljanjuuria
- liettualaista simaa, kirsikkaviiniä
- Lissabonin öljyä, ruusuvettä ja laventelivettä
- Länsigöötanmaan juustoa
- rauskua, kampelaa ja silliä
- tohveleita ja säämiskäkenkiä
- hillottua kalmojuurta, jonka luvattiin auttavan krapulaan.

Viipurin pamaus

Vanhan vihan tunnetuin tapahtuma oli ”Viipurin pamaus”, joka tunnetaan vain epävarmojen kansantarinoiden kautta. Tarinan mukaan venäläisjoukot piirittivät marraskuussa 1495 Viipuria ja aloittivat rynnäkön sitä vastaan. Hyökkäys torjuttiin kuitenkin kuin ihmeen kautta, kun ”pamaus” eli räjähdys tai kirkas valo säikäytti suuriruhtinaan joukot ja ajoi ne pakosalle.

Pamauksen luonteesta on esitetty erilaisia arvauksia ja koko tapahtuman todenperäisyys on kyseenalaistettu. Tarinan sankarina ja räjähdyksen aikaansaajana esiintyy Viipurin komentaja Knut Posse, joka yhden version mukaan räjäytti kaupunginmuurin tornin taivaan tuuliin valtavalla räjähdyspanoksella.

Kustaa Vaasan hallintokirjeet

Kustaa Vaasa tuli tunnetuksi purevista hallintokirjeistään. Jos voudit ja kirjurit eivät ajallaan raportoineet veroista, sotaväen muonituksesta tai linnojen kunnostuksesta, seurasi kiivas moiteryöppy. Erään kirjurinsa toimia kuningas moitti seuraavasti:

Emme voi kyllin ihmetellä sitä, että emme ole saaneet sinulta kerta kaikkiaan mitään kirjettä – – – ilmeisesti olet joko joutunut vuoren sisään vangiksi pitkiksi ajoiksi, tai noidat ovat lumonneet sinut niin, että olet menettänyt muistisi, sielusi tai järkesi, tai ehkä sormesi ovat tärveltyneet ja suusi ommeltu kiinni ja kätesi sidottu selän taakse, niin ettet pysty sanelemaan tai kirjoittamaan kirjeitä.

Jos et kuitenkaan ole joutunut moisen tapaturman uhriksi, kehotamme sinua, että välittömästi lähetät meille selkeän ja täydellisen selonteon kaikista ruokatarpeista, joita papisto, porvaristo ja rahvas koko maassa ovat suorittaneet – – – tiedäkin toimia käskymme mukaan!

Kuningas uhkaili tarvittaessa kirkonmiehiä, jotka eivät kyllin auliisti lähettäneet parhaita katedraalikoululaisia kuninkaan kansliaan kirjureiksi, ja läksytti vouteja, jotka eivät keränneet siipikarjan joka höyhentä tyynyjen täytteeksi. Moitteilta eivät säästyneet aatelismiehetkään, jos heidän käytöksensä ei kuningasta miellyttänyt.

Kustaa valvoi ja ohjeisti huolellisesti myös lapsiaan. Kun Juhana halusi pitää turnajaiset, isä kehotti häntä huvittelun sijaan kokoamaan sotilaat ja ratsumiehet vakavampaa asekatselmusta varten. Kruununperijä Eerik haaveili avioliitosta Englannin kuningatar Elisabetin kanssa, mutta isän mielestä poika vain haaskasi aikaansa ja valtakunnan varoja liian kunnianhimoiseen kosiohankkeeseen. Maunu-poika sai isältään tarkat ohjeet siitä, miten tämän tuli hoitaa terveyttään ja pestä hiuksiaan. Kirjeiden sävy oli usein kiukkuinen, mutta niiden taustalla oli isän huoli lasten voinnista ja turvallisuudesta.

Kuningasta pidettiin kiivasluonteisena, ja jos tyytymättömyyden kohde oli kuninkaan lähipiirissä, saattoi kuritus saada kirjettä fyysisempiä sävyjä. Iskujen ja tukistusten kohteeksi joutuivat perheenjäsenten ohella myös neuvonantajat ja aatelismiehet.

Diplomatiaa 1500-luvun tyyliin

Venäjä ja Ruotsi sotivat 1500-luvulla toistuvasti keskenään. Syynä olivat vanhat erimielisyydet Pähkinäsaaren rauhan rajasta ja molempien kiinnostus aluevalloituksiin Baltiassa. Ristiriitoja koetettiin selvittää myös neuvotteluin, joita tosin haittasivat yhteisen kielen ja tulkkien puute.

Myös neuvottelukulttuurissa oli toivomisen varaa. Molempien maiden lähettiläiden olisi pitänyt nauttia diplomaattista koskemattomuutta, mutta uskonnolliset ja kulttuuriset vastakkainasettelut olivat usein ylitsepääsemättömiä. Vuonna 1557 Ruotsin lähettiläät tärvelivät Venäjällä ikoneja ja olivat päästä hengestään. Vuonna 1568 joukko venäläisiä lähettiläitä joutui pahoinpidellyksi Ruotsissa. Kostoksi Venäjän tsaari Iivana IV Julma vangitutti maassa olevat Ruotsin lähettiläät.

Hallitsijatkaan eivät aina vaivautuneet käyttämään kohteliasta kieltä. Esimerkiksi Iivana IV:n ja Juhana III:n keskinäinen kirjeenvaihto yltyi ajoittain melkoiseksi riitelyksi. Iivana vaati ylimielisesti, että Juhana osoittaisi kirjeensä Iivanan alamaiselle Novgorodin ruhtinaalle, sillä ”*ennen kuin isäsi tuli valtaan, emme olleet kuulleet Ruotsin kuningaskunnasta*”. Iivana itse ei aikonut alentua keskustelemaan pikkuhallitsijan kanssa, joka oli hänestä ”*yhtä kaukana kuin maa taivaasta*”.

Loukattu Juhana vastasi samalla mitalla: ”*Varmaan on isäsi ollut joku munkki tai maamoukka, koska kirjoitat niin taitamattomasti, aivan kuin olisit kasvanut talonpoikien tai irtolaisten parissa, jotka eivät ymmärrä kunniasta yhtään mitään.*” Korostaakseen yhdenvertaisuuttaan Iivanan kanssa Juhana otti käyttöön uuden hallitsijanimikkeen. Kuninkuuden ja muiden arvonimiensä lisäksi hän julisti olevansa myös Suomen suuriruhtinas, kuten tsaari oli Moskovan suuriruhtinas. Suomen asema ei sinänsä muuttunut tämän nimityksen myötä, mutta ratkaisu kuvaa hyvin 1500-luvun diplomatiaa, jossa tittelit ja arvojärjestykset näyttelivät tärkeää osaa.

Lähde: Kari Tarkiainen: Se Vanha Vainooja. Käsitykset itäisestä naapurista Iivana Julmasta Pietari Suureen. Suomen historiallinen seura, 1986.

Savon rahvaan valitus 1570-luvun puolivälistä

Suurivaltaisin, korkeasukuisin Ruhtinas, Kaikkein Armollisin Herra ja Kuningas, Teidän Kuninkaallinen Majesteettinne tulee aina saamaan meidän alamaisen, suopean ja uskollisen palveluksemme niin kauan kuin elämme. Kaikkein armollisin Herra ja Kuningas, me köyhät Teidän Armollisen Kuninkaallisen Majesteettinne verovelvolliset talonpojat Vesilahden, Pellosniemen, Juvan, Säämingin, Rantasalmen ja Tavisalmen pitäjistä koko Savon linnaläänistä olemme nöyrästi pyytämässä yhteisen kansan puolesta mitä alamaisimmin – – – että Teidän Armonne suvaitsisi Jumalan tähden erityisestä suosiosta ja armosta armollisesti hyväksyä tämän meidän vähäisen anomuksemme.

– – – Me – – – verovelvolliset talonpojat annamme mitä alamaisimmin tiedoksi sen suuren vääryyden ja väkivallan, jota meille köyhille ihmisille on aiheuttanut Teidän – – – Majesteettinne sotaväki viiden vuoden ajan. He ovat ryöstäneet ja varastaneet meiltä hevosia, lehmiä, lampaita, sikoja, kattiloita, kirveitä, viljaa, lihaa ja läskiä, vaatteita, nahkoja ja taljoja, eivätkä he olleet edes valtakunnan vihollisia.

Kun viholliset, julmat venäläiset tulivat meidän maahamme viidelle paikkakunnalle ja tekivät suurta vahinkoa, niin me koko linnalääni nousimme vihollista vastaan Kaikkivaltiaan Jumalan avulla ja mursimme hyökkäyksen ja teimme voimakasta vastarintaa, niin että kukaan heistä ei palannut takaisin omaan maahansa. Kun me sanoimme sotaväelle, että heidän pitäisi tulla meidän avuksemme, he vastasivat, ettei heillä ollut mitään käskyä siihen, vaan käskivät meidän puolustaa itse linnalääniämme.

Lähde: Savon rahvaan valitus 1570-luvun puolivälistä. Suomen historian dokumentteja 1: 143. Otava 1968. (toim. huom. Vesilahdella tässä tarkoitetaan Visulahtea)

Suomen renesanssikulttuuri

Suomessa renessanssikulttuuria edusti ennen kaikkea Juhana-herttuan Turussa viettämä hovielämä. Karua keskiaikaista Turun linnaa kunnostettiin herttuakunnan arvolle sopivaksi. Kapeita ikkuna-aukkoja laajennettiin renessanssityyliin avariksi ja valoisiksi, ja huoneet sisustettiin puupaneelein, kaakeliuunein ja tekstiilein. Turun loistoa lisäsi Juhanan avioliitto puolalaisen prinsessa Katariina Jagellonican kanssa, joka oli äitinsä puolelta italialaista ruhtinassukua. Katariina toi Puolasta mukanaan omat räätälinsä, pyykkärinsä, kokkinsa ja seuralaisensa. Hoviväki teki metsästysretkiä lähimaastoon, ja linnassa järjestettiin turnajaisia ja teatteri-ilveilyjä. Hovikulttuuria jäljiteltiin pian myös aatelin kartanoissa.

Hovin loisto jäi kuitenkin lyhytaikaiseksi. Vuottakaan ei ollut kulunut Katariinan saapumisesta, kun kuningas Eerik XIV syytti veljeään Juhanaa maanpetoksesta ja valtasi Turun linnan. Herttuapari kuljetettiin vankeuteen Ruotsiin ja koko herttuakunta lakkautettiin. Lyhyestä kestostaan ja rajallisesta merkityksestään huolimatta ajatus ”Turun linnan renessanssista” on jäänyt elämään. Sen on katsottu tuoneen Suomeen uusia ajatuksia ja tapoja, kuten uuden ruokailuvälineen, haarukan, käytön.

Vasa-laiva

Kuva: MostPhotos

Vasa-laiva sain nimensä Ruotsin hallitsijasuvun mukaan ja sen kohtalo toimii vertauskuvana suurvallan vahvuuksista ja heikkouksista. Alus rakennettiin Tukholmassa Ruotsin laivaston lippulaivaksi Kustaa II Adolfin hallituskaudella 1620-luvulla ja se oli valmistuessaan Euroopan suurimpia sotalaivoja. Aluksen pituus oli 69 metriä ja se oli varustettu 64 kanuunalla.

Sotalaivana se edustaa Ruotsin pyrkimystä Itämeren hallintaan ja sen runsaat koristelut kertovat halusta esitellä valtakunnan mahtia ja rikkauksia taiteen keinoin. Kuvassa näkyvät hyvin aluksen peräosan runsaat veistokset, jotka oli koristettu kultauksella ja kirkkailla väreillä.

Aluksen oli selvästi tarkoitus tehdä vaikutus sekä sotilaallisella mahdillaan että komeudellaan. Tähän komeuteen sisältyi myös aluksen heikkous. Se oli rakennettu liian korkeaksi, eikä se pysynyt tasapainossa pienessäkään merenkäynnissä.

Vasa upposi heti neitsytmatkallaan Tukholman edustalla vuonna 1628 vieden mukanaan viitisenkymmentä merimiestä. Alus nostettiin

vuonna 1961 ja se on nykyään nähtävissä Tukholman Vasa-museossa.

Lähde: www.vasamuseet.se

Pultavan taistelu

Pultavan taistelua kesällä 1709 pidetään Ruotsin suurvallan lopun alkuna. Kun kuningas Kaarle XII:n kenttäarmeija oli lähes tuhottu tai otettu vangeiksi kaukaisessa Ukrainassa, oli Venäjällä vapaat kädet valloituksiin Ruotsin valtakunnan itäosissa. Taistelu oli kuitenkin vain viimeinen episodi Kaarle XII:n epäonnisessa Venäjän sotaretkessä.

Ruotsin armeija hyökkäsi vuonna 1708 Puolasta kohti Moskovaa ja venäläiset häiritsivät sen etenemistä hävittäen ruokavarastoja ja tuhoamalla kulkuyhteyksiä. Kaarlen armeijalle täydennyksiä ja huoltoa tuomaan lähtenyt kenraali Lewenhauptin armeija joutui venäläisten yllättämäksi ja menetti pääosan varusteistaan. Huoltotilanteen käydessä mahdottomaksi Kaarle XII hakeutui kohti etelää saadakseen apua Ukrainan kasakoilta ja Turkilta.

Lopulliseen yhteenottoon johtanut tilanne käynnistyi kesällä 1709, kun Ruotsin armeija piiritti Pultavan kaupunkia Ukrainassa. Venäjän määrällisesti ylivoimainen armeija leiriytyi noin kymmenen kilometrin päähän Pultavasta. Venäläisten leirin suojaksi tsaari Pietari rakennutti pienen linnoitusketjun. Koska Ruotsin armeijan huoltotilanne oli huolestuttava, päätettiin turvautua yllätyshyökkäykseen. Varhain aamuyöllä ruotsalaisjoukot siirrettiin asemiin, joista oli aamun sarastaessa tarkoitus rynnätä venäläisten kimppuun ja lyödä nämä alivoimasta huolimatta. Kuningas ei voinut itse johtaa hyökkäystä, sillä hän oli aiemmin haavoittunut jalkaan.

Oppikirjan sivulla 114 oleva Pierre-Denis Martinin maalaus kuvaa taistelun ratkaisuhetkiä. Oikealta hyökkäävät ruotsalaiset ovat murtaneet linnoitusketjun ja lähestyvät venäläisten leiriä. Venäjän pääjoukot ovat ryhmittyneet linnoitetun leirinsä edustalle puolustukseen. Kuvan keskellä Venäjän keisari Pietari Suuri karauttaa taisteluun ratsu-osaston kärjessä.

Maalaus vastaa todellisuutta siinä mielessä, että lopullinen yhteenotto käytiin linjamuodostelmissa ja avoimessa maastossa. Armeijat on kuitenkin kuvattu samankokoisiksi, eikä venäläisten huomattavasta määrällisestä ylivoimasta näy merkkejä. Taistelun lopputuloksena ruotsalaiset kääntyivät pakoon ja armeijan jäänteet joutuivat antautumaan venäläisille muutaman päivän kuluttua.

Poliittista kähmintää Helsingissä

Säätyvallan ajan poliittinen juonittelu ja korruptio tarjosivat röyhkeille oman edun tavoittelijoille mahdollisuuksia vallan ja varallisuuden kahmimiseen. Helsinkiläisen porvari Nils Burtzin menestystarina toimii hyvänä esimerkkinä. Burtz oli suurkauppias, jolla oli hyvät suhteet Tukholman valtaapitäviin ja varsinkin Viaporin linnoituksen komendanttiin Augustin Ehrensvärdiin. Lisäksi hän oli ovela poliitikko, joka osasi käyttää hyväkseen Helsingissä vallitsevaa kahtiajakoa varakkaiden suurporvarien ja monilukuisten pikkuporvarien välillä.

Burtz edusti säätyään valtiopäivillä 1755–1756. Tällöin hän onnistui keplottelemaan itselleen kuninkaallisen valtakirjan, joka takasi vuokraoikeuden Helsingin vanhankaupungin myllyihin. Näin Burtz sai käytännössä monopolin viljan jauhatukseen Helsingissä ja tahkosi valtavia voittoja. Sekä kaupungin suurporvarit että viranomaiset nostivat asiasta suuren äläkän ja useita oikeusjuttuja, sillä valtakirjan perusteet olivat varsin kyseenalaiset.

Suhteillaan Burtz onnistui kuitenkin pitämään kiinni asemastaan loppuikänsä. Syrjäisen Helsingin porvarien valitukset painoivat Tukholmassa vähemmän kuin Burtzin vaikutusvaltaisten suosijoiden tuki. He nimittäin vakuuttivat, että myllyjen jauhama vilja päätyi tällä järjestelyllä parhaiten Viaporin linnoituksen tarpeisiin. Burtz väitti lisäksi, että kaupungin porvarien enemmistö eli käsityöläiset ja pikkukauppiaat seisoivat hänen takanaan. Kuninkaallinen valtakirja purettiin vasta Burtzin kuoltua.

Myllykiista ei ollut ainutlaatuinen tapaus 1700-luvun politiikassa, jossa oman edun tavoittelu ja valtion edut hämärtyivät lukemattomia kertoja. Tosin Helsingin kaupungin historian kirjoittanut Eirik Hornborg kutsui sitä ”yksinpä vapaudenajalle sangen rumaksi jutuksi”.

Lähde: Hiidenkivi 4/2010

Miten tervaa poltettiin?

Tervanpolttomenetelmät vaihtelivat alueittain ja kehittyivät ajan kuluessa. Nykyisissä tervanpolttonäytöksissä käytetyt suuret tervahaudat ovat verraten myöhäinen keksintö. Monivaiheinen ja työläs prosessi tervanpoltto oli aina.

Aluksi piti hankkia tervainen puu, jota voitiin alkaa polttaa. Vanhastaan käytettiin raaka-aineena tervaskantoja, mutta kysynnän lisäännyttyä alettiin käyttää myös kokonaisia mäntyjä, jotka *kolottiin*, jotta puu alkoi tervaantua. Koloamisen jälkeen piti odottaa muutamia vuosia, kunnes puut voitiin pilkkoa ohuiksi pilkkeiksi*, tervaksiksi*.

Tervakset ladottiin tiiviisti tervahautaan. Tervahautojen muoto ja koko vaihteli huomattavasti, ennen 1700-lukua ne olivat usein suhteellisen pieniä ja korkeita. Oppikirjan kuvassa oleva tervahauta edustaa myöhempää, laakeaa tyyppiä tervan suurtuotannon ajalta. Haudan pohja oli aina suppilon muotoinen ja tiivis, jotta terva valui alaspäin eikä silti imeytynyt maahan. Pohjamateriaaliksi kelpasi savi tai keinotekoinen laudoitus.

Kun tervakset oli ladottu hautaan, koko hauta peitettiin turpeella ja savella lähes täysin ilmatiiviiksi. Lopulta hauta sytytettiin ja tervakset alkoivat kyteä hiljaisella tulella. Suuren haudan poltto saattoi kestää päiviä ja sitä oli koko ajan vartioitava tarkasti. Palamisen aikana terva irtosi tervaksista ja valui haudan suppilomaiselle pohjalle.

Suppilon pohjalle asetettiin keruuastia tai putki, johon terva päätyi ja saatiin otettua talteen. Terva säilöttiin tavallisesti 125 litran vetoisiin tynnyreihin ja se oli valmis kuljetettavaksi kaupunkien tervaporvareille.

Pehr Kalm – hyödyn aikakauden tutkimusmatkailija

Vuonna 1747 Göteborgista lähti laiva, jonka mukana matkusti vastavalittu Turun akatemian taloustieteen professori Pehr Kalm. Hänen päämääränään oli Pohjois-Amerikka ja tavoitteenaan maantieteellinen ja kasvitieteellinen tutkimus. Kalm oli opiskellut Turun akatemiassa ja Upsalan yliopistossa, jossa hän oli saanut luonnontieteellistä opetusta aikansa huipputiedemiehiltä, kuten Carl von Linnéltä ja Anders Celsiukselta.

Vaikka Pohjois-Amerikan itärannikko oli pitkään ollut eurooppalaisten siirtomaavaltojen hallussa, matka oli melkoinen seikkailu. Menomatka Amerikkaan vei Kalmilta puoli vuotta, ja kotiinpaluu onnistui vasta vuonna 1751. Hän vietti eniten aikaa Englannin siirtokunnissa tutustuen muun muassa kuuluisaan keksijään ja tiedemieheen Benjamin Franklíniin. Pisin yksittäinen matka suuntautui mantereen sisäosiin ja Kanadaan. Tällä matkalla Kalm näki Niagaran putoukset ja laati niistä ensimmäisen tieteellisen kuvauksen. Hän tutustui myös Amerikan alkuperäisasukkaiden elämään ja vertaili heitä eurooppalaisiin:

He olivat kookasta ja pitkää väkeä, jotkut päätä pitempiä kuin minä, tukevajäsenisiä, sopusuhtaisia, kuparinvärisiä, tukka lyhyt, musta, ajeltu suoraan pään yli toiselta korvalta toiselle. Kellään heistä ei ollut lakkia tai hattua; joillakin oli koristeena korvarenkaat, toisilla ei. Osa oli maalannut kasvonsa kokonaan punaiseksi sinooperilla – – – Heidän kenkänsä olivat nahkaa, muistuttivat paljon niitä pieksuja, joita naisväki Suomessa käyttää; jotkut olivat maalanneet ne sinooperilla punaisiksi. Sukkien sijasta he olivat kietoneet sinisiä rättejä sekä jalkojensa että reisiensä ympärille, samalla lailla kuin olen nähnyt venäläisten tekevän.

Lähde: Pehr Kalm, Matka Pohjoisamerikkaan. SKS 1991.

Kalm oli saanut Ruotsin tiedeakatemialta tehtäväksi etsiä kasveja, joita voitaisiin ottaa viljelyyn Ruotsissa. Tällainen käytännön tarpeita palveleva luonnontutkimus oli tyypillistä hyödyn aikakaudelle. Kalmin

matkakertomuksessa onkin paljon kuvauksia lupaavista lajikkeista, kuten oheinen kuvaus intiaaniriisistä (Zizania aquatica):

[tätä kasvia] on monin paikoin erittäin runsaasti, että tietyt amerikkalaiset villiheimot eivät koskaan käytä ravinnokseen muuta viljaa, vaan kun tämä, jota kasvaa yllin kyllin itsestään järvien ja lampien rantamilla sekä joissa ja puroissa ja suomailla, on kypsää, he melovat sinne kanooteissaan, taivuttavat tähkät kanootin ylle ja ravistavat niitä, niin että jyvät irtoavat helposti, ja kanootti tulee pian niitä täyteen - - - [Monet] pitivät ehdottomasti tätä parempana kuin riisiä, sekä maun että ravitsevuuden suhteen; se ei anna yhtä valkeita jauhoja ja puuroa mutta se on kuitenkin maukkaampaa ja varsin monet Kanadassa pitävät sitä juhlaruokana.

Lähde: Tsubaki: Pehr Kalm, suomalainen Amerikan löytäjä. Terra Cognita 2011.

Kotiin palattuaan Kalm kirjoitti matkastaan kuvauksen, joka käännettiin useille kielille. Amerikasta tuotuja siemeniä istutettiin Ruotsin eri osiin, mutta tulokset jäivät vaatimattomiksi. Kalm alkoi hoitaa professuuriaan Turussa ja tuli tunnetuksi toimeliaisuudestaan. Hänen kiinnostuksensa kohteet olivat ajan tavan mukaan laajat. Hän kirjoitti luonnontieteiden ohella metsän- ja puutarhanhoidosta ja talouspolitiikasta sekä toimi samaan aikaan seurakuntapappina. Huolimatta kansainvälisestä maineestaan ja saavutuksistaan hänellä oli myös vastustajia. Yliopistomaailman vanhoihin perinteisiin tottuneiden mielestä käytännönläheinen Kalm oli enemmän puutarhuri kuin tiedemies.

Käytösohjeita naisille 1780-luvulta

Käytösohjeet on julkaistu Turussa ilmestyneessä hienostelevaa ranskalaisperäistä tapakulttuuria edustaneessa Angenäma Självsvåld -lehdessä, joka edusti kustavilais-rokokooajan ajanvietelehdistöä tyypillisimmillään.

Kun nainen seisoo puhelemassa kavaljeerin kanssa, hänen ei pidä koskaan puhua vakavista asioista, jotta hänen ymmärrystään ei voitaisi asettaa epäilyksen alaiseksi, mikäli keskustelu ei koske avioliittoa ja rakkautta. Silloin hänen vakavuutensa saa mennä aina suudelmiin ja kyyneliin asti. Mutta kun hän kohteliaisuuden vuoksi ilakoi, hän ei saa koskaan seisoa hiljaa, ei koskaan olla tyly, vielä vähemmän pidättyvä eli (kuten sanotaan) vakava ja juro. Hänen pitää astua nopeasti milloin eteen, milloin taakse, heiluttaa viuhkaansa ja raivota pikkuisen. - - -

Nuoren tytön on opittava kieliä. Kuinka voi olla kohtelias tuntematta ranskan kieltä? Kuinka voisi kutsua sieväksi ja viehättäväksi sellaista, joka ei osaa sipistä ja toistaa muutamia italialaisia sananparsia? Ja kaiken tämän ohella: kuinka voi olla nykyaikainen, kun ei tunne nykyaikaisia tieteitä. - - - Hienoihin kieliin lasketaan naisilla ranska ja italia, kun taas miesten, jotka tahtovat olla kohteliaita, on osattava myös englantia ja saksaa.

Lähde: Suomen historian dokumentteja 1: 279, s. 398–399.

Kustaa III Suomessa

Kustaa III teki kiertomatkan Suomeen kesäkuussa 1775 Turusta Helsingin kautta Loviisaan, Hämeenlinnaan ja sieltä takaisin Turkuun. Kuvaus on julkaistu Åbo Tidningarissa 15. ja 31.7.1775.

Toukokuun 25 päivänä aamulla annettiin merkkisoitto Hänen Majesteettinsa saapumisesta ja yleisestä ilosta; ja heti sen jälkeen lähtivät kuninkaallisen hovioikeuden virkamiehet, kaikki tänne useista rykmenteistä joukolla kerääntyneet upseerit, akatemian virkakunta, kaupungin maistraatti, kaupungin vanhimmat sekä ratsu- ja jalkaväkijoukot linnan kentälle odottamaan sinne Kuninkaallisen Majesteetin korkeata tuloa tämän saapuessa erittäin hyvissä voimissa kello 10 aamupäivällä kaupungin satamaan Pikisaareen kaupungin siellä olevien laivojen ampuessa tykeillä. - - -

Sitten kun Hänen Kuninkaallinen Majesteettinsa oli saapunut maaherran virka-asunnosta valittuun majapaikkaansa, pidettiin tervetulojuhla ja esiteltiin kaikki tänne kokoontuneet säätyhenkilöt, joiden samoin kuin muun yleisön ilo oli sanoinkuvaamaton heidän saadessaan omalla synnyinseudullaan iloita kaikkein armollisimman kuninkaansa lempeän hahmon näkemisestä.

Illalla sytytettiin ilotulitus ja kaikki kaupungin talot valaistiin, minkä lisäksi moniin paikkoihin laadittiin korulauseita erityisine maalauksineen ja kirjoituksineen, mutta kuitenkin kaikki tarkoittaen samaa: kuninkaan armoa ja hyviä tekoja ja kansan kunnioitusta ja kiitollisuutta, jotka nyt yksin askarruttivat kaikkia ja täyttivät sydämet.

Lähde: Suomen historian dokumentteja 1: 292, s. 430–432.

Johan Gadolin – kustavilaisen ajan luonnontieteilijä

Johan Gadolin (1760–1852) kuului merkittävään kulttuurisukuun. Isä Jakob G. oli Turun piispa, fysiikan ja teologian professori ja valtiopäivämies. Veli Gustaf Gadolin puolestaan teologian ja pyhien kielten professori, yliopiston rehtori ja valtiopäivämies mm. Porvoon valtiopäivillä. Johan Gadolin opiskeli ensin Turun akatemiassa P.A. Gaddin johdolla ja sen jälkeen Upsalassa, jossa hän julkaisi tutkielmia matematiikan ja kemian alalla. Hän teki myös pitkän opintomatkan Saksaan ja Englantiin ja tutustui monien ajan johtavien tiedemiesten tutkimuksiin. Turkuun palattuaan hän alkoi hoitaa Kemian professorin tehtävää, johon hänet lopulta nimitettiin vasta 1797, kun viran edellinen hoitaja Gadd kuoli. Gadolin korosti omassa opetuksessaan kokeellisuutta ja laboratoriotöitä ja kehitti erityisesti mittajärjestelmiä.

Ruotsi oli 1700-luvun lopulla pieneen kokoonsa ja syrjäiseen sijaintiinsa nähden varsin merkittävä luonnontieteen keskus. Linnen ja Celsiuksen aika oli jo ohi, mutta esimerkiksi 1700-luvulla merkittävästi kehittyneessä alkuaineiden tutkimuksessa Ruotsi oli kärkimaita. Tähän alaan liittyi Gadolininkin suurin tieteellinen löytö. Ruotsista Ytterbyn läheltä oli löydetty outoa mustaa mineraalia, joka päätyi Gadolin tutkittavaksi. Mineraalia analysoimalla Gadolin havaitsi, että se sisältää aiemmin tuntematonta alkuainetta. Tämä alumiinia ja kalsiumia muistuttava metalli sai myöhemmin nimen Yttrium. Alkuainetta sisältänyt musta mineraali sai nimen Gadoliniitti ja tämän löydön myötä alkaneen maametallien tutkimuksen seurauksena löydettiin useita muitakin alkuaineita. Yksi näistä, jaksollisen järjestelmän alkuaine numero 64 sai vuonna 1880 nimen gadolinium.

Gadolin teki tärkeimmät tutkimuksensa 1700-luvun lopulla ja keskittyi tämän jälkeen enemmän taloudellisiin kysymyksiin ja yliopiston mineraalikokoelman kartuttamiseen. Hän oli yksi Suomen talousseuran aktiivisimmista jäsenistä ja toimi sen puheenjohtajanakin. Turun palon jälkeen 1827 hän luopui tieteellisestä työstä ja vetäytyi Mynämäen tilalleen, jossa hän kuoli 92 vuoden iässä. Gadolin on hyvä esimerkki siitä, että syrjäisessä Suomessakin saattoi jo 1700-luvulla pysyä tieteellisen kehityksen eturintamassa.

Nuoren ylioppilaan sota

Eric Gustaf Ehrström (1791–1835) oli 17-vuotias ylioppilas, kun Suomen sota syttyi. Hän haaveili upseerin urasta ja keskeytti yliopisto-opintonsa saadakseen kokemusta armeijasta. Ehrström palkattiin Savon jalkaväkirykmentin muonittajaksi, ja hän seurasi tältä paikalta sotaa kotiseudullaan Pohjanmaalla. Ehrström piti sotakokemuksistaan päiväkirjaa, johon hän ikuisti niin sotatapahtumia, muonituksen vaikeuksia kuin omia lemmenhuoliaankin. Lapualla Eric ratsasti salaa seuraamaan taistelua, joka teki häneen lähtemättömän vaikutuksen:

Musiikki kaikui voimakkaana, sotilaat odottivat kärsimättöminä. – Pam! Kuului kauheasti hymisevä paukahdus, musiikkia ei enää erottanut lainkaan. – Muskettien yhteislaukauksia toinen toisensa perään, pian ei kuulunut muuta kuin pamahduksia pamahdusten päälle, väliin jyskivien tykinlaukausten voimistamina, ja taukojen aikana joka taholta kuului kauheaa kirkunaa ja huutoa. – – – tuolla kasakka heilautti pitkää keihästään ja syöksi sen uskomattoman äkillisesti ruotsalaisen rintaan, mutta pian myös hänet itsensä syöstiin hevosen selästä pitkälleen maahan, lävistettynä, höyryävä veri virtasi hänen haavastaan, värjäsi vihollisen miekan ja tahri hänen vaatteensa.

– – – Voittoisa armeijamme järjestäytyi taistelukentälle, keräsi kaatuneiden toveriensa ruumiit, hautasi ne kaikuvan musiikin säestyksellä, laski aseensa jalalle ja yhtyi Te Deum -virteen sekä päätti näytelmän jymisevin tykinlaukauksin.

– – – Maa ja sen sato oli kaikkialla poljettu maahan, siellä täällä lojui vielä silvottu käsivarsi, irti ammuttu jalka, siellä täällä näkyi kuivuneita verinoroja, siellä täällä joitakin verisiä vaatteita. Pahanhajuinen savu kohosi vielä venäläisten polttaman kylän palaneista jäännöksistä. Toiveeni tulla upseeriksi oli taistelun aikana ollut hetkittäin melko kiihkeä, silmäys taistelupaikalle haihdutti sen miltei kokonaan.

Lähde: Ylioppilaan sotapäiväkirja 1808. SKS 2008.

Gustaf Mauritz Armfelt

Kuva ©: Prisma Archivo / Alamy Stock Photo / MVPhotos

Gustaf Mauritz Armfelt (1757–1814) oli vanhaa suomalaista sotilassukua. Hänen isoisoisänsä oli toiminut sotapäällikkönä suuressa Pohjan sodassa ja hänen setänsä oli kuulunut Anjalan liittoon Kustaan sodan aikana. Armfeltilla oli suomalainen tausta, hän opiskeli Turun akatemiassa ja päätyi lopulta yhdeksi autonomisen Suomen johtomiehistä.

Armfeltia voidaan kuitenkin pitää tyypillisenä 1700-luvun aatelisena seikkailijana, joka liikkui kosmopoliittisesti eri maiden ylhäisöpiireissä ja saattoi vaihtaa uskollisuussuhteitaan oman etunsa mukaan. Enemmän kuin Ruotsiin tai Suomeen, hänen uskollisuutensa näyttää kiinnittyneen Kustaa III:een jonka siipien suojassa hän aloitti uransa. Häntä pidettiinkin yhtenä johtavista ”kustavilaisista”, jotka pitivät yllä Kustaan henkistä perintöä hänen kuolemansa jälkeen. Tähän viittaa myös oheinen Louis Gauffierin maalaus vuodelta 1793. Siinä Armfelt on kuvattu mietiskelemässä edellisenä vuonna murhatun kuninkaan muotokuvan ääressä.

Armfeltin elämä muistuttaa seikkailukertomusta. Hän opiskeli upseeriksi, mutta joutui poistumaan Tukholmasta herätettyään pahennusta rakkausseikkailuillaan ja kaksintaisteluillaan. Hänen tarkoituksena oli liittyä ensin Preussin ja sittemmin Ranskan armeijoihin ja lähteä mukaan Yhdysvaltojen vapaussotaan, mutta kaikki nämä tavoitteet valuivat tyhjiin. Armfeltin onni kääntyi, kun hän tapasi Euroopan-kiertueella olleen kuningas Kustaa III:n ja pääsi tämän suosioon. Hän nousi merkittävään asemaan hovissa, osallistui Kustaan sotaan Venäjää vastaan ja seurasi kuningasta tämän matkoille Eurooppaan.

Kustaa III:n murha muutti Armfeltin aseman hovissa. Hänet syrjäytettiin nopeasti ja lähettiin diplomaatiksi kaukaiseen Napoliin. Osallistuttuaan juonitteluihin Ruotsin uutta hallitusta vastaan Armfelt tuomittiin maanpetoksesta kuolemaan, mutta hän onnistui pakenemaan Venäjälle. Kuningas Kustaa IV Adolfin ansiosta Armfelt sai aikanaan palata Ruotsiin ja nousi jälleen vaikutusvaltaiseen asemaan hovissa.

Suomen sodan ja Kustaa IV Adolfin syrjäyttämisen jälkeen Armfelt koki, ettei Ruotsin poliittinen ilmapiiri enää sopinut hänelle. Hän siirtyi pitkän epäröinnin jälkeen Suomeen ja asettui Venäjän palvelukseen. Hän pääsi jälleen vallanpitäjien suosioon ja nousi yhdeksi Suomen vaikutusvaltaisimmista miehistä. Hänen saavutuksenaan pidetään mm. Vanhan Suomen liittämistä Suomen suuriruhtinaskuntaan 1812.

Historiantutkijoiden käsitykset Armfeltista ovat vaihdelleet huomattavasti. Eräät ovat pitäneet häntä maanpetturina ja onnenonkijana, toiset taas järkevänä reaalipoliitikkona ja Suomen etujen ajajana.

Elias Lönnrot

© Linsén A. V. (alkuperäisen kuvan tekijä), Historian kuvakokoelma, Museovirasto

A. V. Linsenin 1800-luvun puolivälissä piirtämässä pilakuvassa Elias Lönnrot on kuvattu vaeltamassa paljain jaloin, mutta hännystakki päällä runonkeruumatkoillaan. Kuva alla oleva latinankielinen teksti kääntyy suomeksi: ”Yksi ainoa mies meille juoksemalla korjasi kaiken”.

Elias Lönnrot syntyi vuonna 1802 varsin vaatimattomiin oloihin Sammatissa Uudellamaalla. Hänen isänsä oli ammatiltaan räätäli ja perhe oli suomenkielinen, mikä erotti Lönnrotin muista autonomian ajan alun kansallisista herättäjistä. Nuori Elias osoitti kiinnostusta

lukemiseen ja hänen lähetettiin opiskelemaan Tammisaareen ja Turun katedraalikouluun. Turun akatemiaan hän kirjautui opiskelijaksi vuonna 1822 ja valmistui lääkäriksi pitkittyneiden opintojen jälkeen vasta 1832.

Lönnrot oli kiinnostunut kansanrunoudesta jo opiskeluaikana ja hakeutui siksi lääkärinvirkaan Kajaaniin. Hän nimittäin uskoi, että suomalainen runoperinne oli säilynyt parhaiten Itä-Suomessa ja rajan takaisessa Karjalassa. Hän teki Kajaanista käsin lukuisia pitkiä runonkeruumatkoja ja muokkasi kansarunojen pohjalta Kalevalan, jonka ensimmäinen versio on vuodelta 1835.

Kalevalalla oli valtava merkitys suomalaiselle kirjallisuudelle ja kansalliselle itsetunnolle. Lönnrot oli kiinnostunut myös kansanvalitustyöstä ja pyrki edistämään muun muassa hygienian ja raittiuden tuntemusta kansan parissa. Hänen maineensa kasvoi ja hänet valittiin myöhemmin Helsingin yliopiston Suomen kielen professoriksi. Lönnrot kuoli 1884 tehtyään autonomian ajalla varsin harvinaisen nousun rahvaan parista kansakunnan kaapin päälle.

Daniel Juslenius

Daniel Juslenius (1676–1752) oli oppinut kirkonmies ja varhaisimpia suomalaisen historiakuvan luojia.

Tunnetuimmassa teoksessaan Aboa Vetus et Nova (Vanha ja uusi Turku) hän antoi ymmärtää, että suomalaisten historia ulottuu Baabelin kieltensekoitukseen asti.

Hänen mukaansa suomalaisilla oli myös merkittävä rooli antiikin historiassa, sillä hän uskoi Rooman valtakuntaa hävittäneiden vandaalien olleen alun perin suomalaisia.

Kuva: Historian kuvakokoelma / Museovirasto

Aselöydöt tutkimuksen apuna

Suuri osa arkeologisista löydöistä on aseita. Metsästäjille välttämättöminä ja arvokkaina esineinä ne päätyivät usein hautalahjoiksi. Valmistusmateriaaliensa ansiosta aseet kuuluvat parhaiten säilyneeseen esineistöön.

Kivestä valmistettiin vain suhteellisen yksinkertaisia esineitä: nuolen- ja keihäänkärkiä, tikareita, nuijia ja kirveenteriä. Metsästyksessä lienevät jousi ja keihäs olleet tärkeimpiä aseita. Nuijia voitiin käyttää talvisessa hylkeenpyynnissä ja kirves oli tärkeä työkalu. Joidenkin nuijien ja kirveenterien huolellinen hionta ja hienostunut koristelu osoittavat kirveitä käytetyn myös arvomerkkeinä tai rituaaliesineinä.

Pronssinvalanta mahdollisti uudenlaisen asetyypin, miekan. Pronssimiekat olivat harvinaisia ja arvokkaita päälliköiden aseita. Pronssista valettiin myös kapeita ja siroja kirveenteriä, jotka kiinnitettiin käyrään varteen pitkittäin kiilaamalla tai putkimaisen aukon avulla. Osa pronssikirveistä on työkaluja, mutta usein niitä pidettiin arvomerkkeinä ja aseina. Herkästi rikkoutuvat tai katoavat metsästys- ja työvälineet tehtiin mielellään yhä kivestä.

Rautakaudella metallia riitti kaikenlaisten aseiden valmistukseen. Kirveenterät levenivät ja muuttuivat raskaammiksi ja ne alettiin varttaa nykyiseen tapaan. Rautamiekat yleistyivät varsinkin viikinkiajalla ja ne olivat pronssikautisia pidempiä. Miekkoja osattiin valmistaa kotimaassakin, mutta yleensä ne olivat tuontitavaraa.

Arvokkaimmat aseet olivat 800-luvulta alkaen frankkilaisten seppien tekoa ja niihin oli usein kaiverrettu kristillisiä rukouksia, jotka tuskin merkitsivät mitään miekkojen pakanallisille käyttäjille. Muinaissuomalaisten tyypillisimpänä aseena on pidetty angoa, pitkäkärkistä keihästä, jota voitiin käyttää sekä isku- että heittoaseena.

Hakoisten linnavuori Hämeessä

Kuva: Museovirasto

Hakoisten linnavuori Hämeessä

Kuva: Museovirasto

Ristiretkien lähtökohdat

Kristinusko tunnettiin Itämeren alueella jo ennen vuotta 1000. Se oli levinnyt alueelle idästä ja lännestä erilaisissa muodoissa. Idän ja lännen kirkot ovat päätyneet lopulliseen välirikkoon vuonna 1054.

Samaan aikaan uuden uskonnon leviämisen kanssa Pohjois-Euroopan hajanaiset heimot ovat muodostaneet kiinteitä valtakuntia kuten Tanska, Norja, Ruotsi ja Novgorod. Myös yhteiskunnallisesti, taloudellisesti ja sotilaallisesti kehittyneempi Saksa on kiinnostunut laajentamaan valtaansa Itämeren alueella.

Väliin jäävät Baltian ja Suomen alueet, joiden yhteiskunnallinen kehitys oli edelleen heimotasolla ja joiden ei-kristillinen uskonto teki niistä hyväksyttäviä valloituksen ja käännytyksen kohteita.

Suomen ristiretket ja maan liittäminen Ruotsiin olivat osa laajempaa valtataistelua Itämeren alueen omistuksesta ja oikeasta kristinuskon muodosta. Keskeinen osansa oli myös ristiretki-ideologialla, joka vallitsi katolisen kulttuuripiirin alueella 1000-luvun lopulta alkaen.

Baltiassa kilpailivat vallasta lähinnä katoliset tanskalaiset ja saksalaiset. Suomeen valtansa yrittivät ulottaa venäläiset ja ruotsalaiset. Molemmat tekivät myös epäonnistuneita yrityksiä Viron alistamiseksi.

Baltiassa valtaan nousi Saksalainen ritarikunta, joka alisti alkuperäiset virolaiset, liiviläiset, latvialaiset ja preussilaiset heimot maaorjuuteen. Ainoastaan liettualaiset säilyttivät riippumattomuutensa, mutta kääntyivät lopulta katolisuuteen ja muodostivat unionin Puolan kanssa 1300-luvun lopulla.

1100-luvulta 1300-luvulle kestäneen valtataistelun seurauksena Ruotsi ja venäläinen Novgorodin ruhtinaskunta jakoivat suomalaisten heimojen asuinalueen, joka samalla jakautui kahden uskontokunnan välillä.

Autuaan Hemmingin pyhäinjäännösarkku

Kuva: P. O. Welin / Historian kuvakokoelmat / Museovirasto

Piispa Hemming (1290–1366) toimi pitkään Turun piispana 1300-luvun puolivälissä. Hän oli syntyisin Ruotsista ja tunsi henkilökohtaisesti mm. Pyhän Birgitan. Hän vahvisti kirkon valtaa ja omaisuutta Suomessa ja joutui ajoittain ristiriitaan maallisten vallanpitäjien kanssa.

Hemmingiä alettiin 1400-luvulla pitää otollisena pyhimyskandidaattina. Hemmingin ympärille oli syntynyt paikallinen kultti, johon liittyi ihmetarinoita ja Hemmingin maallisten jäännösten kunnioittamista.

Ensin Hemming piti saada julistettua autuaaksi, mikä vaati monimutkaista byrokratiaa ja toimikuntatyötä niin Ruotsissa kuin

Roomassakin. Lopulta autuaaksi julistaminen järjestyi ja vuonna 1514 järjestettiin Turussa suuri autuuttamisjuhla.

J uhlasuunnitelmat olivat mahtipontiset. Roomalaisten esikuvien mukaisesti tuomiokirkko ja koko kaupunki oli koristettava lehvillä ja kukkakransseilla. J uhlapaikkaa hallitsi vaakunoiden, kuvien, kynttilöiden, musiikin, suitsukkeiden ja kulkueiden tuoma loisto.

Hemmingin jäännökset siirrettiin juhlallisesti tuomiokirkossa olevaan turkulaisten käsityöläismestareiden koristelemaan arkkuun. Hemmingistä olisi saattanut tulla täysivaltainen pyhimyskin, jollei kirkon historia olisi pian joutunut uusille urille.

Vain reilut kymmenen vuotta autuuttamisjuhlan jälkeen käynnistyi Ruotsin reformaatio, ja Turun piispan pyhäinjäännöskirstukin sai väistyä uuden kirkollisen elämän tieltä. J onkinmoisena ihmeenä voidaan pitää sitä, että tuo puusepäntyö on selvinnyt kaikista Turun tulipaloista ja on edelleen nähtävissä tuomiokirkossa.

Naantalin luostarikirkko

Kuva: Toivo Utriainen / WSOY-arkisto / Sanoma Pro

Naantalissa oli birgittalaisen sääntökunnan mukainen kaksoisluostari, jossa nunnat ja munkit elivät erillään. Myös maallikot pääsivät kirkkoon kuulemaan jumalanpalveluksia, joissa nunnakuoro lauloi näkymättömissä erillisellä parvekkeella.

Luostarit olivat tärkeä osa keskiajan uskonnollista elämää. Etelä-Euroopassa oli jo varhain keskiajalla syntynyt luostariyhteisöjä, joihin ihmiset vetäytyivät viettämään hurskasta elämää.

Suomen alueella erityisen vaikutusvaltaisia olivat dominikaanien ja fransiskaanien kerjäläisveljestöt. **Kerjäläisveljestöillä** oli luostarirakennuksensa, mutta veljien tuli myös liikkua ja saarnata kansan parissa. Lahjoitusten myötä luostareille kertyi myös huomattavia omaisuuksia.

Luostareilla oli huomattava merkitys sekä kirkon että kaupunkien kehityksessä. Ne tarjosivat paitsi herran sanaa, myös sairaanhoitoa ja koulutusta. Kerjäläisveljestöjen verkosto kattoi koko katolisen Euroopan, ja heillä oli yliopistokaupungeissa omat koulunsa, joihin suomalaisetkin veljet pääsivät opiskelemaan.

Keskiajan ihmisen ruokavalio

Viljatuotteet olivat keskiajan ruokavalion perusta. Tavallinen kansa söi paljon vihanneksia kuten naurista ja omenia sekä palkokasveja eli hernettä ja papuja. Vauraampi väestö söi enemmän lihaa. Eläimestä hyödynnettiin kaikki mahdollinen syötäväksi kelpaava, ja sen valmistus ruoaksi aloitettiin välittömästi metsästyksen tai lahtaamisen jälkeen. Keskiajan kokin pitikin tietää, miten esim. hirvenlihaa leikataan tai kana kynitään.

Keskiajalla käytettiin paljon mausteita, mikäli mahdollista. Myös yrttejä käytettiin sekä ruoanlaitossa että lääkinnässä. Keskiajalla ei vielä tunnettu nykyisin ruoanlaitossa yleisiä raaka-aineita perunaa, tomaattia, paprikaa, kalkkunaa ja maustepippuria, jotka tulivat Eurooppaan vasta löytöretkien myötä. Keskiajalla ruoka valmistettiin tuoreista raaka-aineista, siitä tehtiin maukasta ja pöytätapoja kunnioitettiin. Ruokapöydässä ei saanut syljeskellä, kaivaa hampaita tai piereskellä.

Kaalipata

1 keräkaali
2 sipulia
2 porkkanaa
nokare voita
5 dl vettä
2 tl suolaa
yrttejä (esim. timjamia ja meiramia)
1 dl hunajaa

Keskiaikaista kanaa kalleimpien mausteiden kera

4 kanan rintafilettä
1 sipuli
nokare voita
1 dl mantelilastuja
3 rkl hunajaa
2 dl kermaa
suolaa
1 laakerinlehti
runsas ripaus sahramia
ripaus korianteria, jeeraa, inkivääriä, sinapinsiemeniä, kanelia, kaardemummaa ja neilikkaa

Paloittele kananliha.
Hienonna sipuli.
Paista lihat kullanruskeiksi pannulla.
Lisää sipuli ja mantelilastut.
Lisää hunaja, kerma ja mausteet.
Hauduta, kunnes liha on kypsää ja mureaa.

Suomen herttuakunnan vaakuna

Kuva: Sanoma Pro

Suomen herttuakunnan vaakuna kertoo sekä Suomesta että Juhana-herttuan asemasta maassa. Ylimmissä kentissä ovat rinnakkain Ruotsin kolme kruunua ja Suomen leijona.

Syytä siihen, miksi leijona on Suomen vaakunaeläin, ei tarkasti tunneta. Herttuakunnan vaakunassakaan se ei vielä esiinny aivan nykyisessä muodossaan. Miekkaa kantava ja sapelia polkeva vaakunaleijona on kuitenkin nähtävissä jo Kustaa Vaasan hautamuistomerkissä, joka valmistui 1580-luvulla.

Vaakunan alemmissa kentissä kuvataan herttuakunnan eri osia. Ilmeisesti kypärä on alun perin tarkoittanut Etelä-Suomea, Karhu

Pohjois-Suomea. Nämä symbolit vakiintuivat sittemmin Varsinais-Suomen ja Satakunnan maakuntien tunnuksiksi.

Hämeen ja Karjalan tunnukset ovat myös peräisin 1500-luvulta, mutta niitä ei vaakunasta löydy, sillä kyseiset maakunnat eivät kuuluneet herttuakunnan alueeseen.

Vaakunan keskelle on vielä sijoitettu lyhde, Vaasa-suvun tunnus. Vaakuna siis kuvasi herttuakunnan arvovaltaa, siihen kuuluvia alueita ja herttuan kuninkaallisia sukujuuria.

Diplomatiaa 1500-luvun tyyliin

Kuvat: Historian kuvakokoelma / Museovirasto

Venäjä ja Ruotsi sotivat 1500-luvulla toistuvasti keskenään. Syynä olivat vanhat erimielisyydet Pähkinäsaaren rauhan rajasta ja molempien kiinnostus aluevalloituksiin Baltiassa. Ristiriitoja koetettiin selvittää myös neuvotteluin, joita tosin haittasivat yhteisen kielen ja tulkkien puute.

Myös neuvottelukulttuurissa oli toivomisen varaa. Molempien maiden lähettiläiden olisi pitänyt nauttia diplomaattista koskemattomuutta, mutta uskonnolliset ja kulttuuriset vastakkainasettelut olivat usein ylitsepääsemättömiä. Vuonna 1557 Ruotsin lähettiläät tärvelivät Venäjällä ikoneja ja olivat päästä hengestään. Vuonna 1568 joukko venäläisiä lähettiläitä joutui pahoinpidellyksi Ruotsissa. Kostoksi Venäjän tsaari Iivana IV Julma vangitutti maassa olevat Ruotsin lähettiläät.

Hallitsijatkaan eivät aina vaivautuneet käyttämään kohteliasta kieltä. Esimerkiksi Iivana IV:n ja Juhana III:n keskinäinen kirjeenvaihto yltyi ajoittain melkoiseksi riitelyksi. Iivana vaati ylimielisesti, että Juhana osoittaisi kirjeensä Iivanan alamaiselle Novgorodin ruhtinaalle, sillä ”ennen kuin isäsi tuli valtaan, emme olleet kuulleet Ruotsin kuningaskunnasta”. Iivana itse ei aikonut alentua keskustelemaan pikkuhallitsijan kanssa, joka oli hänestä ”yhtä kaukana kuin maa taivaasta”.

Loukattu Juhana vastasi samalla mitalla: ”Varmaan on isäsi ollut joku munkki tai maamoukka, koska kirjoitat niin taitamattomasti, aivan kuin olisit kasvanut talonpoikien tai irtolaisten parissa, jotka eivät ymmärrä kunniasta yhtään mitään.” Korostaakseen yhdenvertaisuuttaan Iivanan kanssa Juhana otti käyttöön uuden hallitsijanimikkeen. Kuninkuuden ja muiden arvonimiensä lisäksi hän julisti olevansa myös Suomen suuriruhtinas, kuten tsaari oli Moskovan suuriruhtinas. Suomen asema ei sinänsä muuttunut tämän nimityksen myötä, mutta ratkaisu kuvaa hyvin 1500-luvun diplomatiaa, jossa tittelit ja arvojärjestykset näyttelivät tärkeää osaa.

Lähde:

Kari Tarkiainen, 1986. *Se Vanha Vainooja. Käsitykset itäisestä naapurista Iivana Julmasta Pietari Suureen.* Suomen historiallinen seura.

Eerik XIV ja Kaarina Maununtytär

E. J. Löfgrenin maalaus korostaa kuningas Erikin ja Kaarina Maununtyttären tarinan romanttisia piirteitä 1800-luvun ihanteiden valossa. Aikoinaan Erik XIV:n alhaissäätyistä puolisonvalintaa pidettiin yhtenä hänen mielipuolisuutensa ilmentymistä. Kun Erik syöstiin vallasta, hän ja Kaarina olivat vankeina useissa linnoissa, Turussa ainakin vuonna 1572.

Heille saattoi olla helpotus, että vallasta syösty kuningas vähän ajan kuluttua erotettiin perheestään. Tämän jälkeen Kaarina asui Turun linnassa tyttärensä Sigridin ja poikansa Gustavin kanssa vuosina 1573–1577.

Kaarina Maununtytär sai myöhemmin eläketilakseen Liuksialan kartanon Suomesta, mutta asui siellä ensin ilman lapsiaan. Tytär Sigrid lähetettiin Ruotsin hoviin kasvatettavaksi, ja hän vieraili myös Puolan hovissa.

Sigridiä ei koskaan tunnustettu varsinaiseksi prinsessaksi, mutta hänet hyväksyttiin maan ylhäisaatelin joukkoon. Sigrid meni naimisiin suomalaisen ylimyksen, Siuntion herra Henrik Tottin kanssa. Heidän poikansa Åke Tott varttui kuuluisaksi sotapäälliköksi, ”Pohjolan lumiauraksi”, joka niitti myöhemmin mainetta kolmikymmenvuotisessa sodassa.

Kaarinan ja Erik XIV:n poika Gustav oli Juhana III:lle poliittinen uhka, koska kapinalliset olisivat saattaneet koettaa nostaa hänet hallitsijaksi. Siksi hänet lähetettiin Puolaan ja kasvatettiin katoliseen uskoon, ja hän vieraantui perheestään ja kotiseudustaan. Kun Kaarina vuosia myöhemmin tapasi poikansa Tallinnassa, heillä ei ollut enää yhteistä kieltä, jolla keskustella.

Renessanssihovi

Kuva: C. J. Billmark / Historian kuvakokoelma / Museovirasto

Kuvassa on taiteilijan näkemys hovin juhla-ateriasta renessanssiajan Ruotsissa. Carl Johan Billmarkin 1800-luvun maalaus kuvaa ilmeisesti Kustaa Vaasan hovia, mutta samantyyppistä pukumuotia ja komeutta pyrittiin ylläpitämään myös Juhana-herttuan hovissa Turussa.

Suomessa renessanssikulttuuria edusti ennen kaikkea Juhana-herttuan Turussa viettämä hovielämä. Karua keskiaikaista Turun linnaa kunnostettiin herttuakunnan arvolle sopivaksi. Kapeita ikkuna-aukkoja laajennettiin renessanssityyliin avariksi ja valoisiksi, ja huoneet sisustettiin puupaneelein, kaakeliuunein ja tekstiilein.

Turun loistoa lisäsi Juhanan avioliitto puolalaisen prinsessa Katariina Jagellonican kanssa, joka oli äitinsä puolelta italialaista

ruhtinassukua. Katariina toi Puolasta mukanaan omat räätälinsä, pyykkärinsä, kokkinsa ja seuralaisensa. Hoviväki teki metsästysretkiä lähimaastoon, ja linnassa järjestettiin turnajaisia ja teatteri-ilveilyjä. Hovikulttuuria jäljiteltiin pian myös aatelin kartanoissa.

Hovin loisto jäi kuitenkin lyhytaikaiseksi. Vuottakaan ei ollut kulunut Katariinan saapumisesta, kun kuningas Eerik XIV syytti veljeään Juhanaa maanpetoksesta ja valtasi Turun linnan. Herttuapari kuljetettiin vankeuteen Ruotsiin ja koko herttuakunta lakkautettiin. Lyhyestä kestostaan ja rajallisesta merkityksestään huolimatta ajatus ”Turun linnan renessanssista” on jäänyt elämään.

Suurvalta-ajan sodat ja rauhat

Tanskaa vastaan

Venäjää vastaan

Puolaa vastaan

Muita vastaan*

*Useimmat muut sodat on käyty Saksan keisarikuntaa tai siihen kuuluvia pikkuvaltioita vastaan.

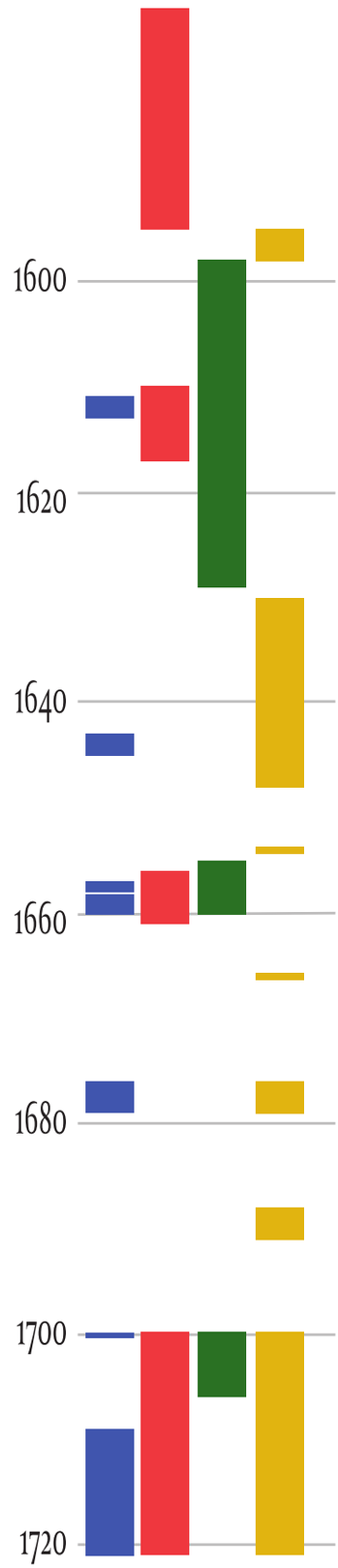

Tärkeimmät rauhansopimukset

Täyssinän rauha 1595

Stolbovan rauha 1595

Altmarkin rauha 1629

Brömsebron rauha 1645
Westfalenin rauha 1648

Roskilden rauha 1658
Kööpenhaminan ja Olivan rauha 1660
Kardisin rauha 1661

Uudenkaupungin rauha 1721

Maaomaisuuden jakautuminen suurvaltakauden Ruotsissa

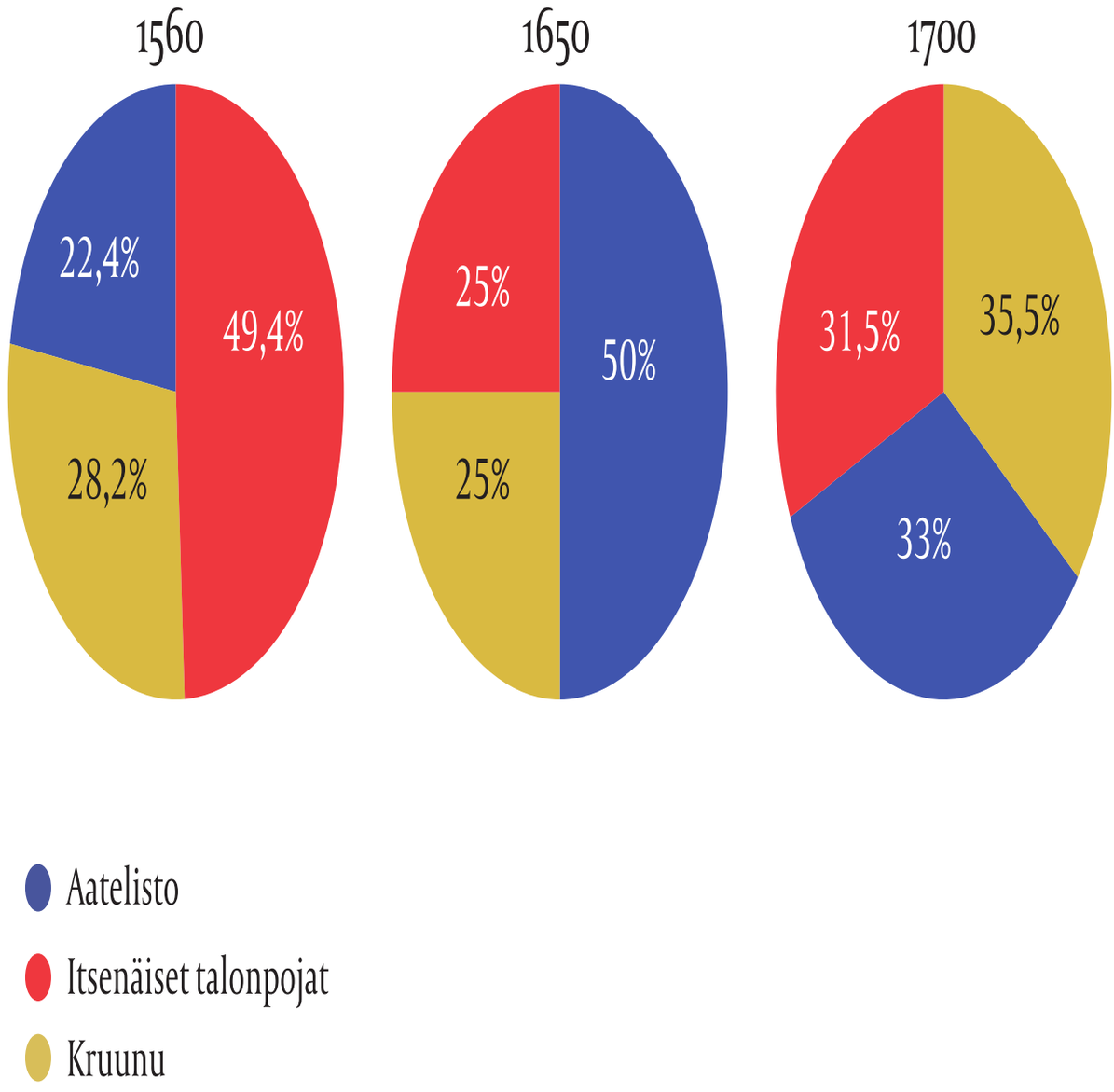

Autonomian ajan alun yhteiskuntarakenne

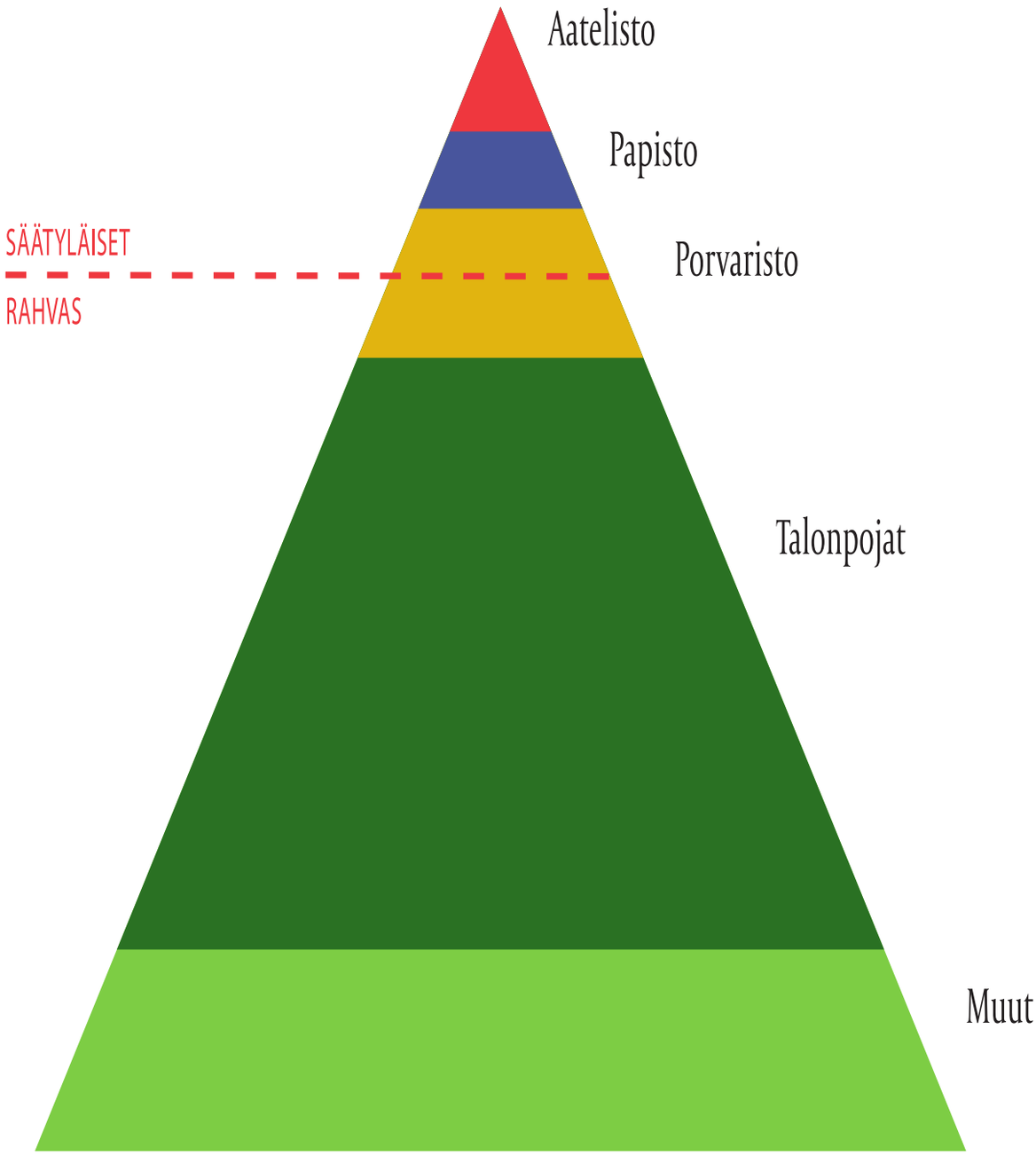

Suomen sodan taustat

Ruotsi

Iso-Britannia

Venäjä

Ranska

Suomen sodan taustat

Ruotsi

Iso-Britannia

- Ranskan vihollinen.

Venäjä

MANNERMAA-SULKU

Ranska

- Napoleon hallitsi manner-Eurooppaa.
- Halusi kaikki Euroopan maat Iso-Britannian vastaiseen saartoon.

Suomen sodan taustat

Ruotsi

- Iso-Britannian kauppakumppani.
- Epäluulo Ranskaa kohtaan.
- Kieltäytyi osallistumasta kauppasiirtoon.

YHTEISIÄ ETUJA

Iso-Britannia

- Ranskan vihollinen.

Venäjä

MANNERMAA-SULKU

Ranska

- Napoleon hallitsi manner-Eurooppaa.
- Halusi kaikki Euroopan maat Iso-Britannian vastaiseen saartoon.

Suomen sodan taustat

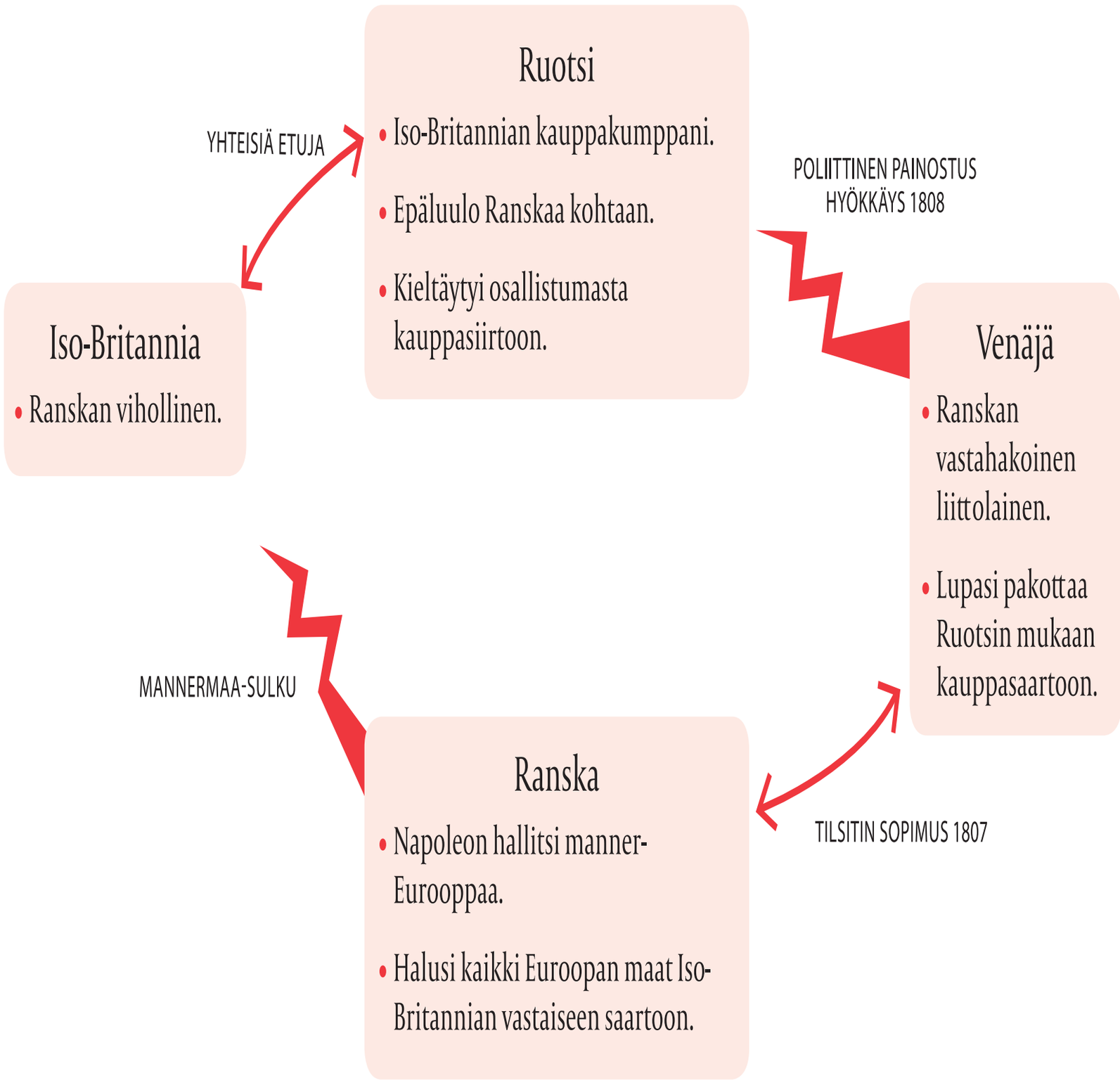

Suomen vienti- ja tuontituotteiden jakauma 1661–1666

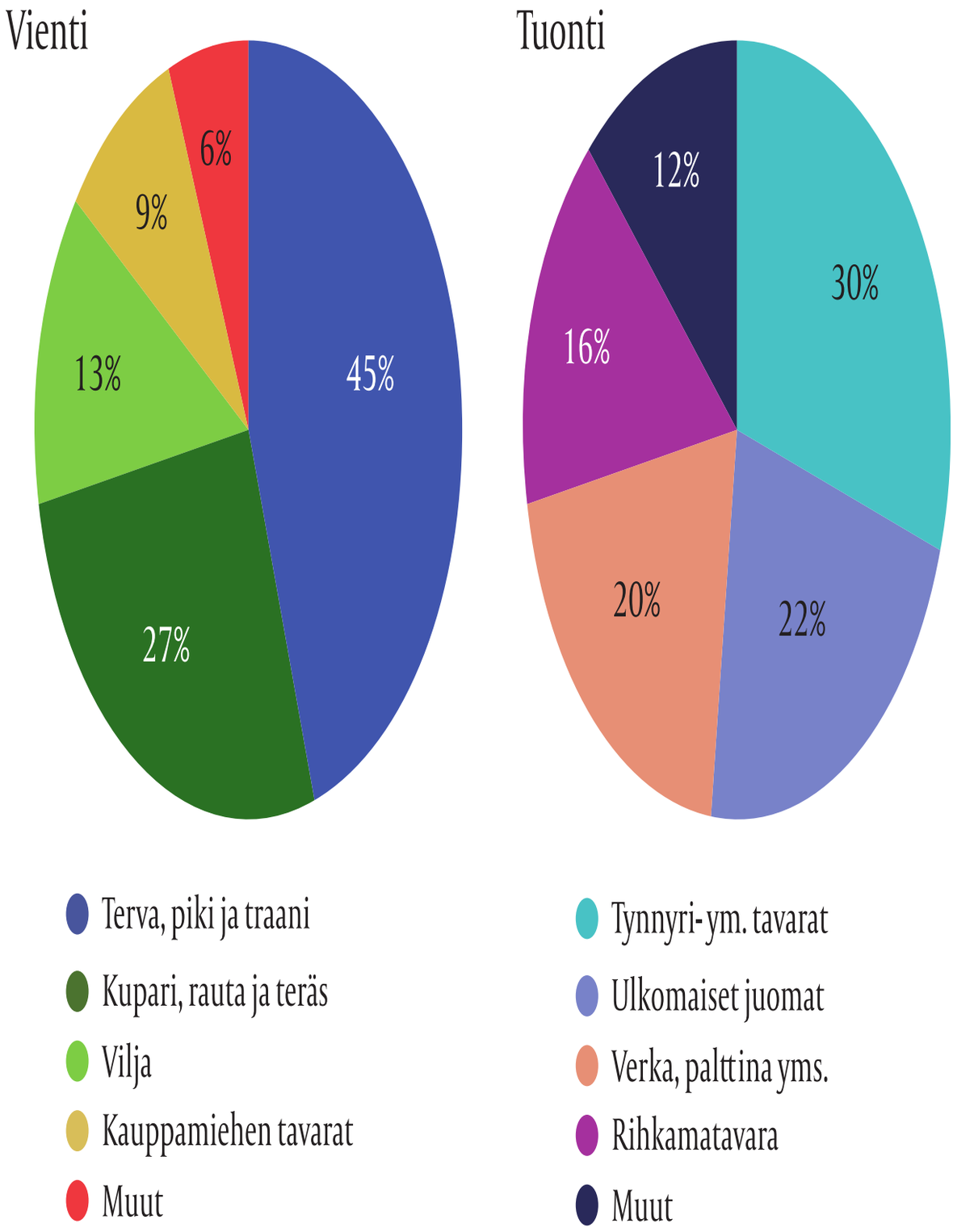

Lähteet: Suomen taloushistoria 1, Tammi 1980;
Heikkinen, Tullilaitoksen historia, Tullihallitus 1994.

Ristiretkien vertailua

	Perinteisen tulkinnan mukaan			Nykyisiä tulkintoja
	Ajoitus	Tekijä	Kohde	
1. ristiretki	1155	Piispa Henrik ja kuningas Eerik	Varsinais-Suomi	• Koko retken historiallisuutta epäillään. • Kristinusko tunnettu Länsi-Suomessa jo aiemmin. • Tarina kuvaa mahdollisesti ledung- eli pakkoverotusretkeä.
2. ristiretki	1238–39 tai 1248–49	Birger-jaarli	Häme	• Ajoituksesta useita tulkintoja (1230-luvulta 1250-luvulle saakka). • Suomen eri osiin tehtiin 1200-luvun kuluessa useita sotilaallisia retkiä, osaan ei liittynyt väkivaltaa tai taisteluja. • Ruotsin vallan vahvistaminen Suomessa ja Hämeen linnoittaminen.
3. ristiretki	1293	Tyrgils Knuutinpoika	Karjala	• Suuntautui ennen kaikkea Novgorodia, ei suomalaisia vastaan. • Tyrgils tuskin itse retkellä mukana. • Historiallisesti varmimmin tunnettu ja ajoitettu ristiretki.

Mitä keskiaika tarkoittaa Suomessa?

Esimerkkejä tyypillisistä, joskin osittain virheellisistä mielikuvista:

Noitavainot	Harvinaisia keskiajalla, noitavainot yltyivät vasta 1600-luvulla.
Kirkon suuri valta	Totta keskiajan lopulla. Alkuvaihe oli uuden uskon vakiinnuttamista.
Ritarilinnat	Suomen suuret linnat olivat valtakunnan keskuslinnoja. Aatelisilla oli linnoja vähän ja ne ovat enimmäkseen tuhoutuneet.

Esimerkkejä mielikuvista, jotka ovat oikeita, mutta eivät sovi Suomeen:

Maaorjuus	Maaorjuus ei levinnyt Ruotsiin tai Suomeen, talonpojat vapaita.
Feodalismi	Ei esiintynyt Ruotsissa tai Suomessa samassa muodossa kuin Keski-Euroopassa.
Viikinkiretket	Sivusivat kyllä Suomea, mutta liittyvät täällä esihistoriaan.
Keskiajan ajoitus	Suomen esihistoria päättyy vasta 1100-luvulla ja uuden ajan katsotaan alkavan vasta 1500-luvun puolimaissa.

Suomi ja kaupankäynti

Keski-Euroopasta tuotiin:

verkakankaita

- miekkoja

Itä-Euroopasta tuotiin:

- aseita
- hopeakoruja

Etelä-Euroopasta tuotiin:

- rautaesineitä
- lasisia juomasarvia
- hopeisia viinikauhoja

Eurooppaan vietiin:

- turkiksia
- hylkeenrasvaa eli traania

VIIKINKIEN IDÄNTIET

Suomen väkiluku 1750–1860

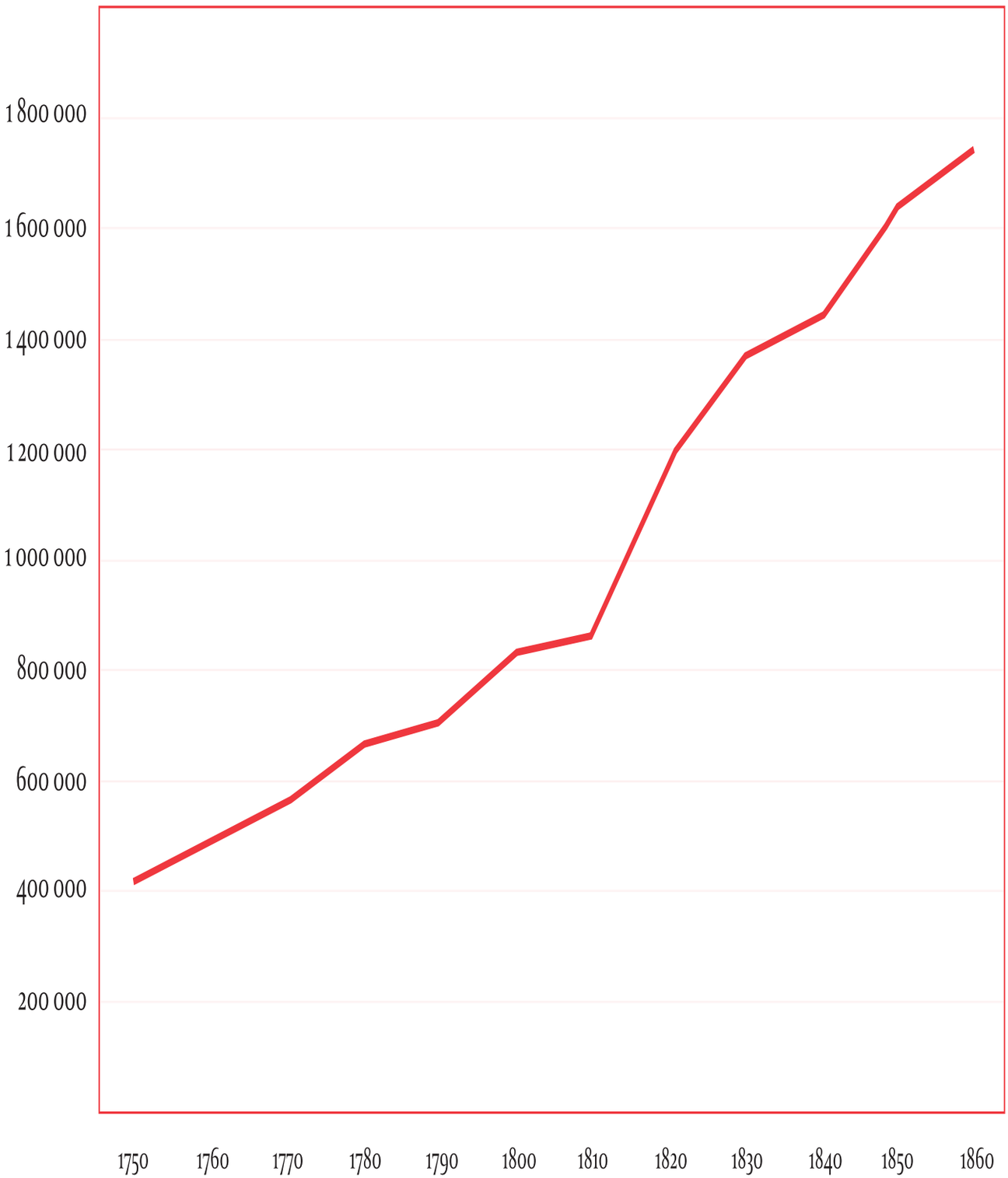

Lähde: Tilastokeskus

Ympäristöolojen vaikutus Suomen historiassa

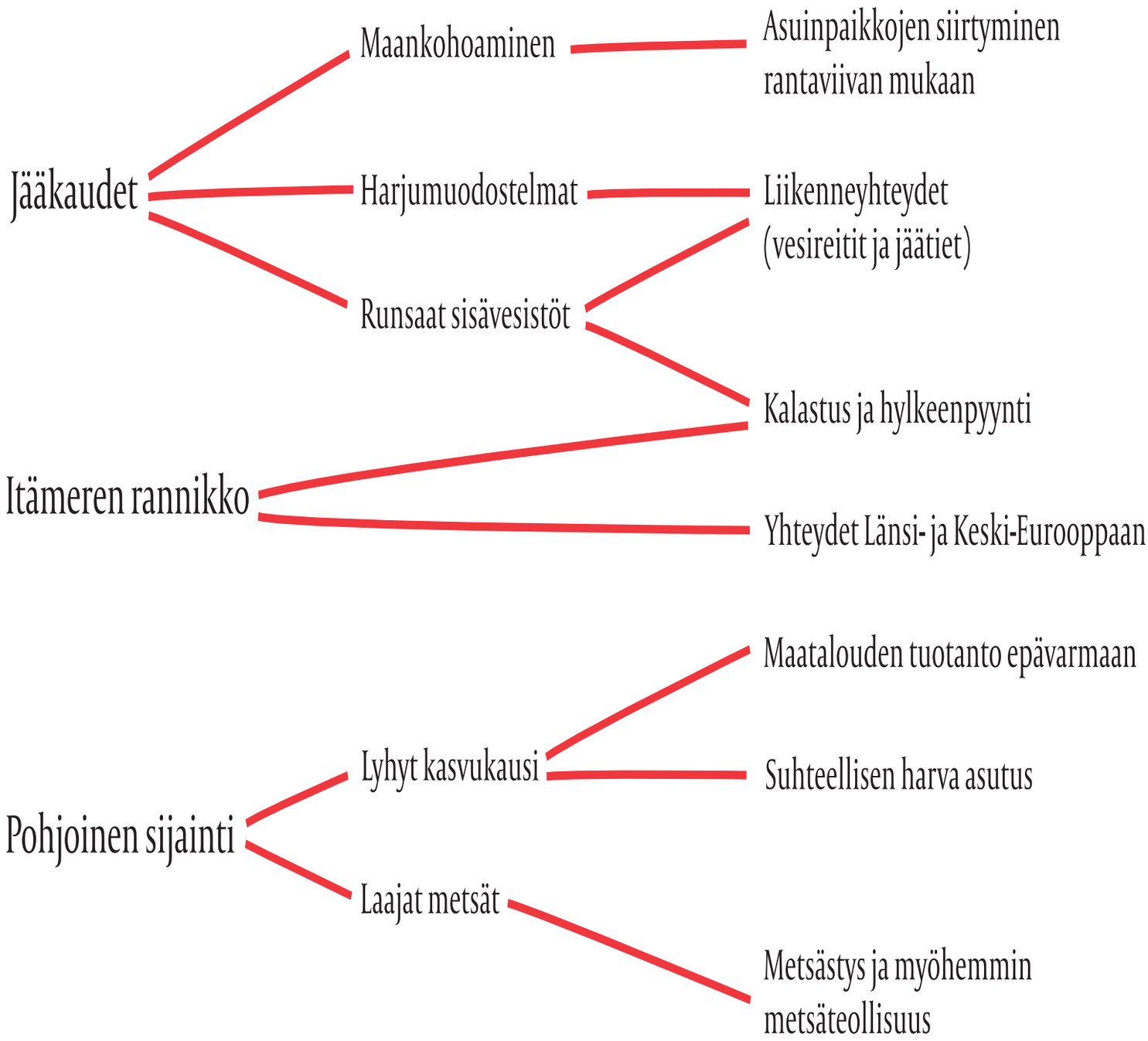

Maaomaisuuden jakautuminen Suomessa keskiajan lopulla

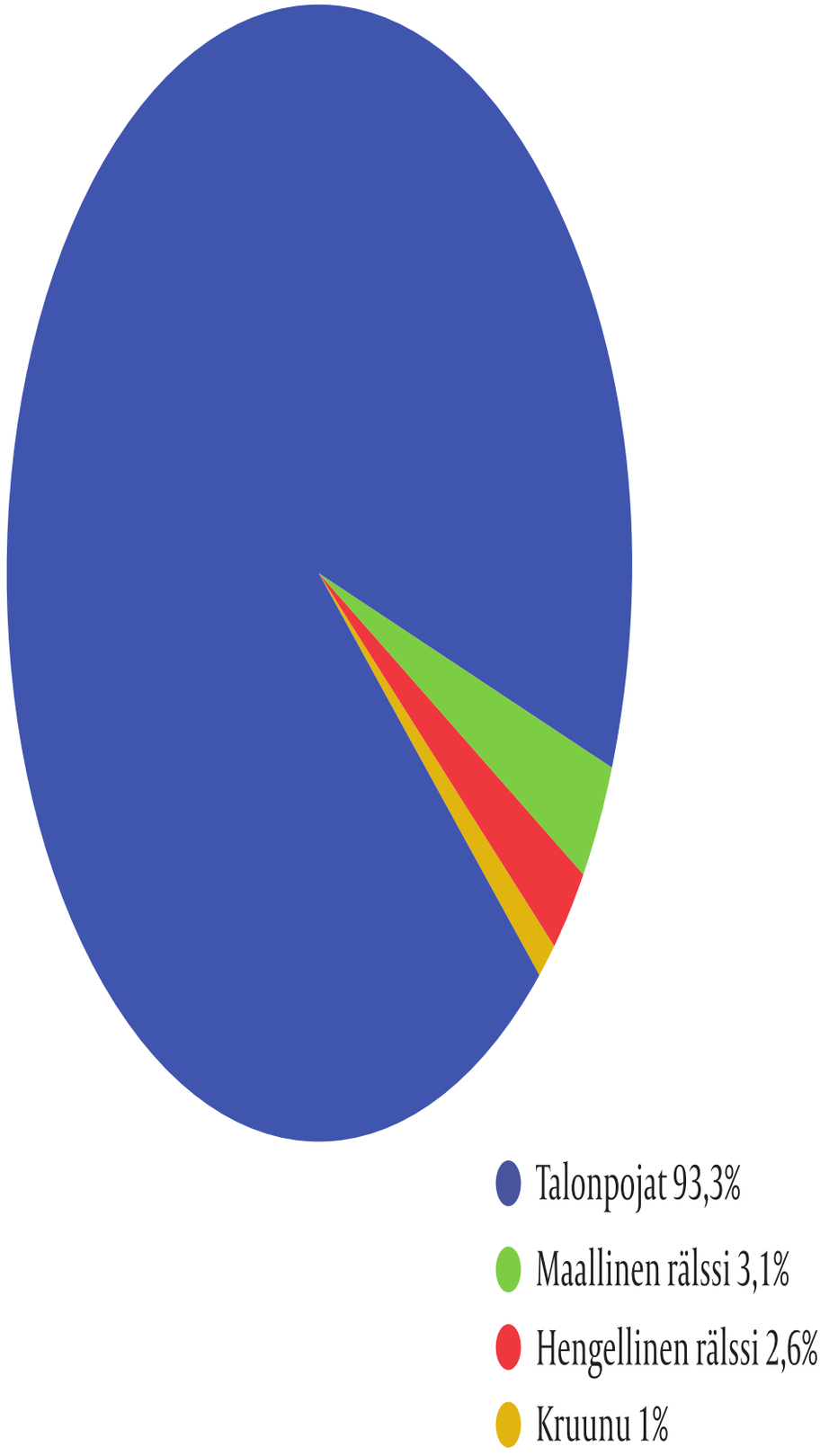

Lähde: Suomen maatalouden historia 1, SKS 2003.

Säätyjen oikeudet ja velvollisuudet keskiajan lopulla

	Oikeudet (privilegiot)	Velvollisuudet
Maallinen rälssi (Aatelisto)	• verovapaus • oikeus korkeimpiin virkoihin	• ratsupalvelus (vuoteen 1569)
Hengellinen rälssi (Papisto)	• kirkon verovapaus • kirkon oikeus kerätä veroja • kanoninen oikeus	• sielunhoito • sakramenttien jakaminen
Porvaristo	• yksinoikeus kauppaan ja käsityöhön • kaupunkien itsehallinto	• verojen maksu
Talonpojat	• ei erillisiä oikeuksia	• verojen maksu

Suomen kaupunkien porvarien kansallisuus keskiajalla

		Saks.	Ruots.	Suomal.	Tuntemattomia
Turku	1300-luku	69	16	2	3
	1400–1471	114	154	65	23
Viipuri	1300-luku	8	10	1	1
	1400–1471	24	38	4	8
Ulvila	1300-luku	6	1	-	-
	1400–1471	1	6	-	-
Porvoo	1300-luku	3	5	-	1
	1400–1471	-	7	1	-

Suomi ja kaupankäynti

Keski-Euroopasta tuotiin:

- verkakankaita
- miekkoja.

Itä-Euroopasta tuotiin:

- aseita
- hopeakoruja.

Etelä-Euroopasta tuotiin:

- rautaesineitä
- lasisia juomasarvia
- hopeisia viinikauhoja.

Eurooppaan vietiin:

- turkiksia
- hylkeenrasvaa eli traania.

VIIKINKIEN IDÄNTIET

Maaomaisuuden jakautuminen suurvaltakauden Ruotsissa

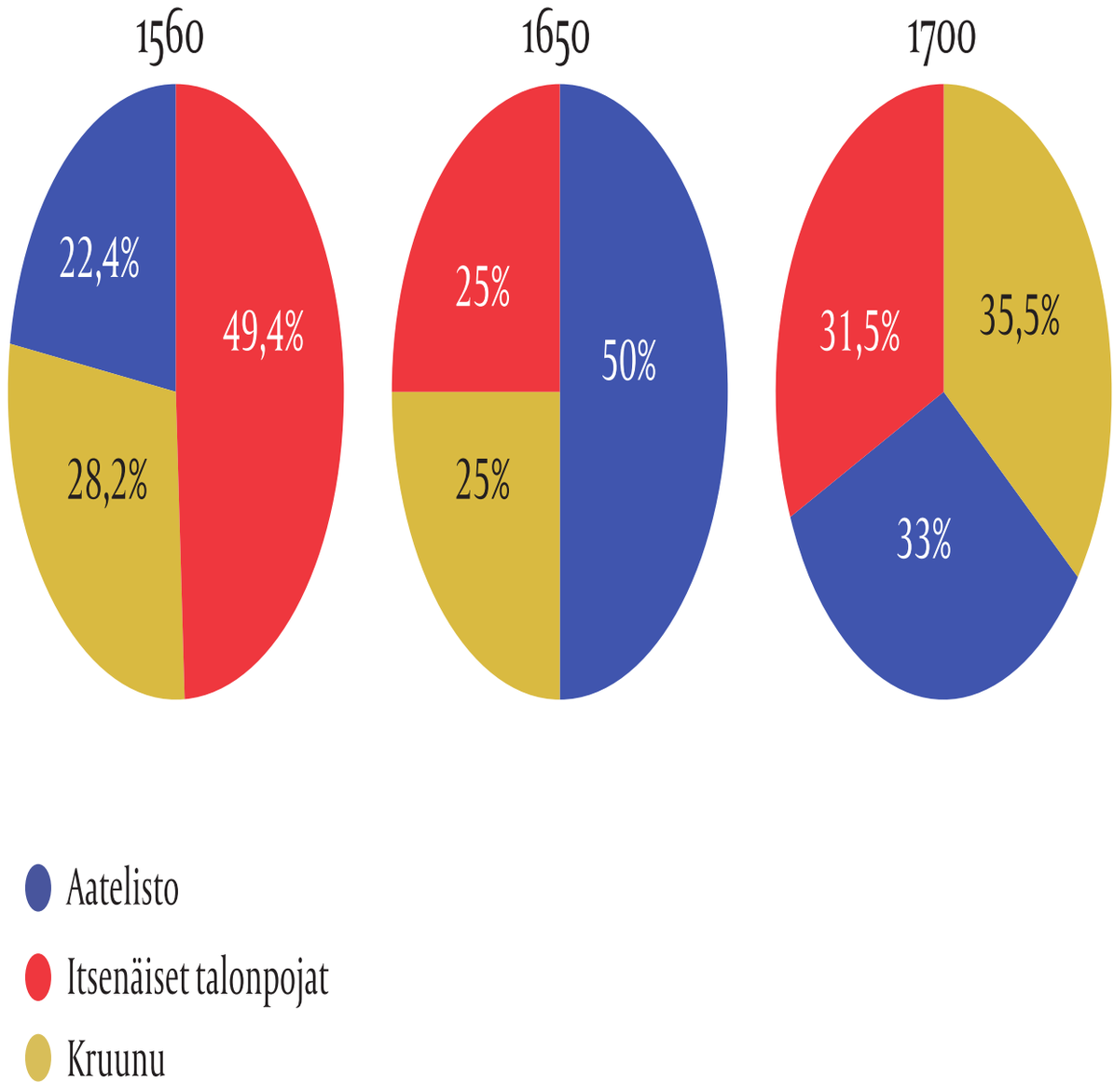

Lähde: Melin-Johansson-Hedenborg, 2003. *Sveriges historia*. Bokförlaget Prisma.

Historia ajassa 5

Kuva: Historian kuvakokoelmat / Museovirasto

Viipuri oli suurvalta-ajalla Suomen toiseksi tärkein kaupunki. Erik Dahlbergin kaiverrus on julkaistu vuonna 1709, vain vuotta ennen kuin kaupunki joutui venäläisten valtaan.

Kalmarin unioni

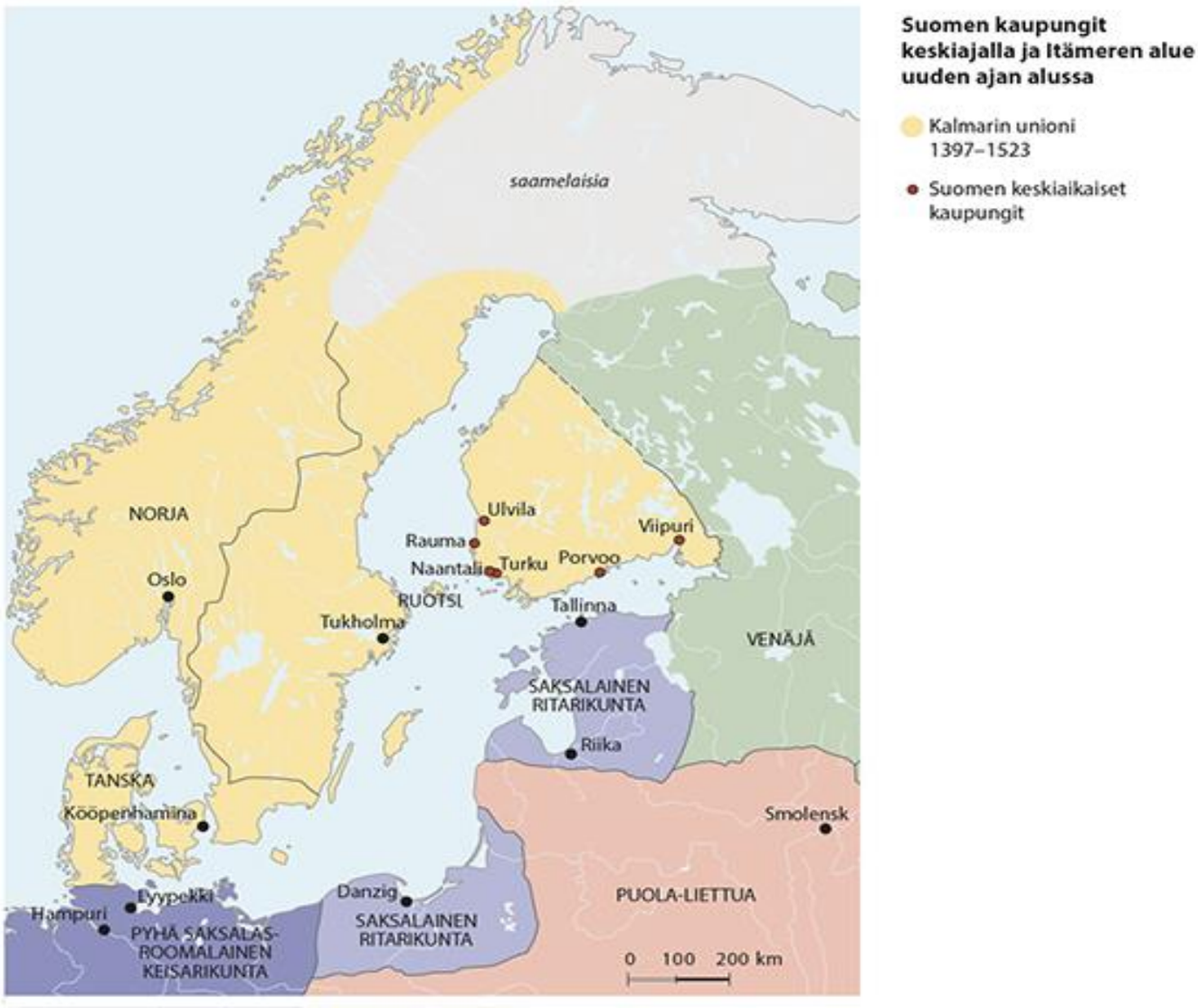

Itämeren alue uuden ajan alussa

Daniel Juslenius

Daniel Juslenius (1676–1752) oli oppinut kirkonmies ja varhaisimpia suomalaisen historiakuvan luojia.

Tunnetuimmassa teoksessaan *Aboa Vetus et Nova* (Vanha ja uusi Turku) hän antoi ymmärtää, että suomalaisten historia ulottuu Baabelin kieltensekoitukseen asti.

Hänen mukaansa suomalaisilla oli myös merkittävä rooli antiikin historiassa, sillä hän uskoi Rooman valtakuntaa hävittäneiden vandaalien olleen alun perin suomalaisia.

Kuva: Historian kuvakokoelma / Museovirasto

Luettelo suomalaisista epäjumalista

Mikael Agricolan laatima luettelo suomalaisista muinaisjumalista, joka julkaistiin vuonna 1551 Psalttarin eli Psalmien kirjan esipuheessa.

"Epäjumalat monet tässä, muinen palveltin cauan ia lässä [lähellä]. Näitä cumarsit Hämäläiset, sekä Miehet että Naiset. Tapio, Metzäst pyydyxet soi, ia Ahti, wedest Caloia toi. Äinämöinen, wirdet tacoi. Rahkoi, Cuun mustaxi iacoi. Lieckiö, Ruohot, iuuret ia puud hallitzi, ia sencaltaiset muud. Ilmarinen, Rauhan ia ilman tei, ia Matkamiehet edeswei. Turisas, annoi Woiton Sodast, Cratti, murhen piti Tavarast. [– –]

Waan Carialaisten Nämät olit Epäiumalat, quin he rucolit. Rongoteus, Ruista annoi, Pellonpecko, Ohran casvon soi. Wirancannos, Cauran caitzi, muutoin oltin Caurast paitzi. Ägräs, hernet, Pawud, Naurit loi, Caalit, Lijnat ia Hamput edestoi. Köndös, Huhtat ia Pellot teki, quin heidän Epäuskons näki. Ia quin Keväkylvö kylvettiin, silloin ukon Malia iuotijn [juotiin]. Sijhen haetin ukon wacka, nijn iuopui Pijca ette Acka. [– –]

Se sijs annoi Ilman ja uuden [vuoden-] Tulon, kekri, se lisäis Carian casvon. Hijsi, Metzäläiset soi woiton, Weden Emä, wei Calat wercon. Nyrckäs, Oravat annoi Metzäst, Hittavanin, toi Jänexet Pensast. Eikö se Cansa wimmattu ole, ioca näitä usko ia rucole. Sijhen Piru ia Syndi weti heitä, Että he cumarsit ia uskoit näitä. Cuolluden hautijn Ruoca wietin, ioissa walitin, pargutin ja itketin. Menningäiset myös heidän Uhrins sait, coska Lesket huolit ia nait. Palveltin myös palio muuta, Kivet, Cannot, Tähdet ja Cuuta."

Lähde: *Suomen historian dokumentteja 1*. Otava 1968.

Karjalan naisten turvakirje

Keskiajan levottomissa oloissa ei aina ollut helppoa jakaa oikeutta ja torjua väkivaltaa. Järjestystä ylläpitääkseen kuningas julisti, että tietyt henkilöt, paikat ja ajankohdat nauttivat ”rauhaa” hänen suojeluksessaan. Erityistä rauhaa nauttivat kotipiiri, kirkko, käräjät ja juhlapyhät. Nykyäänkin käytetyt ilmaisut joulurauha ja kotirauha juontavat juurensa keskiajalta. Jos joku rikkoi esimerkiksi kotirauhaa hyökkäämällä toisen pihapiiriin tai taloon, häntä rangaistiin erityisen ankarasti.

Vuonna 1316 Ruotsin kuningas antoi julistuksen Karjalan naisrauhasta. Kyseessä on suojelukirje, joka kielsi ketään kajoamasta Karjalan alueella eläviin naisiin, heidän ruumiiseensa, oikeuksiinsa tai omaisuuteensa. Suojelukirjeellään kuningas Birger korosti, että nimenomaan Ruotsin laki oli voimassa Karjalan kaukaisessa maakunnassa, jonne tuohon aikaan muutti uudisasukkaita eri puolilta Ruotsin valtakuntaa. Naisten koskemattomuuden lisäksi sen tarkoitus oli vahvistaa Ruotsin kruunun valtaa rajaseudulla.

"Kaikille niille, jotka tulevat näkemään tämän kirjeen, me Birger, Jumalan armosta svealaisten ja göötalaisten kuningas, – – olemme lujasti säätäneet lakina noudatettavaksi, että kaikkien meidän alueellemme kuuluvien vaimojen ja naisten, jotka asuvat meidän linnamme Viipurin alaisuudessa eli Karjalan maassa, olkoot aviossa eläviä, leskiä, nunnia tai neitseitä, tulee saada nauttia rauhaa ja turvallisuutta niin kuin itse valtakunnassamme Ruotsissa, yhtä hyvin omaisuuden kuin hengen puolesta, niin että rikkojia kohtaa meidän kuninkaallinen rangaistuksemme mitä ankarimpana. – – älköön kukaan rohjetko edellä mainittuja vaimoja ja naisia millään vääryyksillä rasittaa ja vaivata tai heille tehdä ruumiillista väkivaltaa, mikäli tahtoo välttää meidän kuninkaallisen rangaistuksemme, nimittäin sen, jota meidän edellä mainitussa valtakunnassamme Ruotsissa lakina noudatetaan."

Lähde: *Suomen historian dokumentteja 1*. Otava 1968.

Naantalin luostarikirkko

Kuva: Toivo Utriainen / WSOY-arkisto / Sanoma Pro

Naantalissa oli birgittalaisen sääntökunnan mukainen kaksoisluostari, jossa nunnat ja munkit elivät erillään. Myös maallikot pääsivät kirkkoon kuulemaan jumalanpalveluksia, joissa nunnakuoro lauloi näkymättömissä erillisellä parvekkeella.

Luostarit olivat tärkeä osa keskiajan uskonnollista elämää. Etelä-Euroopassa oli jo varhain keskiajalla syntynyt luostariyhteisöjä, joihin ihmiset vetäytyivät viettämään hurskasta elämää.

Suomen alueella erityisen vaikutusvaltaisia olivat dominikaanien ja fransiskaanien kerjäläisveljestöt. Kerjäläisveljestöillä oli luostarirakennuksensa, mutta veljien tuli myös liikkua ja saarnata kansan parissa. Lahjoitusten myötä luostareille kertyi myös huomattavia omaisuuksia.

Luostareilla oli huomattava merkitys sekä kirkon että kaupunkien kehityksessä. Ne tarjosivat paitsi herran sanaa, myös sairaanhoitoa ja koulutusta. Kerjäläisveljestöjen verkosto kattoi koko katolisen Euroopan, ja heillä oli yliopistokaupungeissa omat koulunsa, joihin suomalaisetkin veljet pääsivät opiskelemaan.

Vasa-laiva

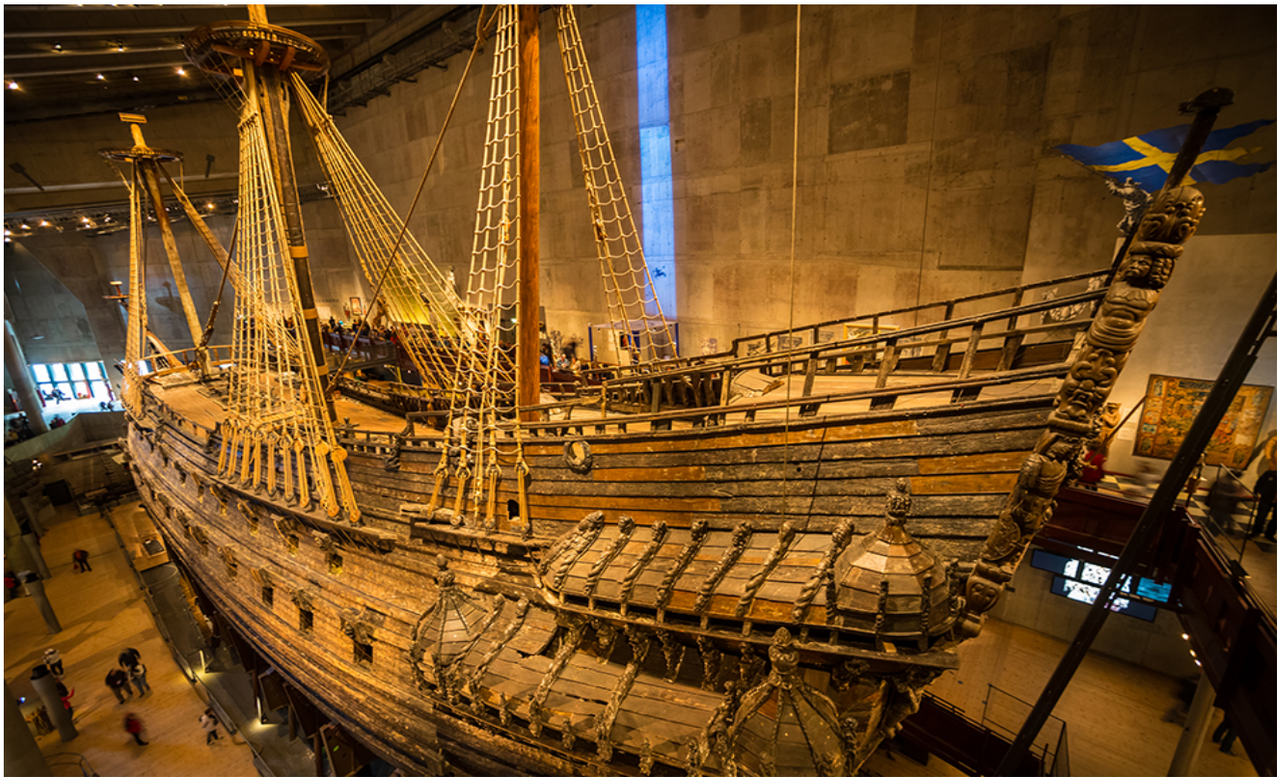

Kuva: MostPhotos

Vasa-laiva sain nimensä Ruotsin hallitsijasuvun mukaan ja sen kohtalo toimii vertauskuvana suurvallan vahvuuksista ja heikkouksista. Alus rakennettiin Tukholmassa Ruotsin laivaston lippulaivaksi Kustaa II Adolfin hallituskaudella 1620-luvulla, ja se oli valmistuessaan Euroopan suurimpia sotalaivoja. Aluksen pituus oli 69 metriä ja se oli varustettu 64 kanuunalla.

Sotalaivana se edustaa Ruotsin pyrkimystä Itämeren hallintaan ja sen runsaat koristelut kertovat halusta esitellä valtakunnan mahtia ja rikkauksia taiteen keinoin.

Aluksen oli selvästi tarkoitus tehdä vaikutus sekä sotilaallisella mahdillaan että komeudellaan. Tähän komeuteen sisältyi myös aluksen heikkous. Se oli rakennettu liian korkeaksi, eikä se pysynyt tasapainossa pienessäkään merenkäynnissä.

Vasa upposi heti neitsytmatkallaan Tukholman edustalla vuonna 1628 vieden mukanaan viitisenkymmentä merimiestä. Alus nostettiin vuonna 1961, ja se on nykyään nähtävissä Tukholman Vasa-museossa.

Lähde: www.vasamuseet.se

Suomen sodan taustat

Ruotsi

Iso-Britannia

Venäjä

Ranska

Suomen sodan taustat

Ruotsi

Iso-Britannia

- Ranskan vihollinen

Venäjä

MANNERMAASULKU

Ranska

- Napoleon hallitsi Manner-Eurooppaa
- halusi kaikki Euroopan maat Iso-Britannian vastaiseen saartoon

Suomen sodan taustat

Ruotsi

- Iso-Britannian kauppakumppani
- epäluulo Ranskaa kohtaan
- kieltäytyi osallistumasta kauppasiirtoon

YHTEISIÄ ETUJA

Iso-Britannia

- Ranskan vihollinen

Venäjä

MANNERMAASULKU

Ranska

- Napoleon hallitsi Manner-Eurooppaa
- halusi kaikki Euroopan maat Iso-Britannian vastaiseen saartoon

Suomen sodan taustat

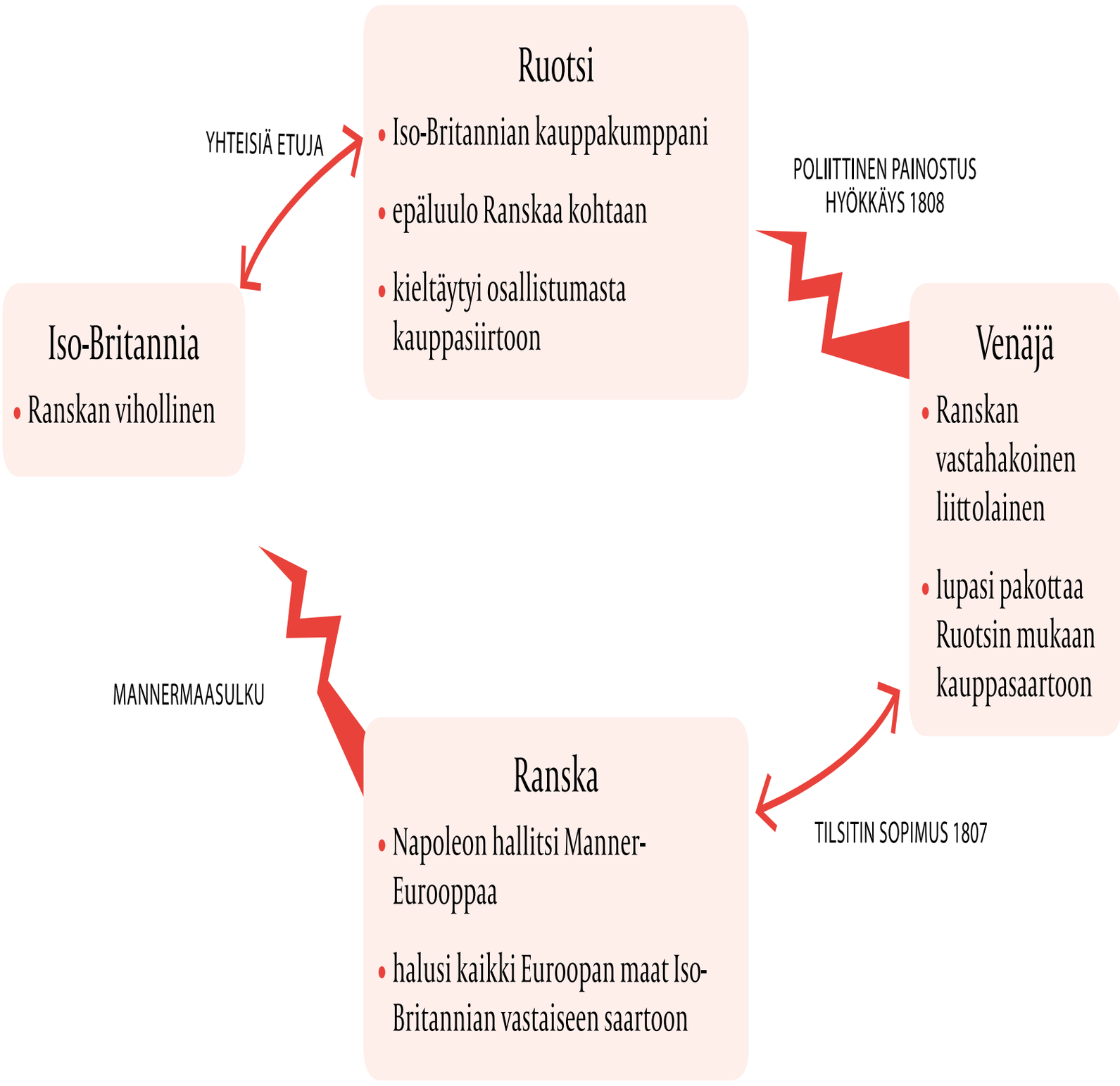

Eräiden Ruotsin ja Suomen kaupunkien väkiluvun kehitys 1700-luvulla

	1690-l.	1749	1810
Tukholma	60 000	60 000	65 500
Uppsala	2 600	5 000	4 100
Göteborg	5 000	9 400	14 300
Turku	6 600	5 700	10 200
Viipuri	2 700	(1 700)	(2 900)
Helsinki	1 200	1 510	3 600
Rauma	700	920	1 600
Pori	800	1 100	2 500
Vaasa	1 000	1 300	2 400
Oulu	900	1 700	3 000
Kokkola	900	910	1 600
Kristiinankaupunki	500	650	1 000
Hämeenlinna	200	510	1 400
Kajaani	200	200	340
Tampere	-	-	680

Lähde: Karonen, 2001. *Suomi kuningaskunnassa*. WSOY.

Kaupunkien väkiluvun kehitys suurvaltakaudella

	1570-l.	1630-l.	1690-l.
Tukholma	*6 000*	*20 000*	*60 000*
Uppsala	*1 000–3 000*	*2 400*	*2 600*
Göteborg	-	*2 300*	*5 000*
Turku	3 300	5 400	6 600
Viipuri	2 100	3 300	2 700
Helsinki	500	900	1 200
Rauma	800	650	700
Pori	900	850	800
Vaasa	-	350	1 000
Oulu	-	500	900
Kokkola	-	350	900
Kristiinankaupunki	-	-	500
Hämeenlinna	-	-	200
Kajaani	-	-	200

Lähde: Karonen, 2001. *Suomi kuningaskunnassa* (WSOY).

Mitä keskiaika tarkoittaa Suomessa?

Esimerkkejä tyypillisistä, joskin osittain virheellisistä mielikuvista:

Noitavainot	Harvinaisia keskiajalla, noitavainot yltyivät vasta 1600-luvulla.
Kirkon suuri valta	Totta keskiajan lopulla. Alkuvaihe oli uuden uskon vakiinnuttamista.
Ritarilinnat	Suomen suuret linnat olivat valtakunnan keskuslinnoja. Aatelisilla oli linnoja vähän ja ne ovat enimmäkseen tuhoutuneet.

Esimerkkejä mielikuvista, jotka ovat oikeita, mutta eivät sovi Suomeen:

Maaorjuus	Maaorjuus ei levinnyt Ruotsiin tai Suomeen, talonpojat vapaita.
Feodalismi	Ei esiintynyt Ruotsissa tai Suomessa samassa muodossa kuin Keski-Euroopassa.
Viikinkiretket	Sivusivat kyllä Suomea, mutta liittyvät täällä esihistoriaan.
Keskiajan ajoitus	Suomen esihistoria päättyy vasta 1100-luvulla ja uuden ajan katsotaan alkavan vasta 1500-luvun puolimaissa.

Jaakko Ilkan ja Klaus Flemingin elämänvaiheet

Kapinapäällikkö Jaakko Ilkka

n. 1545 • Jaakko Ilkka syntyy Ilmajoella

1567 • Ilkan perheeseen syntyy poika

1585 • perii sukutilansa, joka on ilmeisesti köyhtymään päässyt ratsutila
• vaurastuu maakaupalla ja varustaa ilmeisesti myös kauppalaivan
• nousee Ilmajoen nimismieheksi
• palvelee ilmeisesti ratsumiehenä pitkän vihan aikaan

1595 • asettuu Pohjanmaalla linnaleiriä vastustavien talonpoikien johtoon, mutta vangitaan ja kuljetetaan Turun linnaan

1596 • pakenee Turun linnasta ja palaa Pohjanmaalle, jossa hänet nostetaan avoimeen kapinaan nousseiden nuijamiesten johtoon
• johtaa nuijamiesjoukon etelään, mutta joutuu pakenemaan Nokianvirran taistelusta

1597 • otetaan kiinni Pohjanmaalla ja teloitetaan

Suomen käskynhaltijan Klaus Fleming

1535 • Klaus Fleming syntyy Kuitian kartanossa Paraisilla, isä valtaneuvos Erik Joakimsson Fleming

1561 • ritariksi ja valtaneuvokseksi

1562–76 • Etelä-Suomen laamanni

1564 • laivaston amiraali Tanskan vastaisessa sodassa: erotettiin (syytös: tanskalaislaivoista kaapattujen turkisten pimittäminen ja taistelusta vetäytyminen)

1569 • siirtyy Juhanan kannattajaksi ja saa vapaaherran arvon

1573 • naimisiin Kustaa Vaasan kolmannen puolison sisaren kanssa

1574 • Viipurin linnan päälliköksi

1590 • Uplannin ja Norlannin laamanniksi

1591 • Venäjän vastaisen sodan ylipäälliköksi, Suomen ja Viron käskynhaltijaksi

1591–97 • valtakunnan marskina

1596–97 • kukistaa pohjalaisten talonpoikien kapinan

1597 • kuolee 13.4.1597 Pohjan pitäjässä

Aikajana reformaation edistymisestä Ruotsissa ja Suomessa

1517
Martin Luther aloittaa reformaatio-liikehdinnän Saksassa.

1524
Kustaa Vaasa julistautuu Ruotsin kirkon päämieheksi.

1526
Uusi testamentti käännetään ruotsiksi.

1527
Västeråsin valtiopäivillä Kustaa Vaasa ajaa läpi reformaatio-ohjelmansa.

1528
Kuusiston piispanlinna hävitetään.

1530-luku
Pääosa Suomen luostareista suljetaan eikä jäljelle jääneisiin oteta uusia veljiä/sisaria.

1536
Mikael Agricola aloittaa opintonsa Wittenbergissä.

1541
Olaus Petri saa valmiiksi ruotsinkielisen raamatun-käännöksen.

1548
Mikael Agricola saa valmiiksi suomenkielisen Uuden testamentin.

1575
Juhana II:n aikana katolisten luostarien toiminta vapautuu uudelleen.

1576
Julkaistaan ”punainen kirja”, messukaava, jossa on sekä katolisia että luterilaisia piirteitä.

1592
Ruotsi saa katolisen kuninkaan, Sigismundin.

1593
Upsalan kokouksessa Ruotsi julistetaan lopullisesti luterilaiseksi maaksi Kaarle-herttuan johdolla. Punainen kirja hylätään ja katolisuus käytännössä kielletään.